БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ ☆ ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES
НАРОДЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ ☆ MUSEE NATIONAL BULGARE

РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ

III

СРЕДНОВЕКОВЕН ОТДЕЛ

FOUILLES ET RECHERCHES

III

TRAVAUX DE LA SECTION DU MOYEN AGE

СОФИЯ ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА 1949

НА ЗАЩИТНИКА НА БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА МИНИСТЪР-ПРЕДСЕДАТЕЛЯ ДРУГАРЯ ГЕОРГИ ДИМИТРОВ ПОСВЕЩАВА ТОЯ СБОРНИК СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ОТДЕЛ НА МУЗЕЯ

EDITIONS DU MUSEE NATIONAL BULGARE
NOUVELLE SERIE № 3

FOUILLES ET RECHERCHES

III

TRAVAUX DE LA SECTION DU MOYEN AGE

MUSÉE NATIONAL BULGARE SOFIA

SOFIA IMPRIMERIE D'ETAT 1948

ИЗДАНИЯ НА НАРОДНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ
НОВА СЕРИЯ № 3

РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ

III

СРЕДНОВЕКОВЕН ОТДЕЛ

НАРОДЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ СОФИЯ

СОФИЯ ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА 1948

11234

НАР. БИБЛИОТЕКА-ШУМЕН
ДЕПОЗИТНИ
19[illegible] г. №[illegible]

Пров. 2011 г.

Пров. 1957 г.

ПРЕДГОВОР

Главната задача на българската археология след 9 септември е да изследва славяно-българската древност. Такива изследвания бяха правени в миналото, но те бяха случайни, проведени без план и кратковременни, в зависимост от интересите на отделни археолози. Ние няма да излагаме тук тяхната, позната на всички, история. В тия изследвания освен това, беше наблягано най-вече на старините, които са ни оставили първобългарите, а за откриването на наследството на многобройните славяни, които са истинските ни прадеди и които дадоха сегашния облик на българския народ, не се правеше почти нищо, при все че в последните 15 години преди 9 септември 1944 година бяха създадени три „славянски теории" в българската археология, от арх. Ал. Рашенов, Кр. Миятев и от автора на тоя предговор. Ето защо музейният комитет, в заседанието си от декември 1944 година, реши да се започнат и извършат системно и планово разкопки в старите български столици Плиска и Преслав. Разкопките бяха проведени през летата на 1945, 1946, 1947 и 1948 год. и те навярно ще продължат. Тоя сборник съдържа преди всичко резултатите от тригодишната дейност на Музея (1945—47) в двете старобългарски столици.

За да установим, где и какво ще трябва да бъде разкопано ние предприехме през пролетта на 1945 год. основно проучване на развалините в Плиска и Преслав. Интересуваше ни в Преслав местността, която се намира на десния бряг на реката Тича (Камчия), срещу стария град (обр. 1). В нея Шкорпил беше отбелязал, че се намират няколко развалини. Ние установихме, че е крайно време да бъдат разкопани и проучени, защото те се намират сред нови лозя, които непрекъснато нараствт. Жителите на сегашното малко градче Преслав бяха преди години земеделци. Сега те стават лозари. Почвата тъкмо в тая част на околностите на градчето е година за садене на лози и лозята никнат всяка година на местата на старите ниви и ливади. За да ги засадят, новите лозари копаят почвата дълбоко и вадят камъните, които копачите им засягат. Имаше развалини заобиколени отвсякъде с лози и намалели. През време на тригодишните разкопки други бяха обградени от лозя. Нямаше време за губене. Трябваше да се копае точно тук в долината Бял бряг и по околните низки хълмове, за да се спасят от разрушение тия развалини. Разкопките започнаха в началото на юли. За три години уредникът на средновековния отдел Вера Иванова, уредникът на Преславския музей Йордан Господинов и присъединилите се към тях асистенти Станчо Станчев (1946—1947) и Д-р Ив. Акрабова (1947) изкопаха из земята осем църкви, четири граждански сгради и един голям манастир. В тях бяха открити, както се вижда от публикуваните тук статии, много керамични и скулптурни материали. Тия разкопки обърнаха наопъки всичко, което знаехме за стария град. Трябва да се отбележи и това, че в тях, през 1947 год. взе участие националната бригада „Георги Димитров" с своя отред „Тодор Павлов". Младите бригадири, дошли в помощ на българската наука, работиха старателно и с голямо въодушевение. Тяхното участие ние дължим на шефа им, другаря Кубадински и на неговия щаб от интелигентни и енергични младежи.

През пролетта на 1945 год. ние проучихме и стариниte в Плиска. На картата, която К. Шорпил беше направил в 1901 год., бяха отбелязани 16 развалини в пространството между „Вътрешния гра..“ и окопа (обр 2). Никой не беше обхождал тия развалини след Шкорпила. Там положението беше приблизително същото. Те са се намирали в обширни пасбища, но сега, след няколкократно разпределяне на фондовите и общински земи между селяните в последните 25 години, те бяха всичките заобиколени с ниви. Те се намираха всред ниви и някои от тях бяха напълно изчезнали. По-енергичните стопани ги изравняваха по малко всяка година. Те щяха скоро да изчезнат всички. Ето защо ние заедно с уредника на художествения отдел на Музея, Стамен Михайлов, започнахме разкопаването им още същата година. Разкопките следните две години бяха ръководени само от Ст. Михайлов. Разкопани бяха над 20 църкви и граждански сгради. При проучванията на местността, включена в окопа, ние можахме да открием цял квартал с железолеярници и ковачници, както и да установим и първоначалното заселище на стария град. През 1947 год. разкопките бяха подпомогнати парично от Българската академия на науките.

В тоя сборник ние правим обществено достояние тъкмо резултатите от тия разкопки и проучвания в двете стари български столици. Към тях са прибавени няколко статии от персонала на Музея, в които се разрешават научни проблеми или се дават нови материали.

Задачата, която Музеят си постави с разкопките в Плиска и Преслав е първостепенна от всяка гледна точка. А след 9 септември гледните точки се умножиха, тъй като случайното и стихийното развитие на всяка наука у нас беше заменено с планова и съзнателна работа, която трябваше да бъде поставена на здрава и разумна идеологична основа. Така задачите станаха ясни и се указаха по-сложни отколкото се мислеше. Указа се изведнаж, че нашата археология е необходима не само на археолозите и на художествените историци, но и на тия, които се занимават с политическа история, с икономическа история и социология. Но ето, че без нейна помощ и без помощта на художествената история, не е възможно да се създаде декоративно изкуство на национална основа, плакат, театрален декор, етикет, републикански герб и пр. Да говорим ли за значението на музеите за повдигане историческата, художествена и обща култура на народа? Те ще бъдат скоро необходими и за създаване на национални форми в нашата промишленост.

Има и нещо много важно. Невъзможно е да се проследи развитието на обществено-политическите образувания на наша земя, от дълбоката древност до днес, без помощта на археологията, защото не е възможно да се приложи теорията на историческия материализъм към историята на кой да е народ или коя да е епоха, без да се познава развитието на неговата или нейната материална култура. Тая история трябва да почива на установени факти, върху производствените отношения, върху правене оръдията и средствата на производството, върху начина на производството, върху работната ръка.

Всички изказвания върху историята на Киевска Русия, върху предкиевския период на руската история например, се основават на данни, които историците заемат от съветската археология. Защото само археологическите разкопки могат да установят точно състоянието на материалната култура на миналото. Така в четвъртата глава на своя труд върху „Борбата на Русия за създаване на своя държава“, като си задава въпрос за вътрешната еволюция на източно-славянското общество,

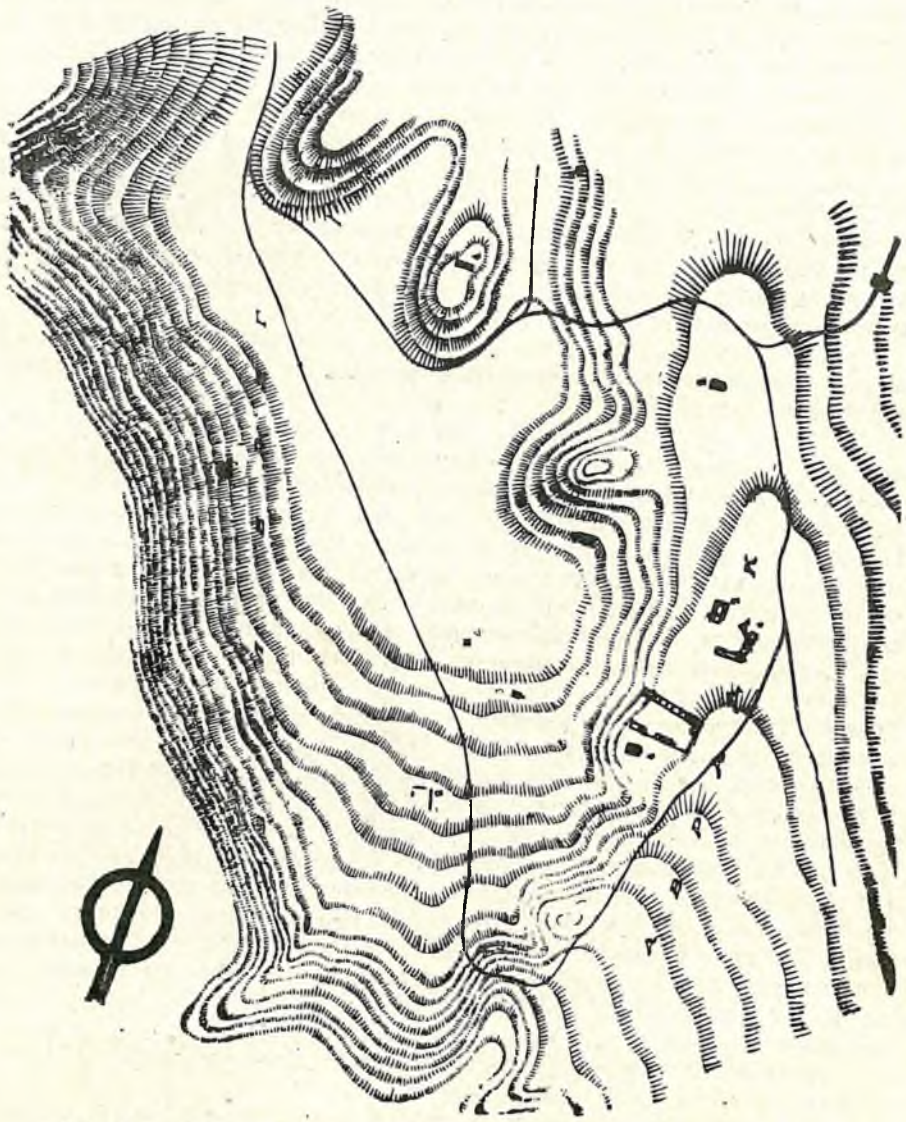

Обр. 1. — Окомерна скица на местността по десния бряг на Тича

академикът Греков казва, че историците на всички народи се намират в еднакво трудно положение да определят моментите на тая еволюция. „На нашите услуги, в това отношение, казва той, идва археологията. Тя ни дава възможност да определим основните отрасли на стопанството на дадено общество, тя ни запознава освен това, макар и в общи черти, с еволюцията на обществените отношения и с идеологията на обществото". И по нататък, като се ползува почти изключително от данните, които му дава руската археология, академикът Греков може да отговори на въпросите, които си е поставил.

Когато говори за славяно-византийските отношения в VI и VII век академикът Пичета заключава: „Сега се откриват нови възможности за научна работа — с съвместните усилия на учените слависти и на археологическите изследвания — и това несъмнено ще даде възможност да се укрепят още повече постиженията на съветските историци"...

Можете да вземете на слуки която искате статия или книга на съветски историк, който се занимава с ранното или по-късното средновековие, с „дофеодалната" епоха, с историята на Киев, на Новгород, на Москва и пр., с епохата на татарското владичество и пр., както аз взех на слуки тия две съчинения на академиците Греков и Пичета, за да се убедите, че история по новите методи на историческия материализъм не може да се прави и не се прави в Съветския съюз без участие на археологията.

Съветската историческа наука се съобразява с фактите, които й поднася археологията и затова проучванията на съветските историци са извънредно резултатни.

Ние се очудваме обаче на факта, че някои наши историци не вземат под внимание откритите паметници на материалната култура на епохите, които разглеждат, на факта, че не вземат под внимание резултатите на разкопките в Плиска, нито тия от разкопките в Мадара, в Преслав, в Търново, ни архитектурата, ни живописта, ни художествената индустрия на различните епохи, за които говорят. Нещо повече — ние се очудваме на факта, че те пишат неща точно противоположни на безспорните факти, които е установила досега българската археология.

Аз ще дам няколко примера.

Тия историци говорят за градове. Градове ние имаме и в тях са правени разкопки. От 9 септември, както казахме, тия разкопки се произвеждат редовно всяка година. Правят се и проучвания. Фактът, че при наличността на толкова много антични, станали византийски, градове в тая област, първобългарите и славяните основават Плиска и Преслав показва, че когато са дошли тук старите градове са били западнали. Тоя процес на западане на градовете в епохата на VII—VIII в. е всеобщ. Но в епохата на създаващия се феодализъм започва наново събуждането на градовете. Тоя факт ние можем да наблюдаваме в нашите две столици Плиска и Преслав. В X в., както разкопките след 9 септември ни показват, те стават доста големи градове. Те излизат из стените си. Те се ширят наоколо на доста голямо пространство. В Плиска е имало квартали по цялото протежение на заключеното от дългия 7 клм. окоп пространство. В Преслав, в X век, е бил населен десният бряг на р. Тича на една дълбочина от километър.

Тия историци ни казват, че промишленост не е имало, но разкопките и проучванията в Плиска и Преслав казват обратното. В тая епоха промишлеността се развива в цяла Европа, не извънмерно, не блестящо, но тя започва своето развитие именно в затвореното натурално стопанство

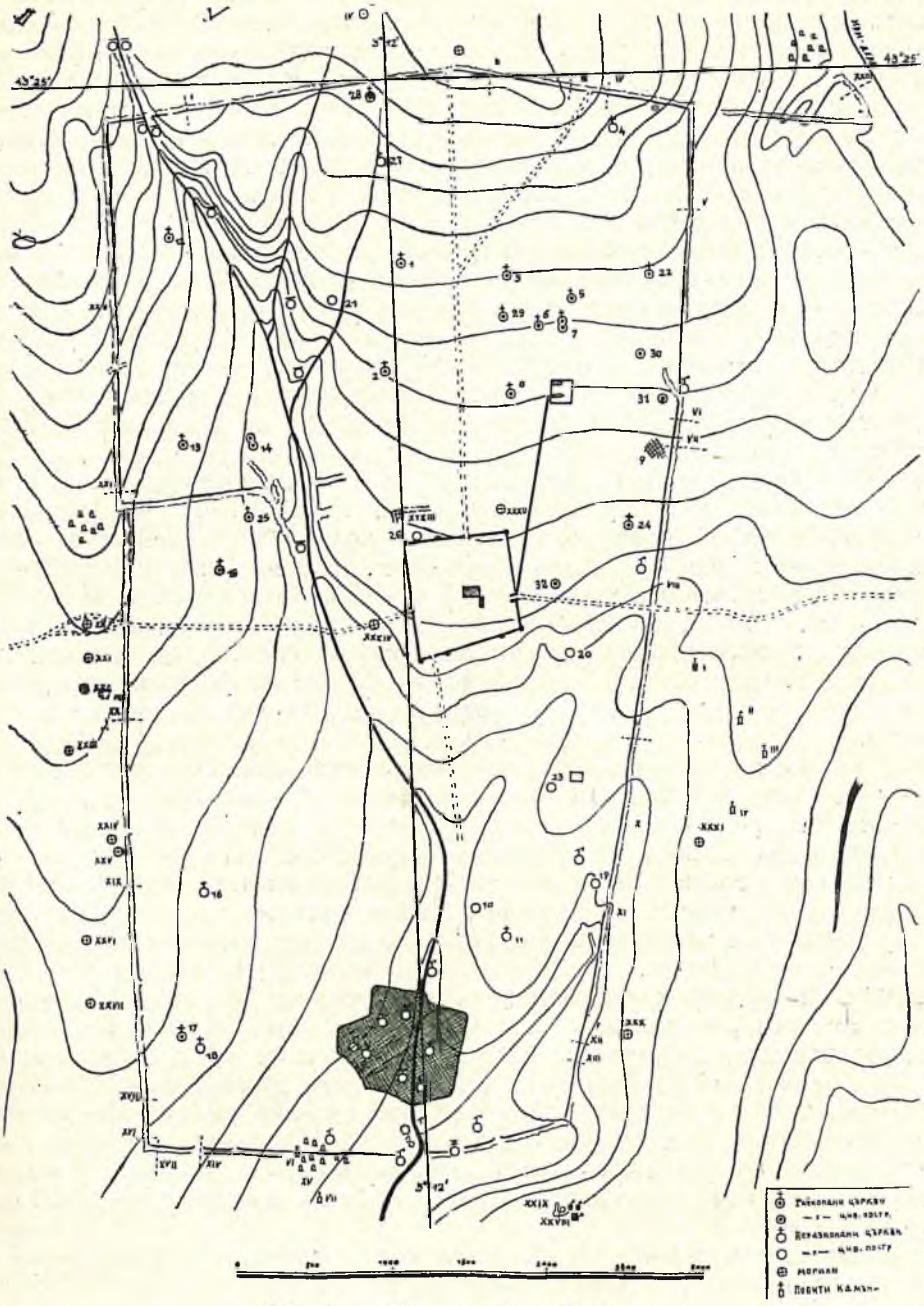

Обр. 2. — Планъ-карта на Плиска
(По К. Шкорпил попълнен от Ст. Михайлов)

на начеващия феодализъм. Това ни показват и разкопките в Съветския съюз. В Плиска ние открихме цял квартал на ковачници и леярници. Какво са произвеждали те? Те са произвеждали оръжия — мечове, брони, шлемове, копия, стрели, щитове, части за конско снаряжение. В Музея в Казанлък имаме два шлема от IX век, работени вероятно в Плиска. Керамиката в тоя квартал е типичната керамика на X и XI век. Също така в Плиска се откриха керамични работилници. От гърнета, стомни, паници е имал нужда целият народ. Намираме бронзови колании апликации и в Плиска и в Преслав. Съшествували са, както Ибн Якуб ни казва, и златни колании апликации. Две находки от такива имаме от Мадара. Прочутото Атилово съкровище — съкровището от Наг Сент Миклош — е сигурно българско. Намираме и златни, и сребърни, и бронзови пръстени, обици и пр. от тая епоха — пръстенът от Буланлък, пръстенът с надписа „мечоноша Тагчи“ и пр. Народът в тая късна епоха от развитието на човечеството е имал нужда от произведенията на известна промишленост. Създаващата се класа на феодалите е имала нужда от известен лукс. За да удовлетвори тия нужди и тоя лукс се е създала промишленост. С въвеждането на християнството промишлеността се засилва. В дворците на Преслав, в църквите му ние откриваме скулптурни фризи, корнизи в грамадно количество — има о е значи каменарство, зидарство, имало е нужда от икони, от златни, сребърни, бронзови, железни кръстове, от чаши за причастие, от бакъри за светена вода и пр. Извънредно тънка художествена рисувана керамика е съществувала в преславските дворци и църкви. Открити са и пещите, в които е печена. Начало на промишленост имаме. В това отношение България не прави изключение от другите европейски страни в тая епоха.

Тия историци ни казват, че никаква търговия не е съществувала, но това също не е вярно. Съществувала е сигурно търговия на луксозни предмети — платове, дрехи, шалове и пр., подправки за ястия — за новосъздадената класа на боилите и князете. В Мадара и в Пловдив са намерени бронзови краища на мечове, които произхождат от Силезия. Зелена бреша, като тая от която е правена зелената колона на преславския дворец се намира на Балканския полуостров само в областта Срем между Сава и Драва. Мрамори, които не произхождат от България, са били к пувани за украсата на преславски е дворци и църкви. В Преслав се откри стъкло от разни видове и цветове. То е носено отчасти от юг, отчасти е работено на място. При разкопките в Търново се открива китайска керамика. Търговски договори се подписват с Византия няколко пъти. И в това отношение българският начеващ феодализъм не прави изключение от общото развитие на ф одализма в Европа.

Наличието на много колективни находки от византийски монети показва развой на търговията Тия находки на монети от XI и XII век са многобройни.

За да се произнесат по тия въпроси, нашите историци трябва да направят преглед именно на колективните находки от монети, сечени у нас или в чужбина в различните епохи. Така правят съветските учени. Съветския историк Любомиров събра, класифицира и подреди по области всички колективни находки на арабски монети в Русия и въз основа на тия проучвания, съветските историци днес говорят ясно и определено върху търговията на Киевска и Новгородска Русия.

Засилването на търговията и промишлеността през второто българско царство може да се установи именно по тия находки на монети. Българските царе са секли извънредно много монети.

Наши историци говорят за „крайно скромните паметници“ на материалната култура на второто българско царство, но тия паметници не са така скромни, както те ги мислят. Ние откриваме вече две години на Царевец в Търново един голям дворец. От там излиза великолепна гравирана и рисувана керамика, а също и късове от китайска керамика. В тая епоха не се строят големи църкви и в Цариград, но навсякъде се строят много църкви. В Търново е имало повече от двадесет. Край Търново са били построени повече от седем манастира. Това се дължи на разпространението на култа на светците в тая епоха, на намаляването на държавните средства, които събират безпощадните феодали, на разпокъсването, свойствено на феодализма.

Епохата на турското робство не може да бъде разбрана, без да се вземе предвид развитието на материалната култура през това време и резултатите от проучванията на нашата археология. Страната е пълна с съкровища от сребърни венециански, френски, австрийски, белгийски, холандски и пр. талери от XVII и XVIII век. Тя не е изолирана от света, както някои наши историци искат да кажат. Само последните няколко месеци постъпиха над 500 сребърни чужди талери в Музея.

В XVII век имаме иконостаси в стил Ренесанс. В една стенопис от Арбанаси от XVII в. са изобразени жени с колосани кръгли яки, каквито се носят по това време в Западна Европа и каквито виждаме по портретите на Рембрандта, Веласкеца и Франц Халса.

Спори се за началото на нашата най-нова история. Но историята на материалната култура може да даде единствена отговор на тоя въпрос и на многобройните други въпроси, които нашите историци си задават и разрешават, почти изключително наизуст, върху Ранното възраждане. Данните за градене на църкви, манастири, на градски кули-часовници, за изработване на бронзови свещници, на кандила, на иконастаси, на икони, на сахани, калаени бъклици и пр. единствено могат да помогнат за разрешаването на тия въпроси. Ето между 1780 и 1790 год. се възобновява Рилския монастир, в 1791 год. се строи голямата базилика на Св. Богородица в Самоков, в 1759, 1799 и 1805 — различните параклиси в Рилския манастир, в 1796 год. се поправя Св. Никола в Плевен, в 1798 г. се строи Св. Петка в Габрово, в 1802 год. — голямата кула-часовник в Габрово, а самия часовник се прави от габровски железар-техник, в 1804 г. се строи Св. Никола в Елена, а в 1806—1807 великолепната базилика Св. Троица в Русе, в 1804 год. — Св. Богородица в Габрово, в 1802 — Св. Никола в Дупница и пр. От тия факти може да се изъадят много заключения. Не е трудно да констатираме, че е развито железарството, леярството на бронзови изделия, зидарството, каменарството, кожарството и пр., финните заняти — златарство, инкрустация с седеф, дърворезба, иконопис, бродерия. По иконите има надписи на различни еснафи.

Това са само примери.

Ето защо, когато става въпрос за идеологическото преустройство и за методите и задачите на нашата история, аз ще кажа, че основната задача е преустройство на метода.

Нашата история, за да стане марксическо-ленинска, за да работи в духа на историческия материализъм, трябва да не изпуща из очи в никои момент данните, които ще получи от историята на материалната култура на нашите земи. Само така тя ще стане истинска наука.

Тя трябва да работи с материали, които археологията ще ѝ даде и съвместно с археологията. Нашите историци ще трябва де се интересуват непрекъснато и постоянно от археологическите разкопки, които Музея прави, от археологическите открития у нас и от археологическите изследвания.

Ние мислим, че публикуваните в тоя сборник резулатати от разкопките и проучванията в Плиска и в Преслав ще изяснят много от въпросите, които интересуват нашите историци, социолози, икономисти и пр. и ще помогнат за създаването на новата наука, основана на методите на историческия материализъм у нас. Ето защо ние бързаме да ги поднесем по-скоро на нашите колеги.

НИКОЛА МАВРОДИНОВ

Директор на Народния археологически музей

РАЗКОПКИ НА АВРАДАКА В ПРЕСЛАВ

ВЕРА ИВАНОВА

ЦЪРКВА № 1

Ще се е видяло чудно на мнозина, че Народният музей поднови работата си в Преслав лятото на 1945 год. като разкопа обекти в близката околност, а не в „вътрешната“ или дори в „външната“ крепост на стария град. Причината на тази привидна нелогичност са местните условия за работа. Площта заемана някога от крепостта и до сега е покрита почти изцяло с ниви и градини. Освен това площта на дворците е отчуждена и в нея може винаги да се копае. Обратно, близката околност на старата столица се покрива много бързо с частни и скъпо струващи лозя. При работенето на лозята се унищожават из основи останките от стари постройки, затварят се пътищата към тях и не остава място да се изхвърля насипа от развалините. Затова, веднага щом ни се даде възможност, лятото на 1945 г., заедно с уредника на Преславския музей Йордан Господинов, почнахме да разчистваме два от обречените на бързо изчезване обекти, отбелязани още от К. Шкорпил[1]. И двата се намират на десния бряг на Тича (Камчия), североизточно от котловината, гдето е бил стария Преслав. Йордан Господинов разчисти в местността Тузлалък две църкви-гробници с под от дялани варовикови плочи, инкрустирани с цветна керамика[2]. Аз работих в местността „Аврадака“. Аврадак, Аврадалък или Авради са различните наименования на каменист спусък от Драгоевската гора към долината Бял бряг. Обраслата с дървета и храсти грамада от рушевини, под която се откри църква (обр. 1), се издигаше на самия западен край на спусъка, от гдето се открива хубава гледка към котловината и планините около нея. Могилата имаше повече от 20 м. в диаметър, височината ѝ в средата беше почти 4 м. Между корените се подаваха на няколко места камъни in situ от стени. В средната част на могилата хумусният пласт беше незначителен и се състоеше от растителен тор. След вдигането му, се откриха съсипни от насилствено разрушена каменна църква с три апсиди, два чифта колони и едноставна но двуетажна нартика. Съборените, големи, а често и грамадни блокове зидария на места бяха почти цели стени (обр. 2). Пиластри и арки бяха натрупани едно върху друго и изглеждаха като да бяха току-що откъртени от местата си. Само корените, които бяха проникнали по повърхността на грамадата, показ-

Обр. 1. — Църква № 1 на Аврадака

[1] К. Шкорпил, Паметници от столица Преслав. Сб. България 1000 години, 220.

[2] Вж. в този сборник статията Гробнични църкви на Тузлалъка.

Обр. 2. — Църква № 1. Изглед от северозапад след заздравяването

ваха, че разсипването на постройката е станало преди векове. Вътре между камъните зееха големи кухини — гнезда на змии.

Първото впечатление беше, че сградата е била разсипана от земетръс. Тя нямаше онзи вид на разпадалата се постепенно и ограбвана старина, който знаем от развалини, запазени близо до населени места. Надлъжните стени, в средната част на сградата, бяха изпопадали навън, т. е. в северна и южна посока от надлъжната ос (обр. 2). От това се разбираше, че цялата постройка е била наведнаж и насилствено разрушена. Навярно са били изместени подкуполните колони. С това се обяснява и силното пропукване на апсидните стени (обр. 3), докато подпо-

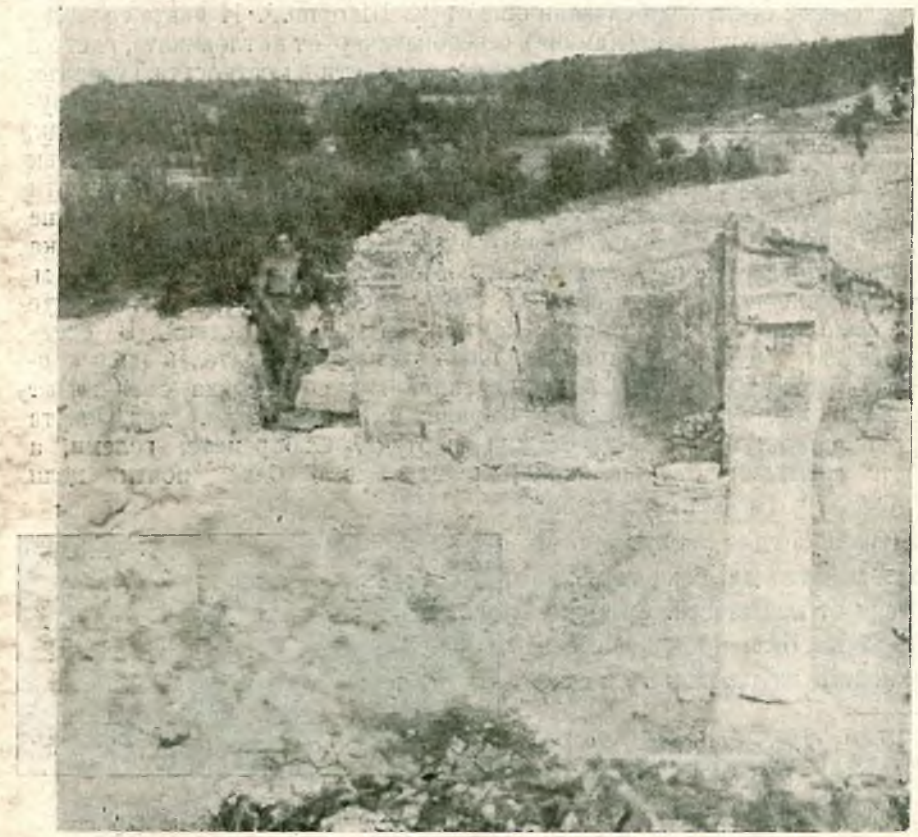

Обр. 3. — Църква № 1. Изглед към апсидите

рата на олтарната трапеза стоеше недокосната. Не бяха полукани също стените на западното лице, при все, че точно пред него почвата слиза стръмно на долу. Дебел пласт пепел покриваше двете трети от пода. А значително количество пепел — от голям пожар — може да се образува само ако опожаряването е станало или едновременно с събарянето на стените или много наскоро след него, докато стоят още дървените части на постройката. Църквата се издига върху правоъгълен цокъл висок 1 м., под който основите слизат още 0·65 м. Стените на цокъла бяха запазени на различна височина[1].

Надлъжните стени, повлечени от пиластрите, са изпаднали почти целите навън. Само при югоизточния ъгъл, до диаконика, са запазени пиластрите на първата ниша от изток, първия до 0·85 м, вторият до 1 м. Пълнежът на нишите в надлъжните стени, на повечето места, е изчезнал, както става винаги в Преслав[2]. На северната страна остатъци от него — един варовиков блок на място — имаше само в източната ниша. Обратно, на южната страна, в източната ниша до олтара, нямаше и следа от пълнежа, а голямата арка в края на трансепта както и тази при западното междурамие, беха запълнени до 0·50 см. височина с късна тънка и слаба стена, градена от случаен материял, споен с глина. Под голямата арка този пълнеж е от керамидени късове, на тази западно от нея — с камъни, долните от които варовикови блокове. Този пълнеж явно не принадлежи на първоначалния градеж. Вярно е, че пълнежът на арките при цариградския начин на строеж и засводяване на четвъртитите пространства с кръстати сводове или калоти, който не изисква еднакво дебели и устойчиви стени, се извършва с слаби материали, но тук пълнежът е сигурно от късна поправка. Пред главния вход (обр. 4) е имало низка площадка, широка 1·80 м., ограничена на западната страна с големи блокове — навярно основа за портик. Сегменти от тухла, с сечение 35 см. и височина 11·5, дебели 4·5—5 см. бяха пръснати пред входа. Те показват, че колоните на портика са били градени от тухли.

Стълбището пред самия вход е разделяло площадката на два части. Откритите стени представят долната част на еднокуполна, кръстовидна

[1] Най-високо се издигаше външната западна стена, ляво от входа — 1·40 м. над пода, докато дясно от него достигаше само 1·27 м. (обр. 3). Високо стърчеха и стените, които разделят трите апсиди. Така преградата между голямата апсида и протезата стигаше 1·38 см., докато северната стена на тази последната беше само 1 м., а източната 1·10 м. в средата. При диаконика околната стена е цялата запазена до 0·80 м.

[2] Н. Мавродинов, Еднокорабната и кръстовидната църква, 65, 70, обр. 76, 80, 81а. Същото положение се установи и в църквата № 1 и № 2 на Аврадака и в № 3 на Бял бряг. Освен това, за да се изнесе по-лесно материала от разсипаната вече църква, най-лесно е бивало да се премахне пълнежа. Че този именно отвор под подкуполната арка е най-удобния за изнасяне отвътре, знае от опит всеки, който е работил в Преслав. Подчертаваме това, защото липсата на стена-пълнеж под арките, главно под голямата арка в разкопаните църкви в Преслав, даде повод за съвсем превратни разбирания за характера на тези арки в Преславската архитектура (Вж. П. Карасимеонов, Начало на славянобългарската архитектура и история. София (1943), 24—28).

Обр. 4. — Църква № 1. Западна фасада

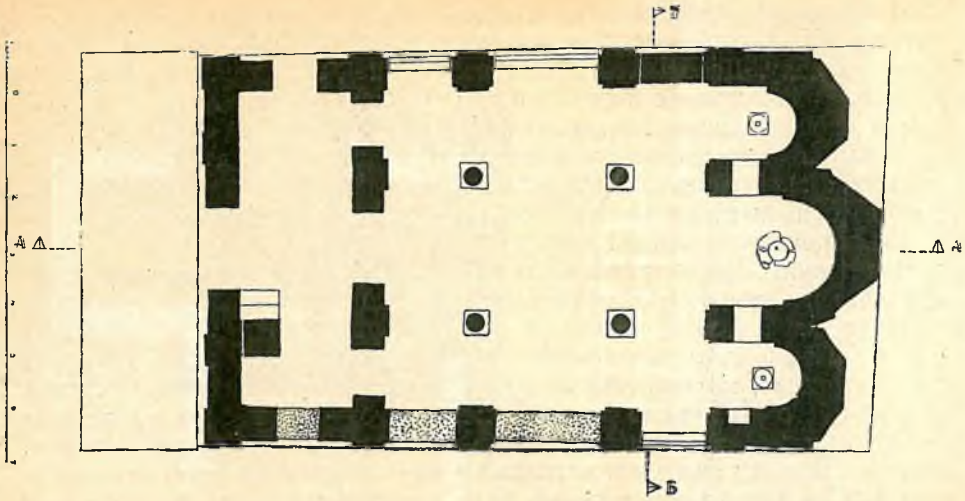

Обр. 5. — Църква № 1. План

църква с тристранни отвън апсиди (план обр. 5, 6). Цялата дължина на постройката, измерена отвън заедно с апсидите, достига 12·80 м., широчината — 7·40 м. Олтарната ѝ част — напълно развита, с отделни предапсидни стаички — се прибавя към също така напълно оформения организъм на кръста. Четирите колони са се свързали с стените на наоса чрез арки опрени на стенни пиластри. Нартиката е дълга 5·80 м. и широка 2.15 м. Тя е едноставна в плана и е имала, освен главния, и два странични входа, южният от които се намери зазидан. Зазиждането е направено ако не при съграждането, то наскоро след него, когато е бил издигнат вторият етаж, за да може да се смести стълбището, трите долни стъпала на което са още на място. Всяко стъпало е дълго 0·62 см., широко 0·27 см., високо 0·35 см. Долното стъпало с предната си страна стига до десния ръб на западния вход в нартиката. Сега горното лице на третото стъпало е покрито с плоча, но следите от хоросан по нея показват, че стъпалата са били облицовани, навярно с мрамор. Наоколо имаше разпиляни късове от тънки мраморни плочки.

Отвътре долната част на стените в притвора са гладки. Възможно е нагоре из стените да са излизали арки за свода. От нартиката се влиза

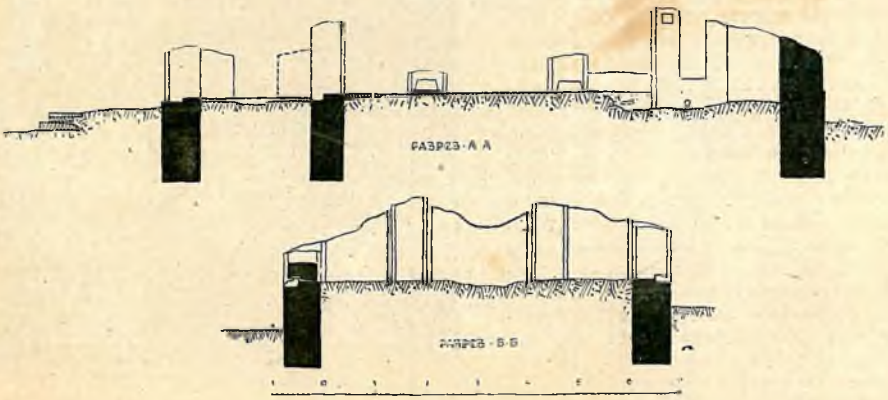

Обр. 6. — Църква № 1. Надлъжен и напречен разрез

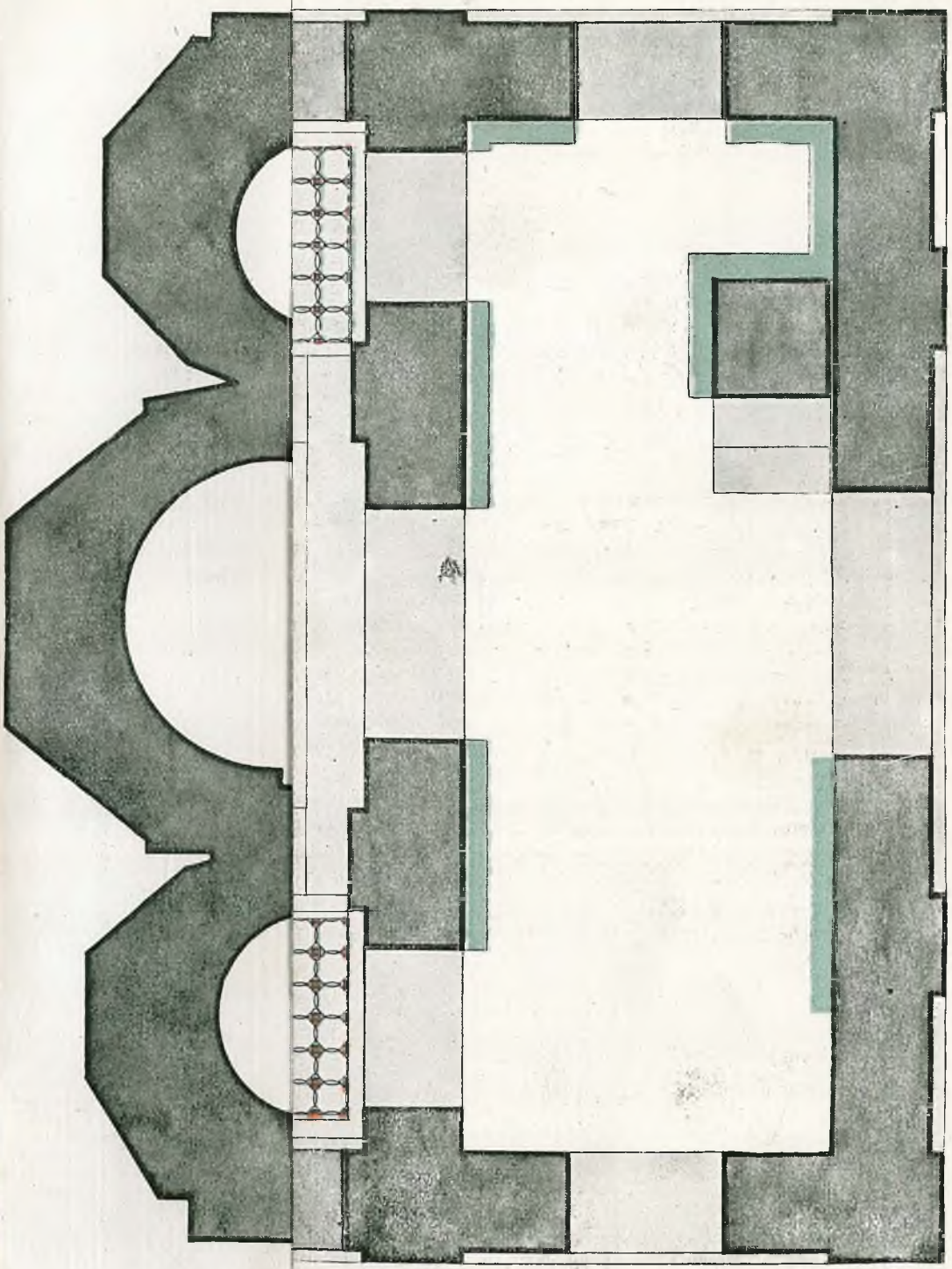

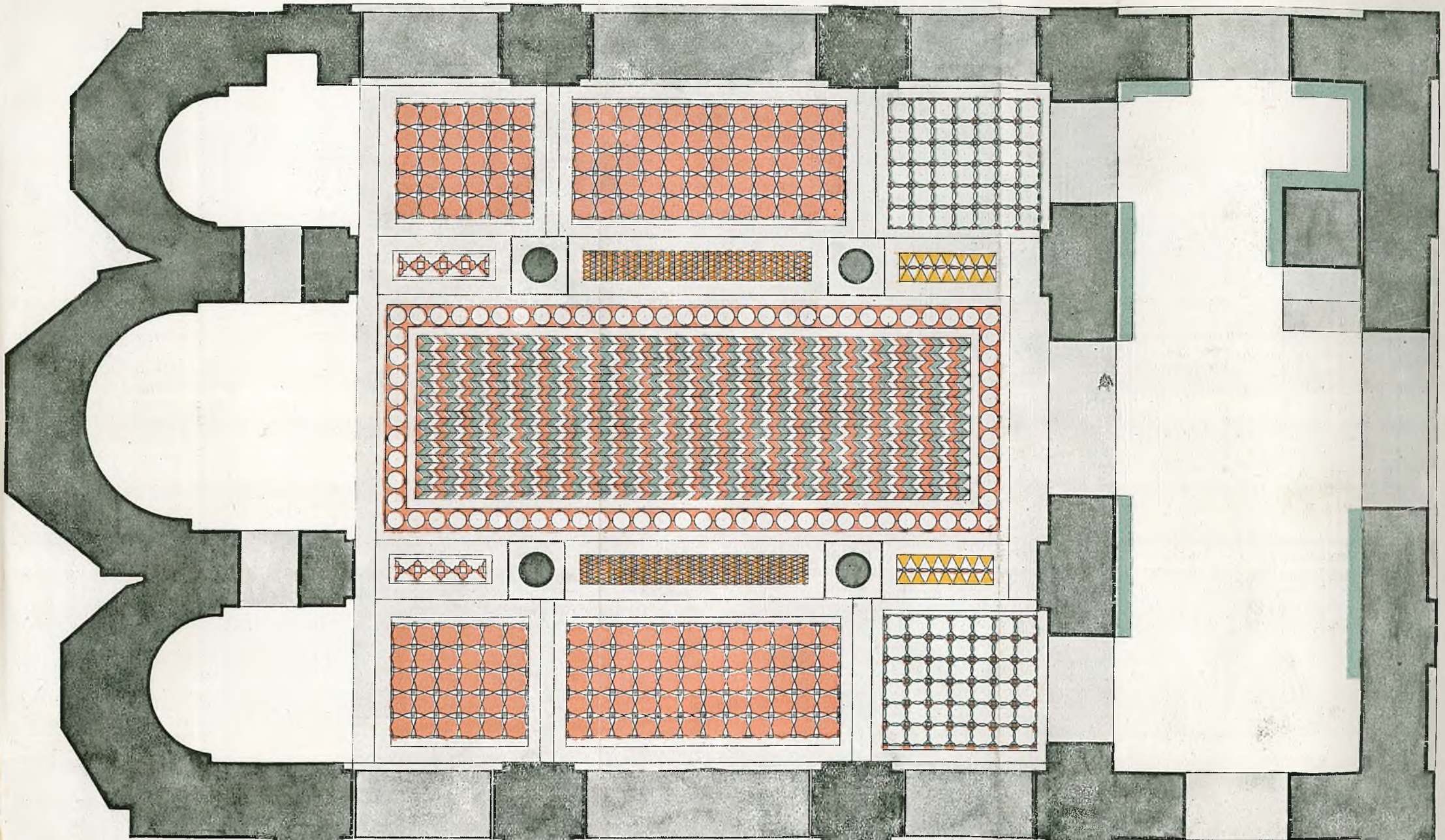

в наоса чрез три входа[1]. Долната част на стената между средния и южния вход беше катурната в западна посока и се намери опряна на стълбата[2] (обр. 2). В наоса стоеха на място базите на подкуполните колони. Западните две са в същност обърнати, грубо одялани капители. Източните са четвъртити плочи. И четирите бази са груба работа[3] (обр. 7) и са били измазани с бяла, добре изгладена мазилка.

От подкуполните колони се намериха само две и то строшени (обр. 7). Едната, от бял мрамор с диаметър 27·5 см., счупена на две, лежеше косо през средния вход от нартиката към наоса. Общата височина на двата къса достига 1.30 м. От насипа в северозападния ъгъл на наоса излезе откъс от розово-червена колона, с диаметър 27·5 см., висок само 19 см.

Стените, които отделят средната апсида от страничните, са запазени, както видяхме, доста високо (обр. 6). Проходите в тях са замислени и дори започнати по-широки и впоследствие, за да се надебелят пиластрите, които се отделят чрез тях, е прибавена зидария на източната страна на пиластрите (обр. 8).

В центъра на главната апсида беше здраво закрепена с камъни и хоросан, за подпора на олтарната трапеза, гранитна колона (обр. 3) с надпис на прабългарски език. Този първи надпис на прабългарски биде издаден от уредника Ив. Венедиков[4] и ние няма да го разглеждаме. В средата на протезата беше обърнат един варовиков пирамидален капител с квадратен абак (0·47×0·47 м.) и височина 0·26 м. Подобен капител, висок само 0·22 м., се намери паднал пред отвора на главната апсида. И двата са донесени от други постройки. Специално за нащата църква са били обаче работени, все от варовик, капители за подкуполните колони. Единият е изцяло запазен (обр 9), от втори се намери в насипа само незначителен къс. Пирамидален по форма, целият капител е висок 0·90 м. само възглавницата — 9 см. Дължината на абака е 0·70 м. Дългите страни на пирамидалната част са покрити с изрязани в плитък релиеф

[1] Средният е широк 1·10 м., страничните — 0·85 м.

[2] Долната, по-здрава, част на тази стена е върната пак на място при закрепването на църквата (обр. 2).

[3] Северозападната има размери на абака 0·50 м. × 0·50 м., югозападната — 0·50 м. × 0·40 м. Източните две бази са четвъртити плочи с размери 0·52 м. × 0·50 м. за югоизточната и 0·50 м. × 0·48 м. за североизточната.

[4] Ив. Венедиков, Новооткритият в Преслав първобългарски надпис. И А И XV, 1946, 146 сл.; вж. и в този сборник статията „Trois inscriptions en langue protobulgare".

Обр. 7. — Църква № II Изглед към югозапад

Обр. 8. — Църква № 1. Приолтарни пиластри

куки (crosses, crochets, Krabben) докато на тесните страни има по един латински кръст с разширени крайща. По тясната страна на възглавницата е изрязан яйцевиден мотив, а тялото на волутите е покрито с люсповидно застъпващи се листа като част от венец. Всичко е изработено в низък и на места съвсем плосък релиеф, особено при „куките". Намери се и един мраморен пирамидален капител с следи от яйцевиден орнамент по възглавницата и с латински кръст на тесните страни. Абакът му е дълъг 0·73 м., широк 0·38 м. Беше паднал, на пода на нартиката, в южната част и беше затиснат от наклонената на запад стена, която отделя нартиката от наоса. Този капител произхожда навярно от двоен прозорец в западната част на постройката. Все от западната част на сградата, ако не и от друга сграда, произхождат два варовикови пирамидални капители. Единият беше паднал до стълбата в южния край на нартиката, той е много очукан. Втор подобен, но здрав, излезе от насипа пред главния вход.

Църквата е градена с плочест сив и сивозелен планински камък, размесен на места с големи блокове полуобработен варовик. Речни валутъци няма. Тухли в запазените стени почти не се виждат. Тези от насипа са главно късове и са взети от по-стари постройки. Най-много

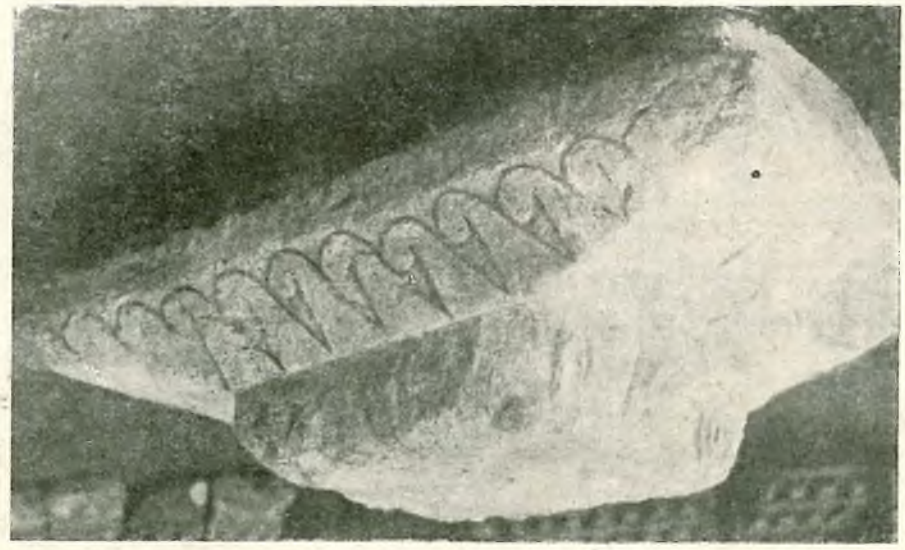

Обр. 9. — Църква № 1. Капител на подкуполна колона

тухли се намериха из насипа в подкуполната част и то в късове зидария с извита повърхност. Ясно е, че като по-лек материял, са били употребени преди всичко в купола. Но и там са били размесени с плочести камъни. Иначе големи блокове от сводове и от арки не съдържат тухли. Намериха се части от дебели до 1.30 м. архиволти, градени само от каменни плочи дълги 0·83 м. Интересни са фугите по лицевата страна на тези арки. Те са двускатни, с издаден в средата ръб, който явно е направен да оживява с играта на сенките повърхността на архиволтата (обр. 10).

Както видяхме, пълнежът в двете арки към запад по южната надлъжна стена е от късна поправка. Освен това корнизът, над който е почвал пълнежа на арките по стените на наоса, тук при поправките е по-друг и вероятно и по-късен. Състои се от равни и гладки блокове варовик с слаб наклон навън на горната си повърхност. При другите арки по стените на наоса този цокъл-корниз е издялан така, че образува в основата на нишите един профилиран праг, които не е позволявал на дъждовната вода да се задържа и прониква навътре. (срв. разреза на обр. 6). Специално под арката на края на трансепта, зад този праг, над стената навътре вървят един над друг два пласта гладки зелени плочи[1] които са образували долния праг (пода) на големия двоен или троен прозорец, който е бил навярно сместен под арката, по цариградски обичай[2].

Спойката, извънредно здрава, е от жълтеникава негасена вар с слаб примес от пясък и едри камъчета. Тухлите са от различна глина и с различен цвят — от жълтеникав през блядо-жълт до ярко-червен. Размерите на няколко къса цели тухли са 30×28×4, 40×31×3 5, 30×29×4 31×30×4, 32×33×4 см., а няколко големи ярко червени тухли имат 33×32×7 см. На три къса от тухли личи печатът DVLES[3]. На една

[1] Двоен е напр. прозорецът под арката в края на трансепта в Казанджилар джамия в Солун от 1028 г. (Diehl-Le Tourneau-Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique. Paris 1918, табл. LII; в църквата в Козяк (Ст. Михайлов, Козяк и Брегалнишката епископия. ИАИ XV, 1946, 7, 8, 9); в църквата № 3 в Бял бряг в Преслав, разкрита през 1946 г. срв. в този сборник статията Три новоразкрити църкви в Преслав.

[2] Троен е прозорецът и то толкова широк, че заема изцяло долната частна тимпана под арката в цариградската църква Атик-Мустафа паша-джамия, която се приписва обикновено още на IX век и на Ески — Имарет джамия (Спас Пантепопт), която се датира от края на XI или началото на XII век (Ebersolt — Thiers, Les églises de Constantinople Paris 1913, табл. XXX, XXXI, 1, 2.; табл. XXXIX, XL, XLI).

[3] Д. Дечев, Тухли с латински печати от Мадара. Сб. Мадара II 1936, 16—17 обр. 23—25.

Обр. 10. — Църква № 1. Части от архиволти

тухла е врязан преди изпичането схематичен образ на птица. От керамиди имаше само откъси от различно тесто и различен цвят и то употребени като градиво. Покривът е бил оловен, дебели листа олово (обр. 11), отчасти разтопени, се намериха в насипа, главно пред диаконика, гдето пожарът е бил особено силен.

В насипа вътре в постройката намерихме само няколко малки къса от керамични плочки (обр. 12) с кремав цвят, дебели 2—4 м., с опако набраздено от успоредни линии. Украсата е от кафяви черти с светложълта глазура. Единият къс е част от фигурна украса, за другите две е трудно да се каже нещо положително.

Останалите керамични късове излязоха всички от насипа пред главното лице, западно от църквата. Само два къса са запазили глазурата си и под нея синьо-зелена и жълта боя. Украсата им е съставена от кафяви чърти, които явно не образуват геометричен орнамент, а произхождат от фигурна украса и то от големи образи[1]. На един къс, раздробен и той при разкопаването, има част от крило на птица[2] или от ангелски образ.

Дебелината на фрагментите е 3, 5 и 7 мм. Цветът на тестото е сивобял, блядорозов и розов. Поради мястото, гдето се намериха по-значителните късове, трябва да предположим, че керамична украса, по всяка вероятност фигурна[3], ще е имал преди всичко тимпана над главния вход. Керамиката е била наистина най-пригодна за украсата на външна стена — западната, която специално на Аврадака, е изложена на най-силните ветрове и дъждове.

Църквата не изглежда да е била изцяло живописана. Остатъците от мазилка, която стоеше тук-таме по стените са много малко, за да може да се каже нещо по-положително. С нея е била прикрепена някаква облицовка, може би от мрамор, поне в долната част на стените. Намериха се в насипа на диаконика няколко дребни къса от груба мазилка с следи от червена боя. От това обаче, не можем да съдим за характера на цялата вътрешност. Много често мазилката по стените на диаконика, поради теснотата на отделението, се е повреждала бързе и в не една църква намираме тези стени измазвани по няколко пъти, без да е измазвана и останалата част на вътрешните стени.

Обр. 11. — Църква № 1. Железни предмети и оловни късове

Из насипа на църквата излязоха няколко дребни къса от тънкостенни стъклени съдове (обр. 13), също така и няколко чирепа от домашни глинени съдове. Това е съвсем естествено за развалини от богата църква, гдето утварите са били метални и са задигнати на времето. Намерени бяха в горните

[1] Кр. Миятев, Преславската керамика. София 1936, 14, обр. 3.

[2] П. т., обр. 59.

[3] Срв. образа на св. Тодор от Патлейна (Юр. Гооспоодинов, Разкопки в Патлейна. ИАД IV, София 1915, 125, табл. XXXIII).

пластове на насипа и най-вероятно са били хвърлени тука при оране на съседните ниви. Тези късове от керамични съдове, еднакви с късовете намерени край монастирските стени, ще бъдат проучени заедно с последните.

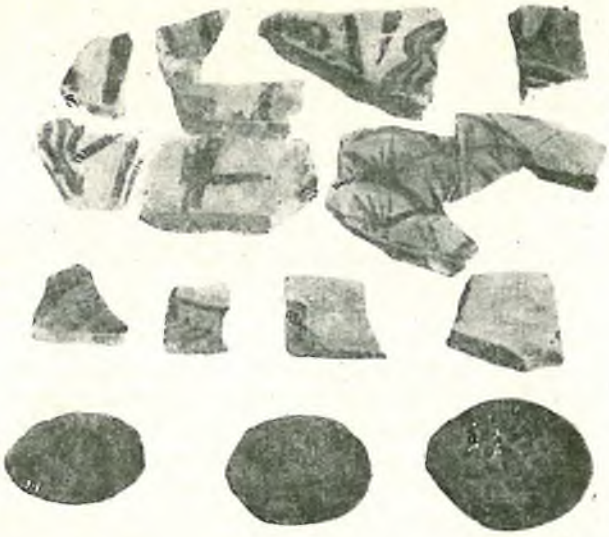

Обр 12. — Църква № 1. Рисувана керамика и монети

В насипа вътре и извън постройката се намериха, освен това, многобройни късове от големи блядочервени керамични съдове — амфори или стомни с хоризонтални вдлъбнати ивици (обр. 40 дясно), които са имали друго предназначение. Цял съд нямаше, от късовете не може да се сглоби нящо цялостно. От слабата извивка на късовете разбираме само, че диаметъра на търбуха при някои съдове достига 30 см. Дебелината на стените е средно 1 см. Докато вътрешната им страна е винаги чиста, по външната страна на много късове има здраво прилепнала хоросанена мазилка. Това обстоятелство потвърждава предположението ни, че глинените съдове са били вградени в стените, за да се придаде по-добра акустика на постройката. Подобни глинени съдове, вече същински стомни с дръжки, знаем от църквата в Фамагуста, на остров Кипър, от към 1360 г. Такива стомни и до сега се продавали на пазаря в Кипър[1].

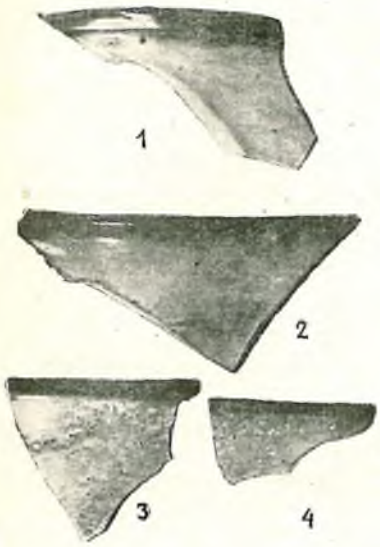

Обр. 13. — Църква № 1. Късове от стъклени съдове

Нартиката се намери постлана отчасти с големи плочи от бял мрамор, нееднакво дебели, взети явно от постари постройки. Край стените върви широк 30 см. пояс с тънки плочи от тъмнозелен планински камък. Стълбата за етажа над нартиката е била облицована с бял мрамор. Проходите от нартиката към наоса са били постлани с големи плочи, мраморни и от зелен камък (табл. I). Подовата настилка на същинската църква е сложена върху много здрава хоросанена подложка, дебела средно 4—5 см. В нея са втиснати поотделно плочките на opus alexandrinum'a. Те са бели от мрамор, червени и бледожълти от глина, тъмнорозови, тъмнозелени и светлосиви от планински камък. Цялата настилка е съставена

[1] C. Enlart, Manuel d'archéologie française I. Paris 1902, 703—704, обр. 350.

от отделни килими (обр. 14), обточени и разделени един от друг повечето с бели мраморни и някъде с червени тухлени ивици. Бяха запазени само части от всеки килим. Някъде той се възстановява само по формата на гнездата, оставени от плочките в подложката, както е случая с малките килимчета в интерколумните. Напълно са вдигнати настилката и подложката ѝ в трите апсиди. От намерените там ромбоиди и триъгълници (обр. 8), трябва да заключим, че от тях именно е бил образуван пода.

В насипа, вътре в постройката и западно от нея пред главния вход, се намериха, в голямо количество, ромбоиди и триъгълници. Част от тях беше просто натрупана пред входа. Тя произхожда навярно от пода на самия наос и на апсидите. Освен ромбове и триъгълници, в настилката са влизали главно осмоъгълници от червена тухла — в килимите под южното и северното кръстно рамо и в източните междурамия (табл. 1) — и зелени заострени елипси, сложени между осмоъгълниците в същите междурамия. Има и няколко къса от половин розети, по-точно петолистни палмети, които са образували много хубави малки килимчета в пода на източните интерколумни.

Из насипа вън и вътре бяха пръснати късове от стъкло от прозорци с форма на кръгла пластинка, ръбът на която е надебелен и заоблен, а навътре се забелязват слаби концетрични черти (обр. 15). Радиусът на кръговете се движи между 7·2 и 9·2 см. Дебелината е 1—1·5 мм. в средата, а към периферията достига до 2 мм., гдето в някои случаи ръбът е подвит навътре. Цветът на намерените късове е бял с три оттенъка зелено, блядожълто с зеленикъв отенък, блядозелен, светлозелен, тъмнозелен, опушенозелен, тъмножълт, светлосин (кобалт), виненo-кафяв, с два отенъка, който е и цвета на византийския пурпур. Най-многобройни са късовете от бялото стъкло с слабо зеленикав оттенък и тъмно виненокафявото. Само по един къс се намериха от светлосинйо и тъмножълто. Явно е, че прозорците са били затворени с капаци пробити с кръгли отвори, в които са били поставени стъклените кръгове.

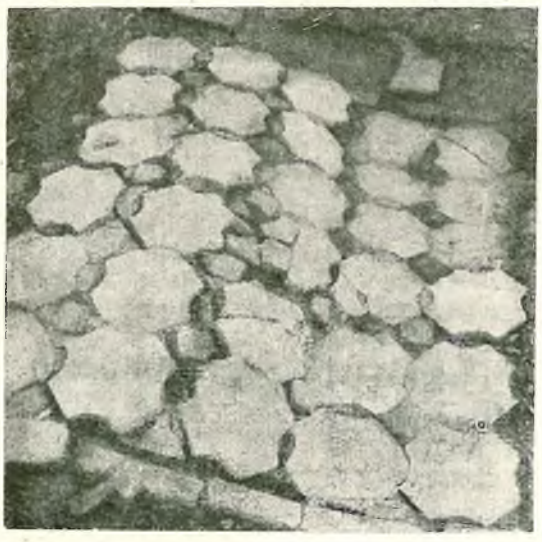

Обр. 14. — Църква № 1. „Килим" от подовата настилка

Из насипа на развалината прибрахме и дребни късове от тънкостенни стъклени съдове, повечето кандила, по всяка вероятност. Има и част от дръжка на съд с синкав цвят. За три съда можем да отбележим само цвета: чисто бял, бял с синкав и бял с зеленикав оттенък. На други три, намерените части са все край отвора, така че може да се определи диаметъра на този отвор и следователно и приблизителната широчина на самия съд. Така при единия, с диаметър на отвора 10·40 см. стъклото е зеленикаво, а синият ръб край отвора е получен чрез оцветяване на надебеления край на стъклото

(обр. 13_2). При втория съд, от който има два къса, с диаметър на отвора 12.5 см., стъклото е много тънко, бяло, а заобленият ръб е от прилепена тъмносиня ивица по външната стена на отвора (обр. 13_2). Третия къс е от съд с много тънки стени и слаб зеленикав оттенък. Диаметърът на отвора е бил 8·50 см. Тук ръбът край устието е вече тясна шийка с вертикални стени, която е получена като е подгънат навътре самия ръб. Преди това обаче между двата пласта стъкло е вмъкната ивица от жълтеникав прах, който е образувал една сребърна гривна край отвора (обр. 13_1).

Обр. 15. — Църква № 1. Късове стъкло от прозорци

Железните части от врати — панти и гвоздеи (обр. 11), се намериха също в вътрешния насип. Пантите са били целите забивани в масивните врати, нещо което говори за размерите на тези врати. Гвоздеите са ръбести, с четиристранен шип и сплесната главичка с неправилна форма. Дебелите късове от оловни листа, нападали пред олтарните помещения, са явно от покрива, който сигурно не е бил покрит с керамиди: събраните в малко количество керамидни късове са твърде разнообразни и са били употребени в градежа на самите стени.

Високия цокъл, над които се издига църквата, още на пръв поглед я свързва с двуетажните църкви-гробници, в долния етаж на които са се намирали погребенията. Естествено беше да търсим и ние евентуалния гроб. Подът, по-точно негова здрава хоросанена положка, беше разбиван пред отвора на апсидния полукръг. Точно по линията на апсидния отвор подложката се надебелява много и се обръща в същинска ако и неправилна стена, която е служила за основа на каменната олтарна преграда. Разбираме, че таза преграда е била доста масивна, но освен това тя е била и доста висока — повече от 1 м. над пода, защото в самите приапсидни пиластри са пробити дупки (обр. 8). при което са издълбани и камъните на градежа, за да се закрепят и горните крайща на преградата. В пода към наоса, грубо одялани големи плочи, сложени върху две редици от големи камъни, образуват почти квадратна неправилна кухина с страна около 2 м. Подът беше разбиван. Средната част на кухината се намери запълнена с рохка жълта пръст.

На няколко места, по гладко изравнените фуги между камъните на стените, са надраскани някога, в още мекия хоросан, кръстове. Така по външното лице на западната стена, ляво от входа, беше надраскан груб кръст. Друг се вижда на южната стена, на пиластра до апсидата, на 27 см. над цокъла, раменете му заъвършват с малки напречни чърти. Вътре в църквата, на западното лице на десния приолтарен стълп (стената между главната апсида и диаконика) на 90 см. от пода е начертан, вече по-внимателно с острие, латински кръст. На края на раменета и в кръстовището му е вдлъбнат по един малък правоъгълник. На западното лице на стената между нартиката и наоса ляво от средния вход, е вписана в кръг с пергел четирилистна розета — кръст.

Обр. 16. — Църква № 1. Корнизни дялове и работени камъни

На цокловия камък на южната стена са изрязани някакви знаци — подражание на писмо.

От насипа пред главния вход излезе бронзова монета от Йоан Цимисхи (969—976) г. Втора такава монета, но силно повредена от огъня, се намери пред диаконика в долния пласт а насипа, ко то съдържаше въглени и пепел. Пак в долния пласт на насипа, пред протезата, вън и източно от църквата, в пръстта, беше паднала силно повредена трета цимисхиева монета[1] (обр. 12).

От архитектурната украса на постройката, заедно с описания по-горе капител от подкуполните колони, най-голям интерес представят многобройните дялове от корнизи (обр. 16): подпокривни, поясни и от архиволти на арки в стените. Броят на целите късове надминава 150, има и много незначителни късове. Корнизите са изработени от същия бял варовик, от който са били капителите, и блокове от който се виждат вградени в стените. Този варовик не се намира в близката околност на Преслав. Намираме го употребен и в други преславски постройки, като Кръглата църква, базиликата Гебе-клисе и др. Ясно е, че не е донасян и много от далече.

Подпокривни наричаме тези дялове от корниз, които са образували долната страна на стрехата, слъзника (larmier), в вид на непрекъснат фриз над горния край на външните стени. По него са скулптирани зъбци, правоъгълни и заострени придружени или не от торус. Според елементите, от които е съставен профила им, дяловете образуват няколко групи. Най-

[1] Монетите бяха определени от уредника на Нумизматичния отдел на Музея Т. Герасимов.

Обр. 17. — Църква № 1. Корнизи с денткули и вълчи зъби

многобройна група (70 цели или почти цели къса) образуват дяловете, лицето на които достига 15 см. височина. Профилът е съставен, от горе на долу, от един тесен отвесен кант, следван от две стъпала и под тях торус, който образува прехода от наклонената плоскос на отстъпващите стъпала към хоризонталната. По горното стъпало са изрязани редица правоъгълни зъбци (denticuli), а по второто — редица триъгълни заострени зъбци „вълчи зъби, зъбци на пила", долепени в основата си (обр. 17). Дължината на отделните плочи е различна, от 30 до 50 см., рядко достига до 60 см. Повече от половината им дължина т. е. дълбочина, е влизала вътре в зидарията. Украсената част се е издавала от лицета на стената с 16 см. Най-добре са запазени дяловете от този вид[1]. Почти всички бяха нападали край външните стени. От ъгловите (всичко 9 къса) 4 бяха отвън точно при ъглите, другите 4 бяха повече към средата, само един по-далече от стените.

II. От същия вид, с същите размери на лицето и на частите му, се намериха дялове от дъговидно извит корниз (обр. 16 дясно), т. е. такъв,

[1] В Софийския музей донесохме само два дяла от този вид, записани под № 3384 и 3385, единия от които е ъглов. Някога е донесен неизвестно от где, още един подобен корнизов дял, който сигурно произхожда от Преслав.

Обр. 18. — Църква № 1. Корнизни дялове

който е вървял край арката на свод. Той не образува обаче долния извит ръб на архиволтата, защото под корниза явно е имало стена или ивица от стена. Радиусът на образуваната дъга е приблизително 1 м.

III. Трета разновидност повтаря двата вида зъбци — правоъгълни и остри — на първата и втората група, но се отличава от тези групи по това, че след горния кант следва един по-тесен втори кант, а между редовете зъбци върви жлеб (обр. 18б) с полукръгло сечение (cavet). Всички дялове са дъговидни, т. е. са съставяли архиволта с радиус приблизително 1·20 м[1]).

IV. От четвърти вид са три само дяла, подобни на тези от първия, в които обаче зъбците са само правоъгълни (дентикули) и то следващи горе един след друг, а под и зад тях идват два малки торуса[2]) (обр. 18а) Възможно е тези три дяла да са донесени от друга постройка или да са били употребени като градиво в стените. На последното заключение ни навежда видът на повърхността им, която е силно очукана и изхабена, докато ръбовете по първите два вида корниз са съвсем остри, като че сега излезли под длетото.

V. Петия вид корниз е пак подпокривен, но е увенчавал стените в по-високите части, най-вероятно под покрива на кулите над притвора: намерените дялове бяха паднали край стените при средната и западната част на постройката. Украсата е само един ред едри триъгълни зъбци. От този пети тип има три разновидности: а) долната повърхност на зъбците е успоредна на долната повърхност на плочата — тази, с която корниза лежи върху стената[3]) (обр. 18в); б) зъбците, по-дребни, имат долната си повърхност успоредна с тази на плочата, но са оградени отгоре и от долу с по-един тесен кант; в) зъбците са по-едри, (обр. 18г) с долна повърхност скосена надолу и навътре[4]).

VI. Към поясните корнизи, трябва да се отнесат две групи от по няколко само дяла, украсата на който ни е позната от античната епоха. Височината на лицето, по-малка от тази на подпокривните, е само 11 см. Профилът се състои от един много тесен отвесен кант, след който следва надолу, в двойна дъга извита плоскост (doucine). По повърхността на тази плоскост се редуват канелюри[5]) от две разновидности. Канелюрите при

---

[1] Инв. № 3386 на средновековния отдел на Музея.

[2] Най-големият се намира в Софийския музей, записан под № 3395.

[3] Инв. № 3387.

[4] Инв. № 3388.

[5] В ранното средновековие намираме същия мотив по архиволти в Армения (Н. Токарский, Архитектура древней Армении. Ереван 1946, 123, обр. 25).

Обр. 19 — Църква № 1. Корнизни дялове

първата са през една с издълбана горна половина[1]) (обр. 19 ляво). При втората[2], само контурите са очертани с една тясна релиефна ивица (обр. 19 дясно). Кр. Миятев издаде материяли с подобна украса от Кръглата църква[3]. Дяловете и от двете разновидности се намериха на разни места из насипа. Може да са отбелязвали петите на сводовете от вътрешните стени, но може също да са образували и горните прагове на врати.

VII—VIII. Двойно извита украсена плоскост намираме и при две други разновидности, много близки една до друга, но в които едната е от прав поясен корниз или от надвратен, а втората е от архиволта. При правия корниз, по средната ивица се редят върховете на сърдцевидни листа, долепени при основата си, сърдцевидната на които е издълбана (обр. 19). Намери се само един дял, разполовен, паднал северно от нартиката. При дъговидните дялове — те са всичко четири — сърдцевидната на листата е бадемовидно издута (обр. 19 ляво). Извивката на дъгата позволява да се изчисли ширината на отвора, над който е била архиволтата.

---

[1] Инв. № 3391.
[2] Инв. № 3390.
[3] Кръглата църква в Преслав. София 1932, 72, обр. 108, 109. 110,

Този отвор е бил приблизително 1·60 м. и отговаря на ширината на главния вход в западната стена на нартиката. Следва да приемем, че архиволтата над главния вход е била покрита именно с този вид украса — силно схематизирани листни мотиви.

IX. От рамки на врати произхождат, по всяка вероятност, шест профилирани дяла, два от които са с скосена долна повърхност от една страна така, че да образуват прав ъгъл при сглобяването си. Украсата им се състои най-отгоре от един много тесен отвесен кант, следван от скосена навътре и надолу ивица и, зад и под нея, торус, подчертан от тесен отвесен кант.

Струва ни се, че групите VI, VII, VIII, IX може да произхождат от по-стари сгради. Те не само са разнородни и образувани от малобройни екземпляри, но повърхността на дяловете е доста повредена, като показва онова изхабяване и притъпяване на ъглите, което се получава при по-дълго обръщане и пренасяне на издялания вече камък. Такова изхабяване съвсем се не вижда при дяловете с зъбци и при последната група, която сега ще разгледаме.

X. Особена група образуват 30 дяла от последната разновидност корниз (обр. 20). Та са с дъговидна извита долна плоскост и са вървели явно над архиволта. Работени са сигурно за църквата и на пръв поглед напомнят дяловете от корниз и архиволта от група VII и VIII, по подобие на които изглежда и да са правени. Като се вгледаме обаче, не може да не забележим разликата. Преди всичко горният кант, широк 2·5 см., не е гладък както е в всички други корнизи, а е набразден с нарези, които не вървят точно отвесно, а са слабо наклонени веднаж на ляво и веднаж на дясно, така, че имаме впечатление като от раздвижена лента. След нарязания кант идва една ивица дъговидно вдълбана в разрез (обр. 21). По нея са скулптирани в висок релиеф (12 мм.) сърцевидни листа с издута средна жилка — дръжка. Един втор, много тесен кант образува прехода към долната плоскост. Нарезаният кант и част от полето са били намазани с винено-червена боя. следи от която личат добре на няколко къса. Явно е, че архиволтата от този вид е била вътре в постройката. И наистина и тридесетте къса се намериха все в вътрешността на църквата и нито един в предверието или в външния насип. Ако съдим по радиуса на дъгата, която образуват 20-те намерени къса, трябва да приемем, че са украсявали триумфалната арка т. е. архиволтата на отвора на главната апсида. Примери за такава скулптирана арка имаме в Сирия и по-късно в Испания, Франция и Италия.

От насипа на вътрешността излязоха и три къса от правоъгълна варовикова плоча, дебела 9 см., широка 53 см., която е имала по края слабо издигната плоска ивица, широка 7 см. По всичко изглежда, че това са части от олтарната трапеза, за крак на която е служила гранитната колона с прабългарския надпис, която се намери така здраво забита в пода на главната апсида.

Обр. 20. — Църква № 1. Дялове от архиволта

Скулптурна фигурна украса. Отбелязахме, че под-

покривните и по-голямата част дялове от дъговидни корнизи (от архиволти) са работени специално за нашата постройка. От същия варовик са работени, все за нея и то за вътрешността ѝ, две глави на лъвица (обр. 22). На първ поглед изобразеното животно прилича и на куче, но начинът, по който са предадени ушите — малки и прави, зъбите и издутините край носа под очите, показва, че е скулптирана глава на лъвица. Отличава се само по липсата на грива от многобройните лъвски глави, така обикновени в средновековната църковна мобилировка. Двете глави са еднакви и имат почти същите размери, едната е била обаче натрошена на четири къса и сега не достига лявата предна половина на муцуната (обр. 22). Височината на главата с цокъла е 45см., самата глава е дълга 20 см., висока 10 см. и широка при ушите 14 см. Главите са продължени назад в грубо одялани правоъгълни блокове — цокъл, които са били зазидани в стената така, че муцуната е била наведена надолу. Пастта е леко отворена, езикът е изплезен (в строшения екземпляр го няма). Отделните форми на главата са силно стилизирани, някои части са били дори подчертани с ивица червена боя. Устната кухина се продължава малко навътре и се разклонява без да пробие тилната част и да образува канал, така че главите не са служили за край на улуци, както може да се допустне. Тази част на шията под устата, която е била изложена на въздуха е потъмняла и се рязко отличава от останалия блок, който е бил зазидан и се е запазил сравнително бял. Потъмнялата площ е триъгълна в строшения екземпляр (обр. 23) и с водоравна черта отпред, при здравия (обр. 22). Ясно е, значи, че първият е бил взидан на някакъв ъгъл. От това пък разбираме, че двете глави не са били разположени симетрично една към друга. Освен това, все из насипа на вътрешността, излезе и обгоряла част от шията на трети подобен екземпляр.

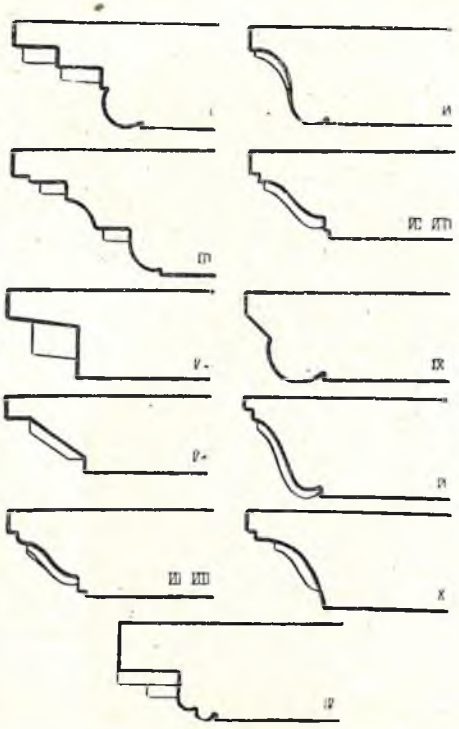

Обр. 21. — Църква № 1. Корнизови профили

Маймунската глава (обр. 24) е работена пак от същия варовик, но сега е силно посивяла от това, че е била изложена на открито: тя се намери отгоре на грамадата, между корените на дърветата. Би могло да се допустне дори, че е донесена тука от някоя съседна сграда, напр. от манастирските постройки. Тази глава е по-малка от тези на лъвиците, височината ѝ, заедно с шията, е 19 см., широчината — 9 см. Тя е част от украса на стена или арка, а може и да е образувала конзола. Самата глава, по-точно лицето и предната част на черепа, се издава в много висок релиеф — 8 см. — из камъка, от който е отчупена. Така тя наподобява животинските маски, които се срещат по-късно често по капители и фасади на романските църкви, но има за разлика от тях и гладка, полуцилиндрична шия, отчупена на 7 см. Очите са пре-

Обр. 22. — Църква № 1. Глава на лъвица. Профил

дадени с две силно доближени дълбоки отвърстия, ушите са работени сравнително подробно. Лицето е предадено доста схематично, но е по-слабо стилизирано, отколкото лъвските глави.

С скулптурната украса на самата църква се свързват две части от каменен край на улук (gargouille) (обр. 25), които се намериха в ср дата на южната стена на манастира (вж. по-долу, стр.43) Едната представя края на самата тръба и врата, заедно с долната челюст, на лъвската глава, с която е завършвал улука. От друг подобен екземпляр произхожда отделна глава, намерена западно от главния вход, чиято долна челюст е съвсем еднаква с запазената на края на тръбата (обр. 26). В очните кухини и в вдлбнатите линии, които предават веждите, гривата и вървят край зъбите на горната челюст е инкрустирана червена паста, съставена от вар и тухлен прах. Освен надлъжния канал, който идва от гърлото към устата, в тилната част е пробит вертикален отвор за почистване на надлъжния канал. Работени в същия варовик, от който беше цялата украса на църквата, заедно с другите три глави, лъвските глави в края на тръбата са по-силно стилизирани и се отличават от първите с инкрустацията от червена паста. По всяка вероятност улуците са принадлежали на църковната постройка, защото е трудно да се допустне, че над градените с кал монастирски стени са били поставени тежки каменни улуци.

Архитектурен тип и особености на църквата. Църквата на Аврадака е била, както видяхме, куполна кръстовидна църква, с тристранни апсиди на изток и двуетажна нартика на запад. Куполът, поддържан от четирите цилиндрични свода над кръстните рамена е почивал на колони. С четири арки, излизащи от стенни пиластри, колоните са препращали страничното налягане на външните стени. Така се отделят сводовете на четвъртитите в плана междурамия. Тези междурамия са били засводени с кръстати сводове или с слепи куполи. Цилиндрични сводове над тези междурамия не е могло да има, поради тънките стени от пълнеж под арките, които свързват пиластрите в надлъжните стени.

Към напълно оформения организъм на кръста около подкукоуполния квадрат се долепя към изток също така завършена за себе си олтарна част. Тя е съставена от трите апсиди и правоъгълниците пред тях, свързани помежду си с проходи и покрити, както в цариградските църкви, с отделни сводове. Освен главния вход в западната си стена, нартиката е имала, по местния преславски обичай, и още два странични входа.

Обр. 23. — Църква № 1 Глава на лъвица. Строшен екземпляр

Трябва да приемем, че нартиката е имала по местния, многовековен обичай и кули в крайщата си[1]. Кулите от страни на входа в западната фасада знаем в нашите земи, още от V—VI векове, в базиликата при с. Голямо-Белово (Пазарджишко)[2], в църквата на Джанавар-тепе при Варна[3], тази при с. Иваняне (Софийско)[4], и в църквата на Патлейнския монастир[5], до Преслав, в Кръглата църква в самия Преслав[6]. Патлейнската църква е получила „сирийския" си притвор — с кули от страни на широко отворената аркада — когато е била преправена, навярно в X век. По това време, и до средата на XI век, нартиката на кръстовидните куполни църкви в Цариград е без етаж[7]. Затова приемаме, че стълбището в южната половина на нартиката в нашата църква е водила не за етаж над нартиката, а за кулите в двата й края. Кулите са се съобщавали или с открита тераса, както в сирийската църква с кули[8], или с засводена, по-низка стаичка между кулите, както е било например в църквата при с. Долна-Каменица (Княжевашко)[9], която е от XIV век. Името Джурджеви ступови[10], т. е. Георгиеви стълпове, на две църкви в същинска Сърбия показват ясно, че и там фасадата е имала две кули от страна на входа. И двете тези постройки са по-нови от църквите на Аврадака и в Патлейна, затова не може и да се мисли за някакво влияние дошло у нас от запад през Сърбия. Наопъки проф. Мийе подчертава посредническата роля на нашите паметници и за друга съставка в плана на рашките църкви с кули на запад-

---

1 Н. Мавродинов, Еднокорабната и кръстовидната църква, 131; Същият, Външната украса на старобългарските църкви. ИАИ VIII, 264—65.

2 П. Мутафчиев, Стари градища и друмове из долините на Стряма и Тополница. София 1915, 72.

3 В. Иванова, Стари църкви и монастири в българските земи. ГНМ 1922—25, обр. 301.

4 П. т., обр. 286.

5 Ю. Господинов, Разкопки в Патлейна. ИАД IV 1914, София 1915, обр. 79; Мавродинов, Еднокорабната църква, 34.

6 Кр. Миятев, Кръглата църква в Преслав, 208—209, обр. 5, таб. II, III.

7 Най-старата цариградска църква с двуетажна нартика е Ески-Имарет (Спас-Пантепопт), от края на XI, ако не и от началото на XII век (Ebersolt-Thiers, пос. съч., 182, обр. 84, 85; в Солун Казанджилар-Джамия е от 1028 г. (Diehl-Le Tourneau-Saladin, пос. съч. 156), но етажът над нартиката е от края на XI век (BCH XIV LXV, 1940—41, Chronique des fouilles, 252). Костурската базилика Св. Стефан с двуетажна нартика, която Мийе отнася към началото на XI век (L'école grecque dans l'architecture byzantine. Paris 1916, 22, 29) е, по всяка вероятност, от Самуилово време.

8 H. Beyer, Der syrische Kirchenbau. Berlin 1925, обр. 36, 37.

9 Т. Бошкович, Белешке са путовања. Старинар 1933/34, обр. 1, 3.

10 A. Derocco, Les deux églises des environs de Ras. Recueil Uspenskij I, Paris 1930, 131, обр. 32, 34; G. Millet, Etude sur les églises de Rascie. Recueil Uspenskij I, обр. 96, pl. XIV.

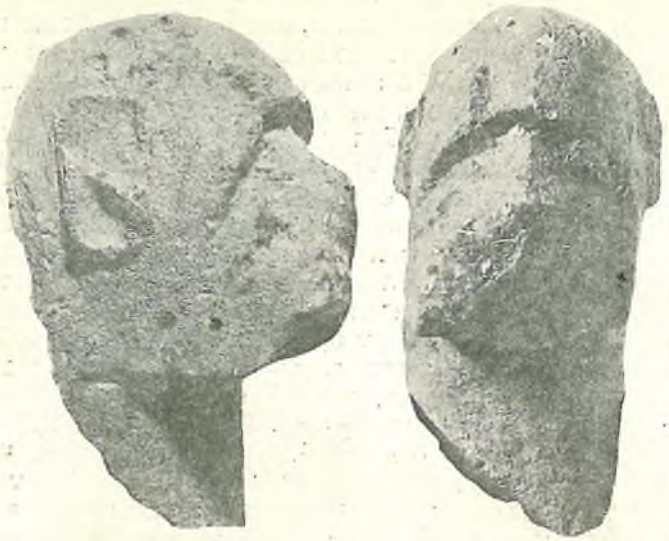

Обр. 24. — Църква № 1. Глава на маймуна

ната фасада[1]. Затова ще трябва да смятаме църквата на Аврадака за един от паметниците, които отбелязват пътя на източните форми от Сирия Мала-Азия[2] и Кавказ към западна Европа.

Кулите над нартиката ще да са били доста високи. Подпокривните корнизи с мо с по един ред едри заострени зъбци (обр. 18), които бяха нападали все към западната част на църквата, несъмнено са увенчавали много високи стени, по-високи от тези на корпуса на постройката, гдето зъбците по корнизите са много по-дребни. Тези корнизи са били, по всяка вероятност, под стрехата на кулите. Но има и втора разновидност все от подпокривни корнизи (обр. 18 г), в която зъбците, както казахме, са вече доста едри, но все пак по-дребни от току-що посочените едноредови и в които плоскостта с зъбците не е хоризонтална, а слабо наклонена навътре и надолу. Правилно би било да предположим, че този вид корниз с средно големи зъбци, но само с един ред, е отбелязвал отделните етажи на кулите, както виждаме да става това по-късно по кулите на романските църкви[3]. В долната си част западната фасада е разчленена по обикновения за Преслав начин, с три плитки аркирани ниши, средната от които е обхващала главния вход. Това разчленяване явно не отговаря на вътрешното разпределение и е приложено като чиста украса[4]. Дори да приемем,

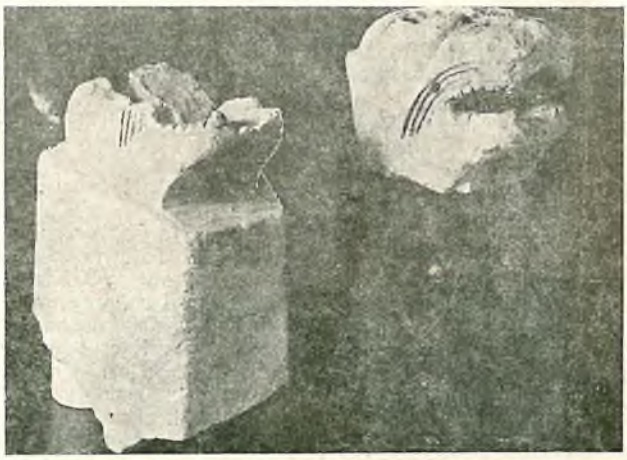

Обр. 25. — Крайща на улук

[1] П. т. 187—188.

[2] Вж. и Н. Мавродинов, Външната украса на старобългарските църкви. ИАИ VII, 264.

[3] C. Enlart' Manuel, 402; срв. например кулите на църквата Sant Abondio в Комо от XI—XII век, San Zeno в Верона XII век (C. Enlart L'art roman en Italie. II série, Paris 1924, табл. 23, 64 65).

[4] Мавродинов, пос. съч., 274—275.

че вместо с напречен на оста цилиндричен свод, нартиката е била засведена с три свода разделени с пояси, външните ниши не биха отговаряли и на това разпределение. Обаче нишите по страничните стени на нартиката вече отговарят на засводяването ѝ.

Обр. 26. — Лъвска глава от улук

Надлъжните фасадни стени на църквата изцяло имат конструктивна украса, пак от три симетрични ниши — отговарящи и трите на вътрешното разпределение. Средната арка отбелязва, както навсякъде, края на цилиндричния свод над напречното кръстно рамо. Над нея е имало вероятно триъгълен фронтон, по обичая на епохата[1]. В полето под тази арка са били вместени, може би, два реда аркирани прозорци, а по-вероятно един троен прозорец стигащ до пода[2], защото в X век вътрешността на църквите е добре осветена.

Апсидните стени са много разрушени в средната си част, гдето достигат едва 1 м. над цокъла. Най-вероятно е значи, апсидите да са имали прозорци само в тази средна част. Съществуването на втор ред прозорци[3] е несигурно, защото би трябвало долният ред да са отбелязани поне като слепи прозорци или ниши по страничните стени на апсидите, а не виждаме следи от тях.

На тристрани отвън апсиди отговаря обикновено осмостранен купол. Затова смятаме, че и в нашата църква куполът е бил осмостранен, с голи ъгли и едностъпална ниша в всяка страна. В четири от нишите ще да е имало прозорци. Линията на куполния покрив е била права, а под стрехата му може да е вървял прав зъбчат корниз, както под стрехата на самия корпус. Над архиволтите на нишите се е извивал, по всяка вероятност, зъбчат корниз от вида на II група (срв. стр. 25—26). Не можем допустна, че покривът на купола е бил фестониран, т. е. да е вървял по дъгите на архиволтите, защото тази форма се явява едва във втората половина на XI век[4].

Като обобщим, можем каза, че църквата изцяло е съставена от две различни по произхода на елементите си части. На местната преславска

---

[1] Фронтоните на тази арка се закръгляват по извивката на свода от XI век нататък (Millet, L'école grecque, 147—148).

[2] Троен прозорец, който слиза до пода имат няколко цариградски църкви—Атик Мустафа-паша-джамия, Ески-имарет-джамия (Ebersolt-Thiers, пос. съч, табл. XXX, XXXI; табл. XXXIX, XL, XLI)

[3] Мавродинов, Външната украса и пр., 226.

[4] П. т., 304; Millet, пос. съч., 191—192. Стрехата на куполния покрив в Казанджилар-джамия в Солун от 1028 г. е още хоризонтална, а се извива по дъгите на арките при кулите-куполи над нартиката, които са от края на XI век (Diehl-Le Tourneau-Saladin, Пос. съч., табл. LII); вж. и по-горе стр. 31 заб. 7.

традиция се дължи едноставната нартика с един вход на запад и два в страничните страни и особено с кулите в краищата. Преславска е и украсата на западната стена на нартиката, както я знаем от други църкви на старата столица, с трите симетрични псевдоконструктивни ниши, с вратата в средната, най-високата. От нартиката на изток надделяват обаче цариградските елементи. Те са: трите врати от нартиката за наоса, стенните пиластри в надлъжните стени срещу колоните и арките, които ги свързват и преди всичко „сложния" цариградски план на същинската църква, гдето двата обособени организма — този на кръста и този на олтара — се само допират без частите им да се взаимопроникват, както става в другите наши църкви, с план неповлиян от цариградския. На това цариградско разпределение на вътрешността отговаря удължаването на плана по оста ИЗ, както и разместването на външната украса, която вече видяхме.

Църквата на Аврадака е запазила преславски черти не само в плана и надстройката на нартиката. Каменните корнизи, които съставят едни от главните отличителни белези на преславските постройки изобщо, но в другите открити до сега паметници се намериха само в малък брой, тук са в такова количество, че отделят на църквата едно особено място в каменната ни архитектура. По-горе изредихме разновидностите на корнизните дялове намерени при разкопките. За едни посочихме мястото, което сигурно са заемали в постройката[1]. За други от тях трябва да определим по-точно, где е било това място и какви по-общи изводи можем да направим от разместването на отделните видове корнизи. Ясно е, че правите дялове с два реда зъбци са вървели под стрехата, а 9-те ъглови дяла от тях показват, че същия вид е бил и за покрива над кръстните рамена и за покрива над междурамията. Но от тази разновидност с два реда зъбци има и дъговидно извити дялове, които са могли да увенчават само стена, която завършва отгоре дъговидно, т. е. с арка. Това значи, че корнизът е вървял над извивката на свода над трансепта, а не по триъгълния фронтон, който, по обичая на епохата, се е издигал над арката[2]. Пример за такова извиване на корниза виждаме в цариградската църква от X век, превърната в джамия и позната като Будрум-джамия[3]. Тя е тухлена постройка и редовете зъбци, образувани от косо сложени тухли в нея, в същност заместват античния корниз. Този тухлен корниз, след като отбелязва горното лице (extrados) на свода над напречното рамо, продължава хоризонтално по стените, както сирийските поясни корнизи вървяха и по стените от страни на прозорците.

Ако вземем пред вид само силно изразеното цариградско влияние в плана и разпоредбата вътрешна и външна на наоса, бихме датирали църквата от времето на Петра, когато византийските, респ. цариградските влияния навлизат нашироко в културния живот на първото царство. От друга страна каменната рязана украса с подпокривните корнизи и особено с животинските глави, работени в триизмерни форми, ако и силно стилизирани, говорят за независимост по отношение на Цариград, за съживяване на местни строителни и орнаментални традиции и за връзки както с предна Азия така и с Кавказките страни. Една монета

---

[1] Вж. стр 32.

[2] Millet, L'école grecque, 147—148.

[3] Ebersolt-Thiers, пос., съч., обр. 67; A. van Millingen, Byzantine churches in Constantinople. London 1912, табл. III.

[4] Millet, пос. съч., 274 сл.

от Константин Багренородни (912—959) се намери край най-долните пластове камъни в стените на манастира, към който принадлежи църквата[1]. Затова най-логично е да приемем, че църквата е могла да бъде построена към края на Симеоновото царуване и през цялото царуване на Петра, а е била разрушена най-вероятно при разсипването на Преслав в самата 972 г. или следващите години до 976 г., когато Самуил освободи отново източна България. Монетите на Цимисхи намерени в развалините говорят ясно за времето на това разрушаване.

Каменна украса. От каменната скулптурна украса на църквата до нас са достигнали, както видяхме, многобройни дялове от подпокривни и поясни корнизи, няколко дяла от рамки на врати, няколко капителa, три животински глави и една плоча с слабо издадена профилирана рамка по всяка вероятност, от олтарната трапеза, както и крака на трапезата — гранитна колона с надпис на прабългарски език. Към тази украса спадат и улуците с лъвски глави, които се намериха в развалините на на манастира, но едвали са от неговите сгради.

Нека се спрем още веднаж на корнизите. Поясните корнизи са отделяли етажите на сградата, отбелязвали са петата на сводовете и арките по вътрешните стени или пък са обрамчвали архиволтите над отворите. Украсата им се състои от повече или по-малко видоизменени антични мотиви, които следват един до друг по дъговидната в сечение главна ивица на тези корнизи. Подпокривните, по начало, имат практическо предназначение: да не позволяват на дъждовната вода да се стича по стените на постройките. Правоъгълният дълбок жлеб, който в античния слъзник пречеше на водата да с връща към стената, тук е заострен и е предшествуван обикновено от торус. По торуса именно са се отцеждали водните капки надолу, но пред стените. В не една от преславските постройки[2] торусът е един от главните съставни елементи на корниза, а някъде и единственият[3].

В корнизите на нашата църква торусът запазва сечението си на правилен полукръг, такова каквото го знаем в античните. Но покрай него се явяват и два други елемента: редица от правоъгълни и заострени зъбци, следващи стъпаловидно една под друга. От тях античен произход имат правоъгълните зъбци, дентикулите[4], добре познати от античните и елинистични епистили и фризи. В останките от римски постройки у нас — в София, Никюп[5], Стара-Загора[6], Търговищенско[7], Провадийско[8], както и по всички други страни на някогашната римската империя, те са второстепенен елемент в украсата. В еленистично време, освен в епистила, дентикулите вървят обикновено и под консолите на стрехата — Рим, Палмира[9], особено в Баалбек[10]. Стриговски различава два вида

---

[1] Вж. по-долу, стр. 43.

[2] К. Шкорпил. Паметници от столица Преслав, табл. IX, 18; табл. XIV, 2, 3, 11, 12, 13, 15 сл.; табл. XXXV 1, 2, 3 сл.; табл. XXXVII, 9, 10, 11, 12.

[3] Например в църквата в Патлейна.

[4] Perrot — Chipiez, Histoire de l'art, t. V, 140, 523, 457; Contenau-Chapot, L'art antique. Orient—Grèce—Rome. Paris 1930, 165.

[5] ИАД V 1915, обр 138а.

[6] ИАД IV 1914, обр. 267, 244.

[7] ИАД VII 1919—20, обр. 23.

[8] ИРАИК X, обр. 53. 54

[9] Th. Wiegand, Palmyra. Berlin 1932, табл. 42, 43, 63, 73, 93.

[10] Th. Wiegand, Baalbek. Berlin u. Leipzig 1921, табл. 50, 56, 57, 58, 71, 73, 74, 80, 83, 86, 89, 92 сл.

дентикули. Едните влизат, по античния начин, в съчетание с други украсителни мотиви. Вторият вид образуват сами орнаментална ивица, като се прикачват отдолу на един много тесен кант[1]. Но в всички случаи — в антични или в елинистични паметници — дентикулите изпъкват напред от вертикалната плоскост на стената. А в преславските подпокривни корнизи, както и в тези от Плиска и Чаталар, зъбците увисват надолу, издават се надолу под стрехата, така както в античните и елинистични покриви вървят консолите и „капките" на слъзника — издадени надолу под стрехата. Тази издадена стреха с хоризонтална горна повърхност, в Преслав е явно антично наследство, както е античен и начина, по който зъбците се издават от нея надолу, точно както капките на слъзника. Нов, не античен елемент са заострените зъбци („вълчи зъби", „зъбци на пила"), които са прехвърлени тук от тухлените постройки, гдето подпокривният корниз е заменен от един или два реда косо поставени тухли, издадени пред вертикалното лице на стената така, че образуват прехода между стената и стрехата. Но острите зъбци, ако и не много употребявани по подпокривни корнизи в антично време, са също много стар елемент, известен още в най-старите малоазийски постройки от дърво[2].

Тъй като дентикулите си остават много нашироко разпространен украсителен мотив, те главно ще ни служат при сравненията. Не знаем за сега, где най-напред дентикулите са били прехвърлени от вертикалното лице на стената върху хоризонталната плоча на стрехата, по-точно, где най-рано същинските консоли на еленистичния корниз са заели мястото на „капките" и са се обърнали на дентикули.[3] В вътрешността на Мала Азия каменни консоли — не много големи, но все още консоли — подържат корниза под стрехата на няколко каменни постройки[4]. Х. Рот смята тези консоли за зъбци[5], нещо което ние не можем направи без резерва, при все че именно в Мала Азия, старото отечество на класичните дентикули, е могло да стане най-лесно превръщането на консолите в зъбци[6]. А от там естествено са могли да минат у нас, заедно с толкова други елементи в самите постройки, в строежа или украсата им, както са минали в арменската и грузинска архитектура. Видяхме, че в църквата на Аврадака има корнизи с украса само от остри зъбци. От други преславски сгради произлизат многобройни корнизни дялове[7], в които дентикулите са главният елемент. В една от разчистените напоследък

---

[1] S. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier I, 416—17.

[2] Perrot-Chipiez, пос. съч. V, обр. 249.

[3] Знаем отделни случаи, гдето дребни консоли заемат мястото на дентикули в римски постройки, като корниза на театра в Арл (Arles) от началото на нашата ера (J. Durm, Handbuch der Architektur II. Stuttgart 1905, 67—68). От друга страна при разчистването, през 1945 г., на една постройка от III—IV век. до нимфеума край с. Каснаково, Хасковско, се намериха дялове от вътрешни корнизи, съставени от отделни тухли, еднакви по тесто и размер с останалите тухли в градежа. Едните имат по косия обрез на едната си страна ред дентикули, изрязани в глината преди изпичането. Но това са единични случаи и ние не можем да пр вим за сега никакви изводи що се отнася до предхристиянската епоха. А в XII в. дентикули в два реда над и под ред от същински консоли, вървят, както у нас, по подпокривния корниз в двора на римския манастир SS. Quatro Coronati (V. Golzio, Architettura bizantina e romana. Milano 1939, 150 обр. 142) И тук западните паметници закъсняват с два века спрямо нашите.

[4] H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler. Leipzig 1908, обр. 31, 40, 57, 102.

[5] П. т., 113.

[6] Г. Мийе посочва, без да я датира, една арменска църква в Васпуракан, гдето дентикулите служили за корниз, но цитираната книга на Lalahian ни беше недостъпна.

[7] Шкорпил, пос. съч., табл. XXXVI, 9, 10, 11, 12, 13, табл. XXXVI, 1, 7.

църкви в Плиска[1], от X век, и двата вида зъбци, но в обратен на преславския ред, вървят по подпокривните корнизи. От разкопаваната през 1905 год. голяма постройка, църковна както изглежда, при с. Крумово (старото Чаталар), между Преслав и Шумен, поясните корнизи (обр. 27) имат само два реда дентикули, а на подпокривните е прибавен и торус[2]. Затова бихме могли да предположим, с известно основание, че двата вида зъбци са могли да бъдат събрани на един корниз и съчетани с основния елемент в корнизите от първото царство — торуса — на наша почва, в едната или другата от двете столици, Плиска или Преслав. Видяхме, че зъбците и торусът образуват скосения преден обрез на корнизовата плоча докато горната й плоскост остава хоризонтална, както беше в античните слъзници. В романските постройки слъзникът още липсва, но в готическите е много развит и се отличава със силния си наклон. Хоризонталния слъзник ще трябва да сметнем като един белег на онова ранно възраждане на антични форми и мотиви, което в източнохристиянския свят става в IX—X век и което беш вече отбелязано в външното оформяване на стените на атрия в Преславската Кръгла църква[3].

В църковните постройки от първия период на арменската архитектура (V—VII век) дентикулите, ако и употребени изолирано като пояси, спазват античния си облик[4], докато служат за украса по самите стени или по надвратници[5]. Но под стрехата на покрива, редиците правоъгълни зъбци се превръщат в редица арки и стават един много характерен белег за подпокривния корниз в арменските църкви[6]. По арменските корнизи обаче, не намираме заострени зъбци, докато в нашата църква редиците остри зъбци ту съставят сами цялата украса, ту влизат в съчетание с правоъгълни. Те, ако и да не са влезли в класическия орнаментален репертоар, са също много стар азиятски мотив, известен в малоазийските скални гробници[7], както и в ахеменидските емайлирани фризи[8]. По-късо ги намираме, като вътрешни поясни корнизи, в двореца на Ардашир I (226—242) в Фирусабад[9] и още по-късно, в време на Омеядите, в VIII в., издялани по каменните ниши и като корнизи над нишите в четирилистника на двореца в Рабат Аман, източна Сирия[10]. Още в раннохристиянската тухлена архитектура, острите зъбци от косо зазидани тухли вървят под стрехата и те единствени съставят целия корниз под покрива на цариградските и солунските църкви.

---

[1] Вж. в този сборник статията Разкопки в Плиска през 1945—1947 година.

[2] Корнизите се намират сега в Шуменския музей. Снимки от тях получихме от Ив. Моллов, на когото изказваме тук своята благодарност.

[3] Мавродинов, Външната украса. ИАИ VIII, 284.

[4] Strzygowski, Die Baukunst der Armenier, I, 416—17.

[5] П. т., обр. 152, 163, 178, 181, 182, 336.

[6] Токарский, пос. съч., 121, обр. 22.

[7] Perrot — Chipiez, пос. съч., V обр. 92

[8] П. т., обр. 344. 347, 348. табл. XII.

[9] F. Sarre, Die Kunst des alten Persien. Berlin 1910, табл. 67.

[10] Strzygowski, пос. съч. II, обр. 490—493, 528; E. Diez, Die Kunst der islamischen Völker, 28, 35.

Обр. 27. — Корнизови дялове от Чаталар

Можехме да допустнем, че и преславските каменоделци са пренесли острите зъбци едва в IX—X век, от тухлата върху камъка, защото личи че им са един близък от по-рано мотив. Но в самия Преслав на един корниз, намерен в разкопаната през 1947 год. базилика на Дели-душка, която датира от V век, виждаме вече съчетани и двата вида зъбци[1]. И колкото и да е опасно да търсим да установим връзка между паметници, разделени един от друг с повече от пет столетия, не можем отмина факта, че два а вида зъбци са събрани на един корниз в постройки от едно и също място, ако и с промеждутък от пет века. Не е ли възможно тогава да предположим, че корнизите на раннохристиянските постройки са послужили за образец на каменоделците от Симеоново и Петрово време?

Двата вида зъбци — дентикули и вълчи зъби — са минали и в другите европейски страни пак по два различни пътя. Правоъгълните, обикновен мотив в романските постройки на Франция[2] и в повлияни от тях италиански[3] постройки, явно продължават античната традиция. А вълчите зъби, като главна украса на архиволти, се виждат най-често в близката до Изтока архитектурна украса на сградите в австрийските[4], далматинските[5] и североиталианските области[6]. Нашите земи са могли да бъдат един от пътищата, по които мотивът на изрязаните в камък остри зъбци е минал при проникването си на Запад, гдето се явява два века по-късно отколкото у нас.

Обратно, капителът от подкуполните колони в църквата на Аврадака показва украса, каквато знаем още по-рано, в предроманско време, преди всичко по каменни паметници в хърватските земи и в северна и средна Италия. Видяхме, че по нашия капител (обр. 9) "куките" се редят в една посока по дългите страни на пресечената пирамида. Това е единственият случай у нас от подобна украса, а начинът, по който куките се разполагат по капителa не е засвидетелствуван за сега от други паметник. Тази украса стои най-близо до украсата от повече или по-малко изправени куки – считани дълго време за специфичен лонгобардски мотив[7] — по каменни олтарни прегради, по кивории и архиволти, както в италианските[9] така и в хърватските области край Адриатика и то още от IX век[8]. Те достигат голямо разпространение по множество скулптурни паметници в Хърватско през IX—X век[10]. Известна е теорията на Стриговски за чисто славянския, р.сп. „северния" произход на старото хърватско изкуство[11], включително

---

[1] Вж. в този сборник статията Базиликата на Дели-душка обр. 10, 11.

[2] Enlart, Manuel I, 349.

[3] V. Golzio, L'Architettura bizantina e romanica. Milano 1939, обр. 146, 156, 165 и др.: P. Toesca, Storia dell'arte italiana, II, обр. 310, 316.

[4] Напр. в Millstatt в Каринтия, XII в. (F. Novotny, Romanische Bauplastik in Oesterreich. Wien 1930, табл. 44).

[5] C. Fiskovi ć, Niekol'ko neobjelodnjenich romaničkih sculptura u Splitu. Serta Hoffilerlana, Zagreb 1940, 419, обр. 3, 4.

[6] Напр. в църквата Sant'Antimo на манастира Castelnuovo dell'Abate в Тоскана, от XII век (V. Golzio, пос. съч., обр. 162).

[7] F. Schaffran, Die Kunst der Longobarden in Italien. Jena 1941, 70.

[8] П. Т., табл. 11в, 18в, 21в, 22с, 23а, 26.

[9] М. Васић, Архитектура и скулптура у Далмацији. Београд 1922, обр. 112, 115, 16; J Strzygowski, Die altslavische Kunst. Augsburg 1929, обр. 63, 64, 66, 67.

[10] Васић, пос. съч., обр. 110, 112, 114, 117.

[11] Strzygowski, Die altslavische Kunst, 60 сл.

и мотива на „куките“[1]. Обаче „куките“ по най-старите далматински каменни паметници с фронтони, като олтарната преграда на параклиса Св. Мартин в „Златната порта“ на Спалато[2] или откъсите в Книнския музей, приличат твърде много на античния мотив на „вълните“ върху една стела от Спалато[3], за да не приемем, че Ивекович е имал в голяма степен право, когато е поддържал, че по-късната местна скулптура е израсла върху образците, които е давал Диоклециановия дворец[4]. Няма да се спираме за сега да търсим пътя, по който „куките“ са могли да дойдат в Преслав[5]. Ще се задоволим да посочим съществуването у нас, в X век, на този предроманski мотив в каменната украса[6], както отбелязахме съществуването у нас, но вече по-рано отколкото на запад, на друг романски мотив, какъвто беше каменната маймунска глава.

Когато се изследват по-пълно преславските, плисковските и търновските старини и същевременно и запазените паметници от предибългарската епоха у нас, ще се уясни мястото, което нашите земи са винаги имали, като посредници в движението на строителните и украсителните форми от Изток към Запад.

МАНАСТИР

Около 16 м. северно от църковната постройка, един насип, обрасъл с дървета и храсти, очертаваше една правоъгълник, слабо разширен към запад, гдето теренът слиза стръмно надолу, към котловината Бял бряг. Й. Господинов и след него К. Шкорпил предполагаха, че това са останки от манастир. Още в края на разкопките през 1945 год., когато открихме църквата, с сондажи в западния край на южния насип, установихме, че отдолу се крият наистина стени. Задачата ни в Преслав, и през 1945 и през 1946 год., както казахме, беше да разчистим преди всичко онези старинни обекти, които неминуемо щяха да бъдат унищожени при разработване на нови лозя. Затова изоставихме временно разкопаването на манастирските сгради. През септември 1946 г. можахме да разкрием отчасти североизточния и югоизточния ъгъл на оградната стена, както и западната част на южната стена, заедно с крайното пом щение на запад. Целият комплекс (обр. 28) се разчисти през лятото на 1947 г., от бригадири на отреда Тодор Павлов от Националната бригада Георги Димитров.

Стените вървяха точно под насипа и образуват правоъгълник, дълъг 73·50 м. и широк, при източната по-къса страна, 37·50 м. Дългите страни на правоъгълника не са съвсем успоредни, а се раздалечават малко към запад, гдето разстоянието между тях достига 42·20 м. Църквата е извън правоъгълника и е имала свой отделен двор. Остатък от оградата на

---

[1] П. т., с. 98.

[2] П. т. обр. 28; Васић, пос. съч., обр. 113.

[3] S. Ferri, Motivi ornamentali nell'arte romana del medio e basso Danubio. Roma 1933, обр. 7.

[4] По думите на Стриговски, пос. съч., 111.

[5] Някои, напр. Т. Хуман см тат, че „куките“ са едни от мотивите, които са пренасяни чрез ръкописите (G. Humann, Die Beziehungen der Handschriftornamentik zur romanischen Baukunst. Strassburg 1907, 20 сл.

[6] Начинът, по който са разположени „куките“ в Преславския капител показва ясно, че у нас куките са един чужд, пренесен отвън и недоразбран мотив. По далматинските и северноталиански фронтони на кивории или огради, те вървят по ръба на фронтона, както в късноримските стели. Затова смятаме, че за сега е най-приемливо да се извеждат „куките“ по християнските паметници от куките по стелите, като се свържат с скулптурата в Спалато.

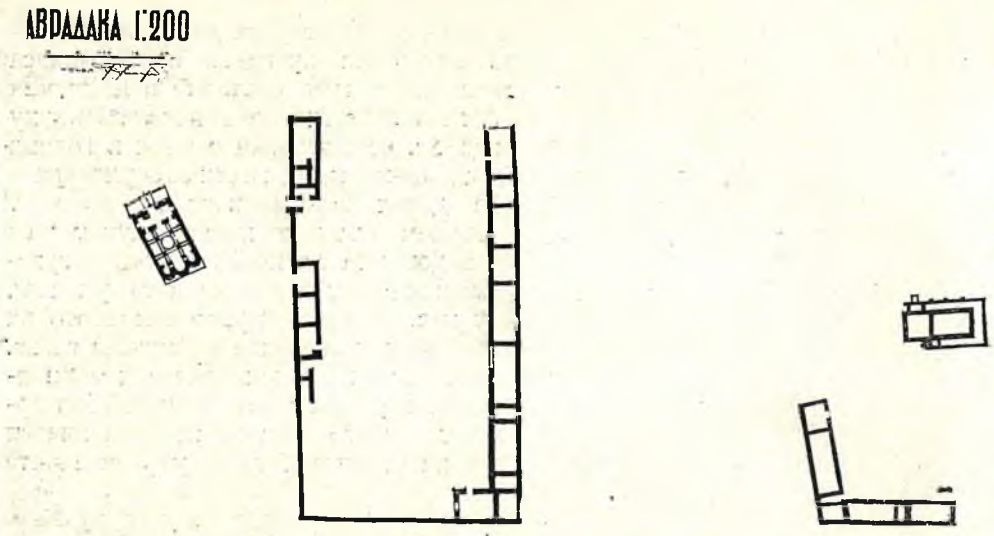

Обр. 28. -- План на манастира заедно с църквата и стопанските сгради

този двор намерихме на 4 м. от южната църковна фасада. Видяхме, че правоъгълника не е затворен на западната страна. Тук манастирските сгради, на южната страна, завършват с едно продълговато помещение (А), външните стени на което са подсилени с стъпаловидни контрафорси (обр. 29). Това крайно помещение, широко 3·90 м., първоначално едноставно, е било по-късно разделено на две стаи (обр. 30), на северната страна на които се преграждa нещо като коридор На изток от тези стаи, има помещение (В) за вратаря[1], с вход право от коридора (Г) (обр. 31), който извежда вън и който завършва с врата защитена от арка. Непосредно на изток от входния коридор, до 8·60 м., не личат следи от помещение, а след това идва едно отделение (4·80 × 3 м.) с повдигнат под (Д), което е изолирано с цели стени от двора и има вход само на външната си страна, срещу църквата. От него на изток стените са много зле запазени толкова повече, че почвата слиза към северната страна. Вероятно тук са се редили някакви домакински помещения, може би складове. Източната оградна стена е чиста почти до северния си край, гдето само преди ъгловата стаичка (Л) има едно по-голямо помещение (К), с врата към юг и два прозореца към запад, единият от които се намери зазидан. От този ъгъл към запад върви поредица от 10 стаи (обр. 32), прекъсната от коридора, който води към северния манастирски вход. Тук входът (обр. 33) е много по-тесен (0·80 м.) от главния на южната страна и явно е свързвал манастира с стопанските сгради, които се намират североизточно от него. И десетте помещения имат същата ширина. средно 4·10 м., дължината им от изток към запад е (М) — 2·10 м., Н — 8·30 м. О — 2·10 м. (коридора) П — 10·10 м., Р — 9·5 м., С — 5·80 м., Т. 6·40 м., У — 4·10, Ф — 7·95 м., Х — 4·10 м. Дебелината на външната оградната стена е 0·80—0·75 м., на вътрешните стени — 0·70—0·65 м.

На западния край постройката не завива, ясно е, че на това място и ограда не е имало. Теренът и сега е много стръмен, а на времето е

[1] „Вратарницата" е на същото място например, в гръция манастир Евангелистрия в Скйатос '(А. 'Орλάνδος, Μον στηρι κὴ 'αρχιτεκτονικὴ, 'Αθηναι 1927, обр. 10); в Рилския манастир е дясно от главната, т. н. Дупнишка порта.

бил още повече. Пред вътрешното лице на северната поредица помещения е имало навес на колонада, и по всяка вероятност, и чардак пред горния етаж: намериха се на място, в източния край, подложката за база на подпора и остатъци от калдаръм (обр. 34) пред килиите на западната част, с ширината на предполагаемия навес или чардак. Вътре в двора не се намериха следи от постройки. Диагонално проведените тук сондажни изкопи не дадоха резултат и потвърдиха казаното от орачите на това място, че са намирали в двора само плочи от настилка.

Обр. 29. — Манастир. Югозападен край

Стените и на оградата и на постройките са градени все от местен ломен камък, споен с глина, но са били добре измазани с хорос нена мазилка. Вътрешната мазилка при помещенията край южната страна, където се намериха късове край главния вход, е доста груба. Под нея в двете стаи (А и Б) на западния край на южната страна, преди разделянето им, е имало много хубаво изгладена мазилка с кремаво-розов цвят. През стената, в югозападния ъгъл на това крайно помещение, минава глинена водопроводна тръба, която идва от югоизток, от високата част на Аврадака и върви в северозападна посока към стръмния скат над долината Бял бряг. Навярно на челната западна стена на постройката, където излиза тръбата (обр. 35), е имало чешма.

В целия манастир настилка на място се не намери. От голямата стая (П) западно от северната манастирска порта, прибрахме една кръстообразно изрязана тънка мраморна плочка, която се различава от плочките

Обр. 30. — Манастир. Челно помещение на югозапад

Обр. 31. — Манастир. „Вратарницата"

Обр. 32. — Манастир. Северна страна

от настилка в самата църква. Това ни дава известни основания да предположим, че тук е била манастирската трапезария, която има обикновено каменен под.

Находки. Оставим ли на страна керамичните късове от съдове, които бяха пръснати из насипа край всички стени, най-много предме и се намериха вътре и край стените отвън на челното помещение в западн я край на южната стена. Южно от стените беше паднал бронзов птичи крак (дълж. 6·7 см., максимална ширина 2·80 см., височина 3·9 см.). вероятно на гълъб (обр. 36). Един хоризонтално прокаран канал в частта, която е над пръстите показва, че на крака е бил окачен с верижка някакъв предмет. Един къс от дебела бронз ва ламарина, който се намери наблизо, може да произхожда от предмет, свързан по някакъв начин с птичия крак.

Вътре в самото помещение А се намери бронзово краче, високо 3 см. и с максим. ширина 2 см., с фо ма на човешки крак, с равно ле о надебелено като подметка ходило. Пръстите са само четири, прасецът е отрязан, на по ловин височина, отгоре хоризонтално, а над петата и вертикално — за прилепване към предмета, на който крачето е служило за подпора (обр. 37). Втор екземпляр от същия крак се намира в Шуменския музей, гдето е бил изпратен преди години, вероятно от Преслав.

Все в същото помещение А се изрови част от костена дръжка на нож (дълж. 7·5 см., шир. 2·8 см.). По лицевета страна са врязани изпъкнали кръгчета (обр. 44). От насипа към източни я край на южната стена, гдето вероятно са били някакви домакински помещения, излезе една железна мистрия с листовидна форма (обр. 38). която може обаче. да произхожда и от турско време.

В малката стая Л на североизточния ъгъл, се намери една половина от бронзовата тока за колан, с дължина 4 см. (обр. 39). На токата е изрязан ажурно образ на грифон с вдигната предна лапа и вирната, цъфнала

Обр. 33. — Манастир. Северна редица стаи и северен вход

на края, опашка[1]. Токата е изливана, изображението на животното е дадено в слаб, почти плосък релиєф. Цялата тока е покрита с хубава сивозелена патина. Работена е не по-късно от IX век.

В насипа извън, до вратата на южната стена имаше един къс от правоъгълна керамична плочка, оцветена лимонено-жълто, с проведени по нея червени и черни линии (обр. 36). Тази плочка се отличава по вид и украса от керамичните фрагменти, намерени вътре в църквата и пред входа ѝ[2] и ако съдим по мястото, гдето се намери, бихме могли да предположим, че плочката е била част от керамичен образ поставен в люнета над главния вход на манастира.

Обр. 34. — Манастир. Северна редица и калдаръм пред нея

Край всичките стени се намериха в голямо количество натрошени късове от домашни глинени съдове, украсени с снопчета от успоредни прави или вълнисти черти (обр. 40—41). По-голямата част е от негледжосани съдове, но има чирепи покрити с блядожълта и кафявозеленикава глеч. По време произхождат от X—XI век. Тази керамика е издадена в същия този сборник от асистента Ст. Станчев заедно с цялата домашна керамика събрана през трите кампании в Преслав[3].

Намерените край стените на манастира скулптирана лъвска глава и каменният улук, с част от втора такава глава, са вероятно принадлежали на църквата и затова ги разглеждаме по-горе, стр. 30 (обр. 25, 26).

От развалините на манастира излязоха четири монети. До най-долните каменни пластове на източната стена, при самия ѝ южен край, беше паднала бронзова монета (обр 36 долу дясно) от Константин Багренороден (9 2—959). Почти на същото място, но вече в горните пластове на насипа, изровихме две турски монети от XVIII век, едната голяма, от посребрен бронз (обр. 36 долу ляво), другата сребърна пара. Навярно са паднали при някое от многократните разрушавания на стените, за да се взема камък. Последният път това е станало при направата на шосето Драгоево—Преслав, преди двадесетина години. При някое от първите разрушавания обаче, още през XII век навярно, е била изтървана в средния пласт на насипа в челното помещение, силно повредена монета (обр. 36 средата) от Андроник Комнин (1183—1185.)

Обр. 35. — Манастир. Край на водопроводната тръба

[1] N. Mavrodinov, Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklos. Budapest 19 3, 134—5.

[2] Тази плочка би могла да се сравни само с една плочка от Кръглата църква (К р. Миятев, Преславската керамика, табл. XX.

[3] Вж. статията Домашна керамика от Преслав.

Обр. 36. — Манастир. Монети, птичи крак, керамичен със

Манастирите в източнохристиянския свят, с дебелата си оградна стена, са приличали често, а някои приличат и до днес, на средновековни крепости. Този тип е създаден още в ранновизантийско време както в Египет, така и в Сирия, Палестина, Мала Азия. По-късни и по-близки до нас са атонските манастири, които са получили външния си вид на същински крепости след времето, когато е бил съграден манастира на Аврадака.

А нашият манастир, в същност, съвсем не е бил укрепен. Не само оградната стена е била много тънка за да може да служи за защита, но на западната страна, над стръмния склон, правото гъ никът е бил съвсем отворен, както видяхме, докато стопанските сгради са дори откъснати и стоят извън оградата му. Ясно е, че той спада не към отдалечените в „пустинята" манастири, които са често същински крепости, а към градските обители, гдето връзката с външния живот не е прекъсвала съвсем. Екцентричното положение на църквата, за което не знаем аналогия, и дори място о на чешмата — на външната страна на стената — показват, че връзката с външния свят е поддържана преднамерено: църквата е трябвало да бъде достъпна и за миряните. За поддържане на тази връзка е дори пригодено и отделно помещение (Д) в манастирските постройки, в южната част, срещу самата църква, като е изолирано с цели стени от останалите помещения и си има отделен вход, направо от вън, при все че е много близо до главната порта. Всичко това ни кара да предполагаме, че манастирът не е бил жилище на обикновено монашеско братство, за което пълното откъсване от света е първото и необходимо условие. Самата църква, явно, не е била предназначена само за нуждите на монасите. Построена на много добре избрано, открито място, тя се е виждала много отдалече, дори в онова време, когато дясният бряг на Тича е бил навярно още изцяло залесен. Издигната на висок цокъл, както са повечето пъти гробничните църкви, съградена здраво и богато украсена, тя е била сигурно предназначена да приеме гроба на някое знатно лице.

ПОСТРОЙКИ ИЗВЪН МАНАСТИРСКАТА ОГРАДА

1. Стопански сгради. Все на същото слабо наклонено към североизток равнище на Аврадака, на което се намират църквата с манастира, на около 50 м. североизточно от последния, разчистихме основи на три цивилни сгради, две от които са свързани една с друга (обр. 41а).

Най близо до манастирските сгради е постройката, която е образувана от две надлъжни сгради, свързани една с друга почти под прав ъгъл. По-

Обр. 37. — Манастир. Бронзов крак (от съд)

Обр. 38. — Манастир. Желязна мистрия

рано е строена тази, която е с посока И—З. Тя е с по-здрав градеж и е по-добре запазена (обр. 43), а може да е имала и етаж. Състои се от две смежни отделения, с размери, западното — 4·50 м. × 3·66 м., източното — 9.40 м. × 3·70 м., които не се съобщават помежду си. В стените, запазени до 0·70 м. при западното отделение, освен ломен планински камък, се срещат и грубо одялани блокове вар овик, на един от които е издълбан кръст. Спойката е глина, следи от хоросанена мазилка не можахме да забележим. Край стените отвън и на двете отделения се намериха костени шила, гвоздеи (обр. 43), глинени чирепи (обр. 44) — повече от керамиди и по-малко от съдове. А отвътре, освен отломъци от глинени съдове, между които и дъно от голяма делва, от по-голямото отделение излязоха и буци от желязна сгурия, докато в по-малкото се намериха и изрезки от медна ламарина. Сградата в приземния етаж не изглежда да е служила за живеене, по-скоро е била някаква работилница.

На изток от нея се проточва в северна посока друга издължена постройка (план обр. 41-а) градена много небрежно, дори без основи и запазена, естествено, много зле (обр. 44). Ломеният камък е споен с кал, следи от измазване с хоросан няма. Тази втора сграда от две дълги стаи и една малка помежду тях се долепва до първата и така, че остава един вход от двора в стаята, която запълва ъгъла между двете постройки и която изглежда е градена последна, за да запълни празнината образувана от двете тесни страни на надлъжните постройки (обр. 45). Входът в ъгъла между двете постройки води в тясно антре, пода на което беше съставен от няколко пласта керамиди, натрупани с корубата надолу. Това предверие е образувано по-късно за смятка на самата стая, защото стената, която го дели от нея е тънка и е само долепена до стените, а не е свързана с тях. Тази ъглова стая, изглежда, е служила за живеене; в нея не се намериха нито животински кости, нито глинени чирепи, а само едно бронзово кръстче, къс тъмносинйо стъкло и незначителен къс от тънкостнен глинен съд с светлозелена глазура.

Следващото отделение, в същност — първото от втората надлъжна сграда, е било, по всяка вероятност, кухня. В него се намериха надълбоко в насипа две големи огнища с въглени и пепел (план обр. 41-а). В самия насип имаше много чирепи от силно опушени отвън глинени съдове както и в голямо количество кости от домашни животни, главно от овце и свине. От насипа на малката средна стаичка излязоха само животински кости, докато в северното продълговато отделение се намериха няколко къса сгурия, част от бронзова фибула, къс от бронзово кръстче (обр. 43), и отвън край стената, бронзов пръстен с издълбана на плочката му кръст-звезда. Трябва да предположим, че в това отделение са се изработвали дребни метални предмети за накит, отнасяни за спомен от манастирските гости.

Обр. 39. — Манастир. Бронзова тока за колан

Остатъци от зид, успореден на вътрешната надлъжна стена на

Обр. 40. — Манастир. Керамични късове

последната постройка, бяха запазени само на северния й край. Пространството затворено от двете части на ъгловата постройка не изглежда да крие стени.

2. Жилищна постройка. Във връзка с тези стопански сгради на манастира е несъмнено и трета постройка, която отстои на 16 м. от северозападния ъгъл на западната им част. Следи от настилка или калдаръм между тях не можахме да проследим, при все че единият вход в постройката, която сега разглеждаме, е срещу входовете на двете западни отделения. Самата къща е правоъгълник (план обр. 41-а) съставен от две смежни стаи с размери 3·80×4 м. и 3·70×6·30 м. Този правоъгълник е обиколен от три страни с коридор, широк 1 м. край дългите стени и 1·50 м. край по-късата стена, на североизток (обр. 46). Над този коридор трябва да е имало чардак, защото той е затворен към юг с напречна стена, пред която има закръглена площадка от камъни, вероятно за стълбище (обр. 49), а пред площадката — настилка от напластени керамидени късове, подобна на тази, която се намери в преддверието на ъгловата стаичка на другата сграда. Две напречни стени в южния край на западния „коридор" отделят едно антре, през което се е влизало в издадено извън стените отходно място. Последното има тънки стени, градени главно с керамидени късове и е имало за под голяма каменна плоча (обр. 48). В по-широкия коридор, на северната страна (обр. 46), се е влизало през други вход, пред който стоят още камъните от калдаръм, запазен до 1·85 м. широчина при северозападния ъгъл. Стените на цялата сграда са слабо запазени. Градежът е само ломен камък и нарядко някой керамиден къс, споени с кал. Стените на самата къща—вътрешния правоъгълник – са били измазани с варова мазилка. Докато в източния край на широкия коридор, в почвата, около един къс от предисторически

Обр. 41. — Керамични съсове от манастира и акустичен съд от църквата

съд, имаш следи от въглени, вътре в стаите не се намери никаква следа от огнище, при все че имаше голямо количество, и то разхвърляни навсякъде, кости от домашни животни и чирепи от глинени съдове (обр. 49) еднакви с намерените при ъгловата сграда. Затова, въпреки липсата на кухня, ще смятаме постройката за жилищна. Може да предположим, че тя представя манастирската странноприемница, за каквато се говори в много манастирски типици. Дребните предмети, намерени край ъгловата постройка както и в жилищната сграда, ако и да не са много типични, трябва да се отнесат към X век. Керамиката и от двете места е еднаква с намерената в самия манастир. Украса ѝ е все от същите снопчета от успоредни прави или вълнисти линии, която е характерна за целия славянски свят през X—XI векове.[1]

Много малко знаем за устройството на цивилните, не дворцови постройки от първото ни царство. По-миналото лято бе разчистена в Плиска една надлъжна цивилна постройка, предназначението на която не е още добре изяснено. Вероятно е била железарска работилница.[2] Друг по-голям комплекс, разчистен също в Плиска през 1946 и 1947 г., представя керамична работилница[3], както изглежда. Би трябвало да отбележим, че планът на нашата манастирска къща напомня плана на най-старите къщи в близкото село Драгоево, жителите на което са староседелци. Но от това сходство за сега не смятаме да правим никакви изводи.

ЦЪРКВА № 2 НА АВРАДАКА

През лятото на 1946 г. разчистихме втора кръстовидна църква, на около 300 м. северозападно от първата, на северния край на Аврадака (обр. 1 на Предговора), в местността наричана от Драгоевци „Преславския лъг". На югоизток от нея, в нивите край „Въбилин дол", са вадени не

[1] Вж. в този сборник, статията Домашна керамика от Преслав
[2] Вж. в същия сборник статията Разкопки и проучвания в Плиска.
[3] Също, статията Разкопки в Плиска през 1945—1947 година.

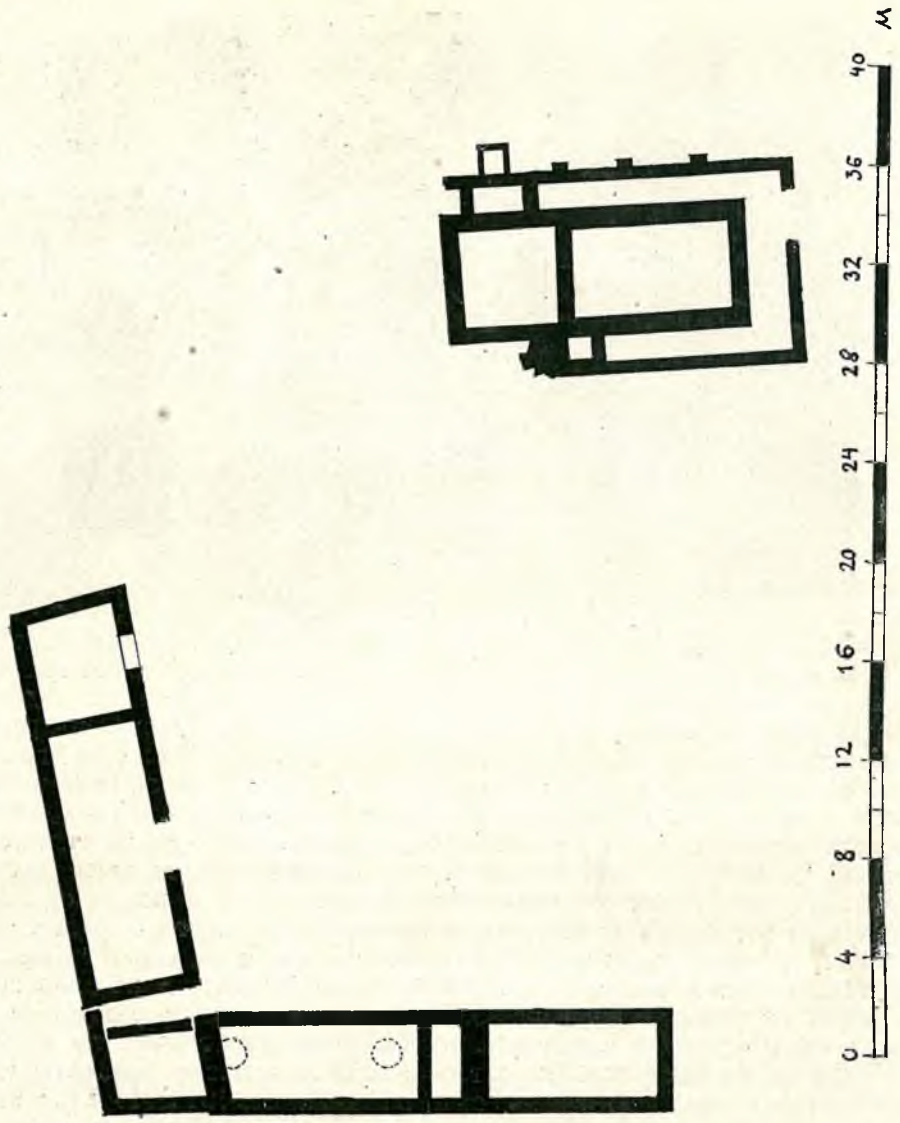

Обр. 41а. — Стопански сгради, План

веднъж керамиди и чирепи от глинени съдове. В нивата на Жеко Петров, непосредно източно от църквата, но оттатък пътя, се намират и сега дребни фрагменти от сравнително тънкостенни глинени съдове.

Притисната от новопосадено лозе, и тази старина щеше неминуемо да изчезне за една-две години.

Високата до 3 м. могила, която покриваше църковните развалини, е ровена не веднаж и до напоследък дори, за камъни и тухли, и все пак стените между наоса и притвора бяха запазени над 2 м. от пода (обр. 50). Високо стоеха и четирите подкуполни колони, съставени от отделни барабани и сегменти от същия варовик, от който беше изработена скулптурната украса на манастирската църква. Най-много е разсипана

апсидната част (обр. 51), която е и най-близо до мекия път от Аврадака за Преслав.

Откопаните стени са на кръстовидна църква, от типа „вписан кръст", дълга 11.50 м. и широка 6.42 м. Четирите колони са поддържали купол, подпрян от сводовете над кръстните рамена, от които напречните са по-дълги от надлъжните: надлъжните са били 1 м., напречните — 1.40 м Поради това и наосът е по-широк, отколкото дълъг (план обр. 52). Формата на удължен правоъгълник се дължи на дълбоките предапсидни стаички, вместени между олтарните конхи и широкия наос, както и на широката (2.10 м.), едноставна нартика на запад.

Обр. 42. — Стопански сгради. Западна част на ъгловата постройка

Дебелината на стените над основите е 0.55—0.70 м. Цокълът, който отделя стените от малко по-широките основи, е кант, образуван от ред плочести камъни, слабо издадени напред. Както обикновено при преславските църкви, под полукръглите отвън апсиди върви правоъгълна, в случая доста неправилна основа (обр 51). Основите и стените са градени от ломен планински камък, смесен нарядко с варовикови блокове, а нагоре и с тухли. Последните са били главно в горните части на пиластрите, в арките (обр. 53) и в сводовете. За пиластрите между нишите са били приготвени особени тухли (37 см. × 39 см. × 5 см.), единият

Обр. 43. — Находки от манастирските сгради и от ъгловата постройка

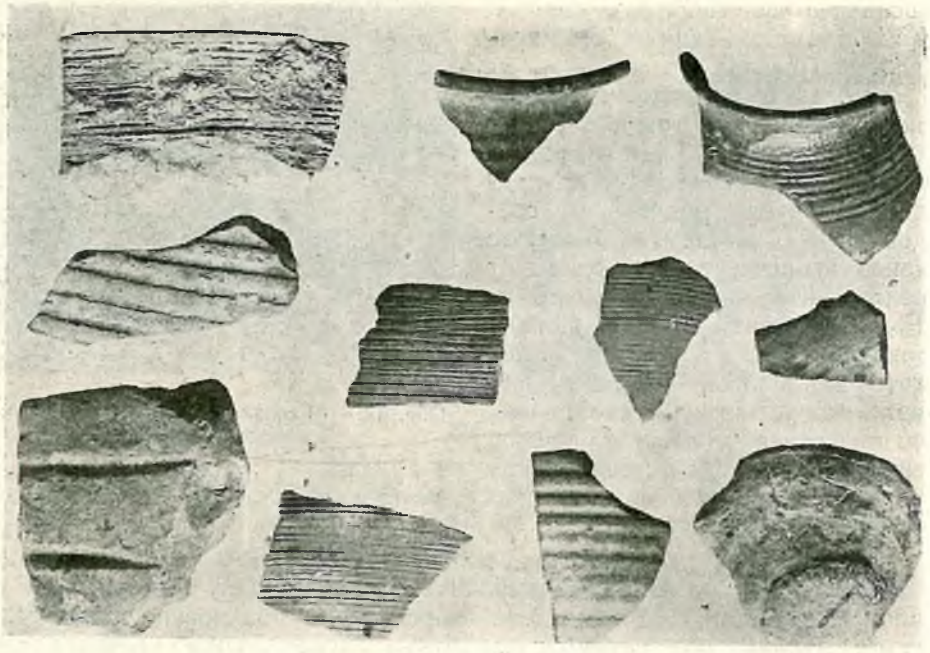

Обр. 44. — Керамични късове от западната част на ъгловата постройка

ъгъл на които е изрязан преди изпичането така, че се получава готов вдадения ъгъл за отстъпа на пиластра (обр. 54.), респ. на арката[1]. От същото тесто има и малки половинки тухли (25 см ×6 см. ×2.5—3 см.) за арките (обр. 54 ляво). От насипа излязоха и няколко цели и много късове от големи тухли (47×36×7.5 см.) с заоблени обрези, други (47× 3×5-6 см.) с кръстосани тройни диагонални линии. Всички до сега изброени видове тухли са от местна глина и с доста груба изработка, като изключим заобляването на обреза. От същото тесто има и късове (и една цяла дълга 45 см.) керамиди с изгладено от към коруbата лице и пресована линия край ръба (обр. 54). А има и късове тухли и керамиди от друга глина, с друг цвят, явно донасяни от други постройки. Разбираме, че само част от тухления материал, този, който е бил употребен главно при арките и сводовете, е бил работен нарочно за църквата.[2]

Спойката е сравнително здрав хоросан, но от много по-долно ка-

Обр. 45. — Източната част на ъгловата постройка

[1] Намериха се в насипа и изрязаните малки кубове от ъглите на керамидите (обр. 54 ляво долу).

[2] Чирепи от най-разнообразни керамиди влизаха в градежа на една слаба основа на стена с неясно предназначение, която продължаваше в северна посока западната фасадна стена.

чество от употребения при първата църква. Леглата са различни и доста дебели, фугите са гладко и нашироко замазани. Мазилката по неравното вътрешно лице на стените има средна дебелина 1—2 см., смесена е с плява и образува направо пласта, върху който е рисувана живописната украса. Из насипа бяха пръснати доста големи късове мазилка с живопис; имаше и няколко къса още полепени по стените, но не беше запазена по-значителната част от образ или надпис. Цветовете са главно пиперено-червен, жълт в три тона, кафяв, блядозелен, син и малко блядолилав.

Обр. 46. — Жилищна постройка от север

Към градежа спадат и акустичните гърнета, късове от които се намериха в голямо количество из насипа. Има два вида. Едните са били по-големи, с форма на средна стомна. Отпечатък от заоблеността на търбуха е запазена и на един голям къс хоросан, от който е бил обхванат съда (обр. 56 горе дясно). Вторият вид гърнета са били по-малки, с прави стени и са били нещо като чаши, разширени нагоре. При дъното, тези чаши са сплеснати по дължината, може би при внасянето в пещта, но по-вероятно нарочно. Изработката им е доста груба, стените са дебели 7—15 мм.[1]

Подовата настилка на църквата, в по-голямата си част, беше запазена на място. Вдигната беше в олтара, в южното напречно рамо, в югозападното междурамие и съответната южна част на нартиката. Тя е от гладки, сиви и червеникави плочи, размесени на места с тухли. В подкуполния квадрат плочите са наредени в концентрични кръгове (обр. 57). И в тази църква прозорците са били с капаци прорязани от кръгли отвори за цветни стъкла. Намерените в насипа късове стъкло са общо от същия вид, от който бяха при другата църква.[2] Има и късове от по-дебело стъкло и също и с по-друг цвят — тъмно зелен.

Обр. 47. — Жилищна постройка с площадката

Отворът на главната апсида е прегражден долу с варовиков блок, издаден 15 см. над пода, дълъг 80 см., дебел 35 см., с издълбан жлеб в десния край. Служил е за основа на прегражната плоча — врата (обр. 50), един къс от която се намери в

[1] В Сирия и до сега вграждали глинени съдове с подобна форма (Durm, Handbuch der Architektn, обр. 132).

[2] Вж. по-горе стр. 22, обр. 15.

Обр. 48. — Жилищна постройка от югозапад

насипа. Самата плоча е мраморна, от обикновения през V—VI век вид,[3] със силно профилирани ромбовидни рамки, включени в външната правоъгълна рамка. Един втор малък къс, също от мраморна преграда, произхожда от друга плоча, с по-друга украса. И двете плочи са явно били употребени тук повторно.

Нарочно за църквата е работена обаче, архитектурната каменна украса. Единственият капител от подкуполните колони (диаметърът на възглавницата му — 44 см. отговаря точно на диаметъра на колоните) се намери разполовена на две части (обр. 55, 59). Височината на тялото е 20 см., размерите на абака — 75 см. × 35 см. × 4 см. Цялата му украса се състои от два издадени канта с правоъгълно сечение, които са били подчертани с ивици червена боя. Има части и от два низки продълговати капители (кемпферови), навярно от колонки на прозорци.

Самите стълпове, както казахме, са съставени от отделни варовикови барабани или сегменти, с височина от 7 до 40 см. (обр 50, 53, 57, 66). Най-

[3] Подобна украса имат например плочите от амвон, намерени в Еленската базилика при Пирдоп (П. Мутафчиев, Еленската базилика при Пирдоп. ИАД V, обр. 40), сега в Софийския музей, № 1054, 1055, 1056 и 1058 на средновековния отдел.

Обр. 49. — Керамични късове от жилищната постройка

Обр. 50. — Църква № 2. Вътрешността от запад

Обр. 51. — Църква № 2. Средна апсида от вън с цокъла

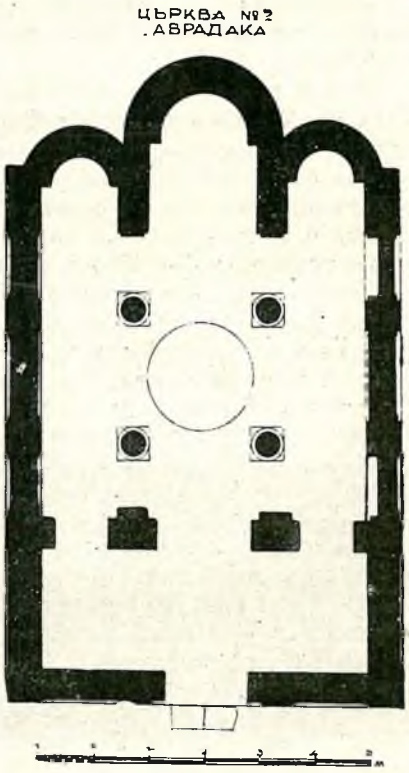

Обр. 52. — Църква № 2. План

Обр. 53. — Църква № 2. Паднали арки

долният барабан при всички колони е работен заедно с основата, чиято плинта е скрита от настилката така, че над последната се издава само силно издутият торус (обр. 57). Целите колони са били измазани с хубаво изгладена бя а мазилка.

От варовик са дялани и вътрешните поясни и външните подпокривни зъбчати корнизи. Поясните корнизи са вероятно всички от вътрешните стени и са три вида. Двата вида са само с два канта, горен—широк и долен—тесен, отделени със слабо наведена хоризонтална или слабо скосена надолу ивица (обр. 58). При третия вид, профилът се съ.тои, освен от горния широк кант и от два много тесни, следващи на еднакво разстояние и разделени с хоризонтална ивица (обр. 60 долу). Разновидност от третия корниз е вървяла под петата на купола (обр. 59), а вторият вид е подчертавал полукупола на апсидата (обр. 60). Диаметърът на образувания от намерените дялове кръг отговаря на куполния диаметър — 1.80 м. Работата на четирите вида поясни корнизи е много груба.

Намерените дялове от подпокривни корнизи са също четири вида. На едните има само по един ред островърхи зъбци („вълчи зъби" „зъбци на пила") предшествувани и последвани от по два тесни канта (обр. 61 горе). Вторият вид има само един ред дентикули и под тях върви ред остри зъбци, без друг елемент (обр. 61 долу). При третия вид, който изглежда е бил корниз на корпуса на постройката и на архиволтата в края на трансепта — защото се намери от него един дъговидно изкорубен дял — след дентикулите идват острите зъбци, а под последните върви навътре двоен много тесен кант (обр. 62). Четвъртият вид корниз е вървял сигурно под покрива

Обр. 54. — Църква № 2. Тухли и керамиди

Обр. 55. — Църква № 2 Тухли, керамиди корнизи, капител

на апсидата (а може и на купола): лицето му е дълговидно извито навън (обр. 63). В тази разновидност, по обикновено гладката ивица под горния кант и над едрите „вълчи зъби", са изрязани дентикули. Освен тези четири разновидности има и един съвсем дребен къс (14.7 см.) от тесен корниз, гдето и горният кант и една ивица по долната хоризонтална плоскост е нарязана с малки пирамидални зъбци (обр. 64). Навярно е донесен от някоя друга сграда: изработката е тънка и грижлива. Само с два канта е бил профилиран и един горен праг на врата, на който е издълбан един кръст — свидник (обр. 65).

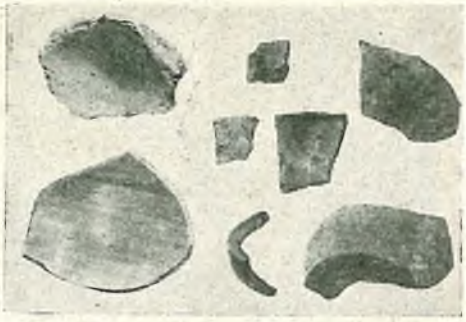

Обр. 56. — Църква № 2. Късове от акустични съдове и отпечатъкът им в хоросан

По отделните барабани на колоните, главно на югоизточната и на север западната, преди те да бъдат измазани, са били просто надраскани или издълбани по-дълбоко многобройни кръстове (обр. 66) и други фигури като мрежа, саксия с цветя и др. п. По долните барабани на югоизточния стълп имаше пет плитко врязани кръста. На последния барабан, шестия от долу, е врязан доста плитко, почти надраскан, гръцки надпис в два реда (обр. 67):

ΑΠΑΝΑΡΕΤΘ
ΔΘΛCXY

написан с лигатура на А и N и на А с Р. Буквите са високи 2—4 см. Те имат доста старинни очертания, особено Λ и N, при което косата черта свързва самите краища на отвесните черти; Р с малка главичка и отвесна черта прибрана в реда (обр. 68).

---

[1] Подобно изсичане долното лице на първото „стъпало" на корниза виждаме и в корнизи от постройката, която Йор. Господинов почна да разчиства в северо-източния край на Бял бряг.

Обр. 57. — Църква № 2. Настилка в подкуполния квадрат

Обр. 58. — Църква № 2 Дялове от поясни корнизи

Обр. 59. — Църква № 2. Дялани камъни, корниз от апсидата

И пред двата реда има празно поле, така че тези редове не продължават текст от друг блок, а образуват сами целия надпис. Отделно от буквите, след тях, е издълбан дълбоко ширококонечен кръст, висок 10 см., а над него се извива дъга оцветена тъмночервено.

Веднага се хвърля в очи вторият ред. Съчетанието ΛCX явно не е гръцко, целият ред напомня думата ΤΩΥΓΛΣΧΗ от надписа на прабългарски език,[1] намерен преди две години в олтара на манастирската църква, която отстои само на 300 м. от разглежданата. Според Иван Венедиков[2] ΤΩΥΓΛΣΧΗ е предадено с гръцки букви тюркското „тулджа" което е означавало един вид шлем. Въпреки привидната близост на двете думи ΔϑΛΣΧΥ и ΤΩΥΓΛΣΧΗ, трудно е да се допустне, че и в нашия надпис е ставало дума за шлем.

Християнското и специално църковно, по-точно монашеско име Панарет показва, че тук имаме графит написан от църковно лице. Буквата А, която се намира пред началното П на това име, може да получи смисъл само ако приемем, че след нея е изпусната хаплологично, нарочно или неволно, сричката —ΠΑ—. В такъв случай първият ред ще гласи ἀπὰ Παγαρέτϑ т. е. „на отца Панарета". Думата „апа" е коптска, по-точно от египетското

Обр. 60. — Църква № 2. Дялове пояснi корнизи

[1] Вж. статията в същия сборник, Ivan Venedikov Trois inscriptions en langue protobulgare.

[2] Ив. Венедиков, Новооткритият в Преслав първобългарски надпис, ИАИ XV, 154—65.

саидическо наречие и е минала в гръцки.[1] Значението ѝ е обикновено „отец“ и се дава като титла на игумен или просто на по-стар монах, дори на свещеник.

Казахме, че в гръцки език не съществува съчетанието — ΛCX. Затова трябва да допустнем че втория ред е съставен от две съкратени думи. Тогава частта ΔϞΛ — може да бъде съкращение на съществителното δοῦλος, „роб“, а CXΥ — в такъв случай, може да бъде недовършена думата σχημόναχος, предадена неграмотно CXΥ . . . , и целият надпис би гласил: на апа (отца) Панарета робът (послушник? ученик?) схи [монах]... Всички знаем, че в средновековните графити се срещат най-неочаквани съкращения. При такова тълкуване, трудността се състои главно в това, дали думата

Обр. 61. — Църква № 2. Дялове подпокривни корнизи

[1] C a b r o l, Dictionnaire d'archéologie chrétienne. т. I 2, s. v. apa, 2494 сл.

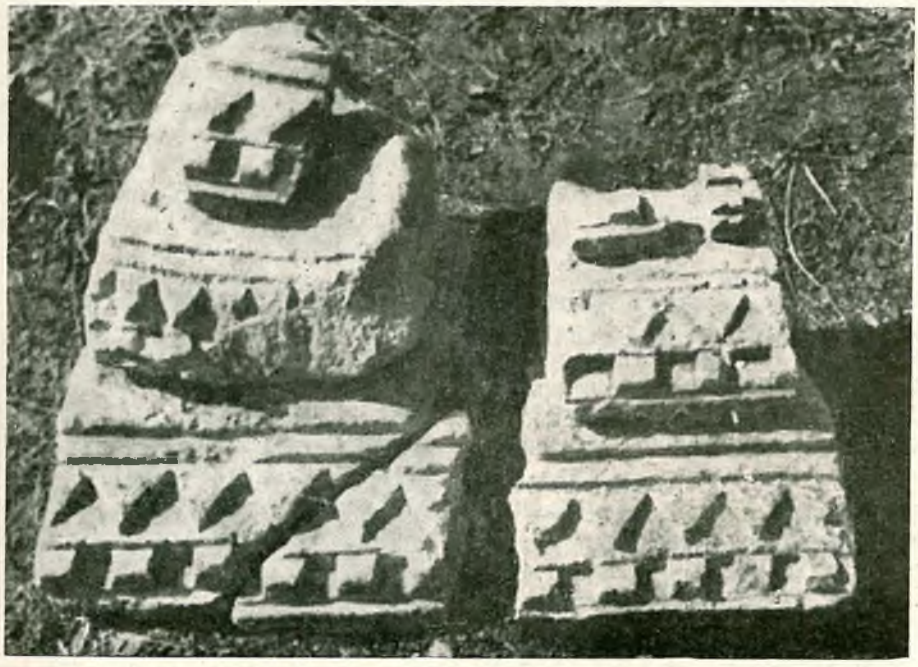

Обр. 62. Църква № 2. Дялове подпокривни корнизи

Обр. 63. — Църква № 2. Дялове от подпокривни корнизи

δοῦλος—роб е могла да има и значение на „послушник, ученик“, в каквото би трябвало да бъде употребено тук. В египетски надгробни надписи, покрай името на . огребания монах върви името на онзи „апа“ или „авва“, който е бил негов учител и който го е формирал като монах[2]. Но там ученикът е наречен правилно μαθητὴς Затова и нашето тълкуване на втория ред на надписа е само едно предположение, не съвсем убедително и за нас, докато при първия ред смятаме, че вероятността монахът Панарет да е бил наричан „апа“ е много голяма.

Височината, на която се намираше надписа показва, че той е писан когато колоните са били вече издигнати на място. Следователно надписът не е пренесен от друга постройка и характер му определя църквата като манастирска.

И без това следи от селище не са намерени нито на равнището на Аврадака, нито към Въбилин дол. Керамичните късове в нивата източно от църквата и керамидените късове в равнината югоизточно от нея ще да са останки от манастира.

Планът на тази втора манастирска църква напомня много плана на първата манастирска църква на Аврадака. И тук едноставната преславска нартика с входове и в страничните стени е свързана с наос, оформен вътре по цариградски начин, с арки, които свързват подкуполните колони с вградените пиластри в надлъжните стени. Издължеността на плана идва от прибавянето на дълбоки предапсидни отделения, както става в Цариград, но сводовете на тези отделения само са продължавали сводовете на наоса, без да се отделят по височина от тях. Освен това старата форма на апсидите, отвън полукръгла, се запазва, както става и в други наши църкви, докато цариградската апсидна форма по това време е многостранната. Така че в църквата на „апа“ Панарета, цариградските черти са по-слабо изразени отколкото в първата църква. Явно е, че майсторите й не са виждали Цариград и неговите църкви. Грубите, твърди профили на вътрешните подпокривни корнизи, дебелите тромави колони, всичката тая проста каменна украса, работена нарочно за църквата, говори еднакво за ревността и невзискателността на нейните собственици — монасите.

Обр. 64. — Църква № 2. Корнизен дял

Щом като за църква № 1 приехме, че трябва да е била съградена в края на Симеоновото или през Петровото царуване, значи през втората и третата четвърт на X век, за втората манастирска църква, можем да предположим, че тя няма да е много

[2] П. т., II 2, s. v. Cénobit'sme, 3136.

по-късна от първата и ще произхожда от времето на „монахолюбивия“ Петър. При същото съжителство на местни елементи и на елементи дошли от Цариград, каквото видяхме в плана на първата, тук цариградските влияния са по-слаби, защото за майсторите ѝ е било по трудно да се освободят от местната традиция. Но има между двете църкви и друга разлика, на която трябва да се спрем. Това е характера, стила на самата каменна украса. Като оставим на страна мраморните прегради плочи с сложна профилировка, за които е явно, че са донесени от по-стари постройки, цялата каменна украса на църква № 2, издялана от варовик, е еднородна. В нея няма никакъв заоблен профил — освен торуса по базите на колоните — а само прави плоскости, които се пресичат една с друга под ъгъл и то повечето пъти прав. Дори капителът на колоните е пресечена призма без никакво заглаждане на ръбовете долу, украсена само с два релиефни канта, подчертани с червена боя. В дяхме вече, че каменните рязани корнизи и специално подпокривните са един от характерните белези на преславската архитектура и че в тях торусът е най-важният, ако не и основният съставен елемент. Оказа се, че в № 2, освен по базите на колоните, няма торус и по корнизите и въпреки няколкото разновидности корнизи, които се намериха в нея, няма нито един заоблен профил. Това скъсване едновременно с традицията на еленистичната профилировка и на местната корнизова украса не се ли дължи на ново, източно влияние, дошло с някой монах от малоазийските, египетските или сирийските манастири?

Обр. 65. — Църква № 2. Горен праг на врата

Обр. 66. — Църква № 2. Барабани с кръстове от колоните

Обр. 67. — Църква № 2. Барабанът с надпис

Отбелязахме известни отлики между каменната украса на отделните паметници, разкопани през последните три години. Ако проследим тези различия и при скулптурния материал от по-рано разчистените преславски постройки, ще можем да разграничим няколко каменоделски школи или работилници. Тези школи показват общи елементи с скулптурната украса на постройките в една или друга от различните области на източно християнското изкуство и продължават едновременно и местни традиции, установени още преди идването на славяните.

Когато бъдат проучени отделните скулптурни школи в Преслав, ще може да се постави правилно въпроса за характера на тези школи, за мястото им вътре в затвореното стопанство на феодална България и за съществуването и на занаятчии в градовете.

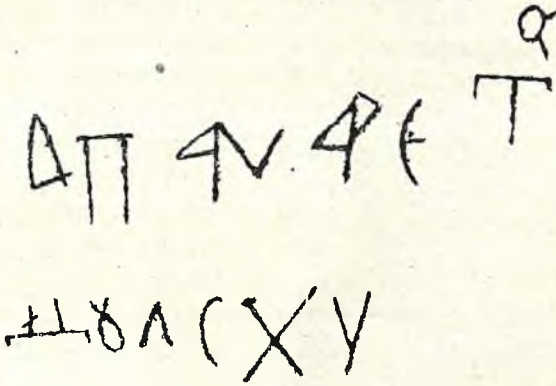

Обр. 68. — Църква № 2. Надписът

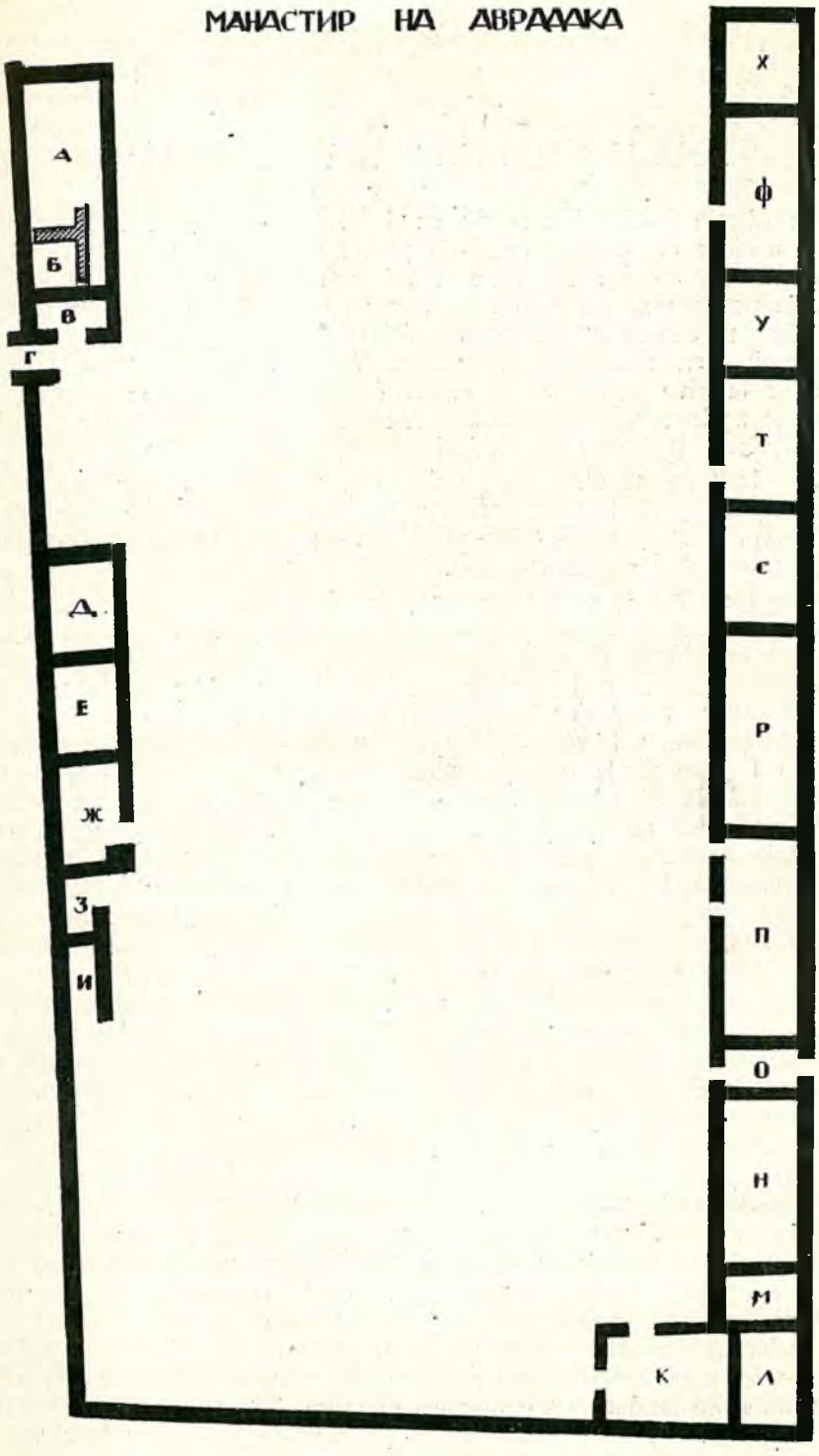

Обр. 59. — Манастир на Аврадака. План

FOUILLES SUR L'AVRADAK A PRESLAV

Le Musée National a repris en 1945 ses travaux à Preslav, où les fouilles avaient été délaissés depuis plusieurs années. En trois campagnes consécutives — été de 1945, été et automne de 1946 et 1947 — a pu être réalisé le programme du Musée presque en entier. Ce programme prévoyait le déblaiement des restes de constructions anciennes qui se trouvaient hors de „l'enceinte extérieure" de la seconde capitale bulgare, dans la région située sur la rive droite de la Titcha (Kamtchiya), où de nouveaux vignobles menaçaient d'anéantir toute trace d'antiquités. Ce recueil renferme les résultats de trois années de fouilles.

Sur la terrasse d'Avradak qui est parmi les sites fouillés, le plus éloigné du centre de la ville ancienne et qui domine la petite vallée de Babriag, furent rendues au jour les ruines de deux églises et d'un vaste monastère avec ses dépendances (fig. 28).

L'église No 1, construite sur le bord même de la terrasse, élève en outre ses murs sur un socle de maçonnerie haut de 1 m. (fig. 1—4). C'était une église cruciforme de type „complexe", où les colonnes portant la coupole étaient reliées aux murs longitudinaux, à la manière de Constantinople, par des arcs reposant sur des pilastres (fig. 5). Le naos a de même le plan constantinopolitain à travées intercalaires au-devant des absides (fig. 3, 8), comme est byzantin le décor des façades latérales à niches arquées qui correspond à la distribution intérieure. Par contre, le narthex avec ses entrées dans les murs latéraux, surtout par la disposition de la façade occidentale avec des tours aux angles est entièrement dans la tradition architecturale de Preslav où la façade à tours est attestée dans l'Eglise ronde de Preslav même, à Patleïna tout près de la ville et dans l'église voisine de Viritza, que le Musée vient de déblayer.

A l'intérieur le pavement en opus alexandrinum de marbre blanc, de brique rouge et jaune et de pierre verte (pl. I) s'alliait à une riche décoration murale de pierre sculptée (fig. 16—26), dont certaines parties étaient peintes en rouge. Outre les cordons de moulures interviennent aussi des motifs décoratifs antiques, tels que cannelures, rais de coeur, oves, (fig. 19); dans les murs intérieurs étaient encastrés des têtes animales sculptées en ronde-bosse — têtes de lion, de lionnes et singe — qui apparentent notre église aux églises du Caucase et annoncent la „faune" de la région de Vladimir-Souzdal et aussi celle des églises romanes d'Occident.

Tandis qu'à Constantinople le décor sculpté était limité à l'intérieur des églises, ici il débordait aussi sur les murs extérieurs où le larmier à denticules et à dents de scie courait sous la toiture des différentes parties de la construction (fig. 17).

Le larmier sculpté, qui est un des traits les plus caractéristiques de l'architecture entière de Preslav, présente dans notre église un curieux mélange d'éléments hellénistiques — denticules et tore — et de motifs orientaux — dents de scie, sculptées dans la pierre (fig. 21). Le mélange des deux traditions, mélange assez différent de celui que nous connaissons dans l'art de Constantinople, se perpétuera dans l'art entier de notre seconde capitale.

D'une source toute différente vient le décor des chapiteaux (fig. 9) où les crochets (Krabben) plats qui s'alignent sur les longs côtés de la pyramide tronquée sont étrangers à l'art de Byzance et très communs au contraire sur les ciboria et les clôtures en pierre dans les régions du littoral de l'Adriatique, tant dalmates qu'italiennes, du IXe—Xe siècle. Nous ne pouvons cependant accepter l'hypothèse de l'origine „lombarde" de ces crochets et inclinons à accepter l'opinion d'Ivecović, qui croyait que la sculpture hellénistique de Spalato a dû influer sur les monuments préromans de la région entière. La voie par laquelle, au Xe siècle, ce motif est arrivé dans la capitale bulgare ne nous est pas connu et nous devons supposer un échange de motifs et de formes entre le littoral de l'Adriatique et les terres bulgares de la péninsule. Pour le chemin en sens contraire d'Orient vers l'Occident, Preslav a évidemment été une station importante dans la pénétration des éléments orientaux.

Les murs soigneusement bâtis en pierre à peine dégrossie où les moellons et la brique interviennent rarement, étaient couverts de crépi; les voûtes même sont presque entièrement construites en pierre. Jugeant d'après les rares restes de céramique peinte trouvés dans les ruines, nous devons supposer que cette sorte de décoration, propre à l'architecture de Preslav, n'avait ici qu'une place restreinte. L'église fut détruite en 972, lors du pillage de Preslav par les troupes de Tzimiscès, comme l'indiquent les trouvailles monétaires.

A côté de l'église furent mis au jour les restes du monastère qu'elle desservait (fig. 28). Ne sont conservées que les assises inférieures des murs, qui forment un rectangle de 73 m. de longueur sur 40 m. de largeur, ouvert sur le côté occidental, où le mur d'enceinte n'a jamais existé à cause de la pente raide du terrain. Sur les côtés Nord et Sud des cloisons appuyées au mur d'enceinte délimitent une suite de cellules, qui sont bien dessinées seulement sur le côté Nord (fig. 30, 32, 34), où une petite porte mettait le monastère en communication avec ses dépendances situées plus au Nord. L'entrée principale, avec la loge du portier (fig. 31), se trouvait sur le côté méridional, en face de l'église. Les cellules avaient probablement un étage, précédé sur toute sa longueur d'une galerie ouverte. Des traces de la colonnade qui supportait cette galerie n'ont été repérées qu'à l'angle Nord-Est.

Parmi les trouvailles en bronze (fig. 36, 37, 39) figure une boucle de ceinturon travaillée à jour (fig. 39)qui ne peut être postérieure au IXe siècle; les tessons de vases domestiques (fig. 40, 41) sont du type de la céramique à décor incisé répandue dans tous les pays slaves aux Xe—XIe siècles (cf. dans ce même recueil' article „Poterie domestique de Preslav." Furent trouvés seulement quelques rares tessons de la poterie dite khazare.

Au monastère se rattachent (fig. 44) deux autres constructions, situées à 60 m. au Nord de l'enceinte, dont l'une est constituée par deux bâtisses en longueur, reliées sous un angle presque droit (fig. 45). Elle semble avoir renfermé une hôtellerie pour les pèlerins et des ateliers où l'on fabriquait de menus „souvenirs" en bronze. Un peu au Nord-Ouest furent déterrés les restes d'une habitation consistant en deux pièces entourées sur trois côtés d'un corridor que surmontait probablement un balcon (fig. 46, 47). Les latrines accolées sur le côté Ouest (fig. 48) du corridor témoignent de l'existence de soins d'hygiène même dans la banlieue de la capitale. La poterie domestique (fig. 49) est identique à celle recueillie dans le monastère même.

Dans la partie septentrionale de la même terrasse d'Avradak furent déblayés les murs d'une seconde église (fig. 50, 51) appartenant probablement

aussi à un monastère dont les restes n'ont pas été trouvés. C'était encore une église cruciforme à coupole, de plan „complexe“ (plan fig. 52), qui conserve de même que la précédente, des traits qui viennent de l'église du plan local de Preslav.

De nombreux fragments sculptés provenant soit du larmier à dents de scie et à denticules dégénérés (fig. 61—63) soit de la corniche qui courait à la base de la coupole comme à la naissance du cul-de-four de l'abside (fig. 55, 60), les chapiteaux (fig. 55, 59) qui surmontaient les colonnes faites de tambours distincts, toute la décoration sculptée de l'église montre la même mouluration composée exclusivement de lignes droites et d'angles droits ou presque droits et la même exécution rustique et presque grossière. Elle se distingue du travail soigné des sculpteurs de la première église où la tradition hellénistique est encore vivante, malgré la prédominance des éléments de la décoration locale. Le seconde église a dû faire partie d'un petit monastère fondé par quelque anachorète peu exigeant, peut-être ce même élève „de l'apa Panarète“ qui nous a laissé un court graffite en grec (fig. 67 68) sur l'une des colonnes.

Véra Ivanova.

БАЗИЛИКА НА ДЕЛИ-ДУШКА В ПРЕСЛАВ

ВЕРА ИВАНОВА

Все на десния бряг на Тича, при вливането в нея на потока, който слиза от Преславската планина, близо до стария град се издига хълмът Дели-душка. Тича (Камчия) мие подножието му от западна страна, гдето на срещния низък бряг е разположен един от кварталите на старата столица, които са се намирали между стените на Вътрешната и Външната крепост. Билото на Дели-душка е засадено с лозя, които покриваха и част от стените на старинната постройка.

Останките бяха разчистени, през лятото на 1947 година, от асистентите Д-р Ив. Акрабова-Жандова и Ст. Станчев. Тук използуваме техните наблюдения и публикуваме съставения от Ст. Станчев план (обр. 1), след проверка на мерките взети от бригадира-техник Карабашев. Цялата базилика отвън е дълга, заедно с апсидата, 29.30 м., широчината ѝ ведно с тази на страничните крила е 22.90 м., а само на корабите — 14.50 м. Корабите са разделени с две редици от по пет колони (обр. 2); средният е широк 7.40 м., а страничните само 2 м. На много широкия среден кораб отговаря и широко отворената апсида, полукръга на която е изтеглен по посока на оста така, че тя получава едно слабо яйцевидно очертание. Същото очертание има и прибавената концентрично вътре полукръгла стена без основа, която е носила седалищата на синтрона (обр. 3). От източната половина на страничните кораби се издават две крила, строени едновременно с главната постройка и свързани с нея чрез врати, широки само 1.10 м. (обр. 4). Западната фасадна стена е без всякакъв отвор за вход (обр. 5), тя продължава на страни, на север и юг така, че на линията на източните крила, завива към изток като да затваря две други крила към западната част на постройката (обр. 6). Такива крила обаче, в действителност, не е имало и късите зидове с източна посока са в същност анти за колонадата, която е вървяла покрай външните надлъжни стени, като е свързвала западната фасада с източните крила. Навесът над тази колонада е защитавал и входовете в нартиката, единият от които, северния, се намери зазидан (обр. 7). Градежът в запазените части на стените — средно 1 м. над пода — е само от ломен камък, споен с глина. Рядко в стените се виждат, главно край отворите (обр. 7), одялани варовикови блокове. Глинената спойка обяснява и дебелината на стените — 1·30 м. за западната, 1·10—1·05 м. за надлъжните. Мазилката навсякъде е била от вар със слаб примес от пясък. Покривът естествено е могъл да бъде само дървен. От настилка няма никаква следа. Цялата повърхност на развалината беше покрита с натрошени жълти керамиди, слабо изкорубени. Можаха да се установят размерите само на един вид — 28 см. × 12 см. × 3 см., а има и такива с ширина 18 см. и дебелина 2·5 см. По лицевата страна са прокарани с пръсти, от обиграна ръка, много хубави спирално завити линии.

Под колонадата не е имало непрекъснат стилобат. Под всяка колона е направена една четвъртита площадка (средно 105×105 см.) от отделни плочести камъни, не свързани с хоросан (обр. 8). Над нея е сложена

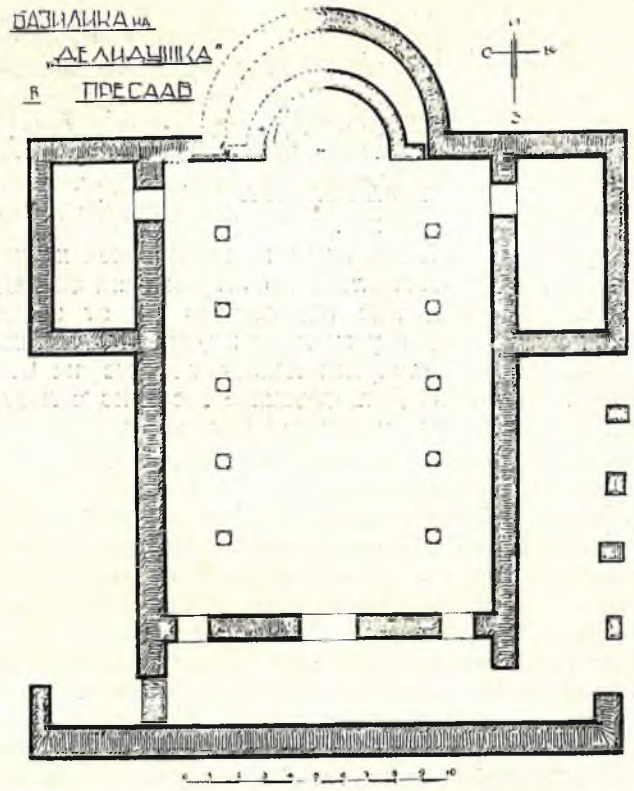

Обр. 1. — Базилика на Дели-душка. План

базата за колоната, много грубо обработена, а плинтата ѝ ,вместо на четири страни, се издава под кръга само към изток и запад—по надлъжната ос на постройката.[1] Извън постройката, югоизточно от апсидата, на дълбочина 0·70 м. се намери погребение с бронзова монета от IV—V век. Все от насипа източно от апсидата, излязоха още две монети от същото време (обр. 9).

В насипа се намери един къс от варовиков корниз (дълж. 0·40 м.), украсен с характерния за късноантичната епоха яйцевиден орнамент. Но освен него и под него, корниза има и два реда

Обр. 2. — Базилика на Дели-душка. Южен кораб и нартиката от изток

[1] По същия начин непълната плинта се издава само към изток и запад в гробищната базилика Св. Стефан в Хисаря, която е приблизително от същото време (ИАИ XI, 1937, обр. 199).

зъбци. Горният ред са плоски заострени зъбци, наредени един до друг като канелюри с заострен вместо заоблен край (обр. 10). Долният ред са вече широки, почти квадратни дентикули, които съставят прехода към хоризонталната плоскост на корниза и така се издават напред и същевременно увисват и надолу, без обаче да излизат под долната плоскост (обр. 11).

Обр. 3. — Базилика на Дели-душка. Олтарна част

Извън базиликата, северно от северната надлъжна стена, в продължението навън на стената между нартиката и наоса, се намериха на 0·50 м. под сегашното равнище, размесени с дребни въглени, чирепи от съдове украсени с прилепени ивици. Съдовете са вероятно от латенската епоха. Тази находка показва, че височината Дели-душка е била заселена дълго преди идването на славяните или е служила за некропол.

Прибраните из насипа на базиликата мно обройни чирепи от домашни съдове са главно късноримски, паници с високо столче и средно големи гърнета със светлосив цвят; има и един фрагмент, с дръжка, от по-голям съд със сивозеленикав цвят, който ще да е бил донесен от крайморската област. В насипа южно от базиликата и отчасти в южната половина на нейния насип, имаше късове от славянска керамика от X—XI век, каквато намерихме при всички други постройки на Аврадака и в Бял бряг. Все на юг от църквата, но вече навътре в лозята, които достигат до стръмния скат над потока, са пръснати в голямо количество чирепи от славянска керамика.[1] От тук наверно са дошли намерените в църковния насип подобни късове. Тукъ се е простирал в славянско време некропол. Съществуването на селище на това място е по-малко вероятно, защото не личат следи от жилища поне при обследване на почвата в лозята отгоре, без разкопки, за сега невъзможни.

Обр. 4. — Базилика на Дели-душка. Врата към северното крило

[1] Вж. в този сборник статията Домашна керамика от Преслав.

Обр. 5. — Базилика на Дели-душка. Нартиката от юг

Видяхме, че крилата придадени към източната част на базиликата се отварят към корабите с тесни врати и не образуват трансепт, толкова повече, че колоните, а следователно и самите кораби стигат до апсидата. Този недоразвит трансепт ни напомня крилата отворени към източната част на еднокорабната църква с четири крила при с. Иваняне,[2] Софийско, от V век, коя о представя един по-напреднал с адий в оформянето на трансепта. Трикорабна базилика с напълно развит трансепт е съществувала, през V век, в непознатото още по име селище, което се е издигало на мястото на сегашните Хисарски бани,[3] Карловско. Но в Иванянската църква и крилата от страни на трансепта са напълно оформени, докато в нашата базилика са само загатнати и затова неможем да я причислим към същинските постройки с четири крила. Най-правилно ще бъде да сметнем плана ѝ като резултат от контаминация на двата плана — базилика с трансепт и еднокорабна църква с два чифта крила. Представителите и на двата вида в нашите земи са от V век, както видяхме.[4] И базиликата на Дели-душка поради това, трябва да се отнесе към същия век, независимо от другите ѝ белези, като взаимоотношение между ширината на корабите, форма на апсидата, присъствие на синтрон, които говорят все за това време. От IV—V век са и намерените край нея монети, както казахме.

Спряхме се на датировката на базиликата на Дели-душка не само защото тя е първият архитектурен паметник от предисимеоново време, открит в Преслав. Тя свидетелствува преди всичко за факта, че славяните при заселването си в Преславското поле, са заварили там не само селище с значителна църковна сграда, но и архитектурна традиция, от която сигурно са били повлияни в своето покъсно творчество. От базиликата на Дели-душка става ясно, че

Обр. 6. — Базилика на Дели-душка. Северозападен ъгъл

[2] ИАИ VIII 1934, обр. 46.

[3] Д. Ц о н ч е в, Хисарските бани. Г Пл Б 1935—1936, обр. 80.

[4] И А И. VIII, 224—25; Г Пл Б 171, 172.

страничните входове в нартиката на базиликата Гебе-клисе, на Кръглата църква, на църквите № 1 и № 2 на Аврадака, на № 2 на Бял бряг и на толкова други преславски църковни сгради от X век, са явно наследство от местната предславянска архитектура.

Обр. 7. — Базилика на Дели-душка. Северна стена на нартиката

Едно материално доказателство за това, че тази предславянска архитектура е съдържала наистина елементи, които са могли да влияят при възникването и развитието на строителството в Симеоново и Петрово време е варовиковият корниз с яйцевидна и зъбчата украса, намерен в базиликата, който вече накратко описахме. В него виждаме съчетани на един корниз с все още античен характер, заострени зъбци от особен вид с обикновени дентикули. Когато разглеждахме комбинацията от тия два елемента, при църквите № 1 и № 2 на Аврадака, търсихме мястото, гдето е станало съчетаването на двата вида различни по произход зъбци. Този единствен и то фрагментиран дял от корниз, намерен при базиликата, не ни дава право да кажем, че това съчетание е станало непременно в Преслав и то през V век, но една комбинация от зъбци подобна на тази, от която имаме толкова много екземпляри от X век, свидетелствува, че майсторите на X век са могли да използуват, и навярно са и използували за образци и скулптурния материал от предисимеоновия Преслав, постройките на който ще да са заварили.

Историческите събития не изглежда да са прекъсвали връзката между отделните периоди в строителната традиция на Преслав и близката околност. Градежът, който намерихме при базиликата — ломен камък споен с глина и замазан с варова мазилка — си остава постоянният местен градеж за жилищни и други по-незначителни сгради и е запазен до днес в Преславския край. Видяхме, че така са градени и манастирските сгради вътре в двора и стопанските постройки извън него. В Симеоново време от дялан камък са изцяло издигнати само сте-

Обр. 8. — Базилика на Дели-душка. Основа за колона

Обр. 9. — Базилика на Дели-душка. Монети

ните на дворците.[1] Църквата Гебеклисе[2] и крепостните стени[3] имат дялан камък само по лицето си, вътре е дребен трошен камък или чакъл. Всички други разчистени досега преславски църкви от Симеоново и Петрово време, колкото богата и да е тяхната каменна украса, са строени от ломен камък и са били измазвани отвън с варова мазилка. Лани се откри само една малка църква в Бял бряг,[4] с базиликален план, гдето спойката на ломения камък е глина. Но тя произхожда, по всяка вероятност, от времето когато Самуил отвоюва отново източна България (967—1002) и когато в опожарения Преслав, след ограбването му от Цимисхи, е трябвало да се издигат набързо малки и прости църковни сгради. Местните строителни навици вземат връх и от къщите градежът с кал минава и в църквате. В това време, по същите причини, и в съседната Плиска са строени църкви[5] от камък споен с кал. В две от тях камъкът е дялан и явно е взет от по-стари постройки.

---

[1] Кр. Миятев, Разкопките в Преслав през 1930 година. ГНМ V, 218—19.
[2] Шкорпил, Паметници от столица Преслав, 194.
[3] П. т., 189.
[4] Вж. в този сборник статията Три новоразкрити църкви в Преслав.
[5] Вж. в този сборник статията Разкопки в Плиска през 1945—1947 година.

Обр. 10. — Базилика на Дели-душка. Корнизов дял

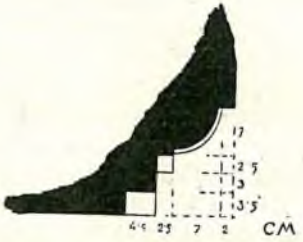

Обр. 11. — Базилика на Дели-душка. Профил на корниза

BASILIQUE DE DELI-DOUCHKA A PRESLAV

En face du quartier suburbain „Sélichté" de l'ancienne capitale, sur la hauteur Déli-douchka, furent déterrés les murs d'une grande basilique de la première moitié du V-e siècle. Des tessons de poterie se rapportant à l'époque de La Tène, trouvés tout à côté, nous font comprendre que le site a été occupé dès cette époque.

La longueur totale de la basilique, abside et narthex compris, mesure 29 m. 30, la largeur des nefs avec les ailes est de 22 m. 90, les trois nefs seules sont larges de 14 m. 50. A la nef centrale très large correspond l'abside spacieuse où des subsellia suivaient la courbe de l'abside qui a un tracé légèrement ovoïde. Les ailes qui flanquent les nefs à leur extrémité orientale communiquent avec elles par d'étroites portes et ne constituent pas encore un transept, d'autant plus que la colonnade entre les nefs arrive jusqu'à l'abside. De même les murs de la façade occidentale, tout en faisant retour vers l'est, ne sont que les antes de la colonnade qui reliait la façade occidentale aux annexes orientaux. Ces ailes embryonnaires aux côtés du narthex abritaient les entrées dans les murs latéraux de ce narthex qui manquait d'entrée dans le mur de la façade occidentale.

Les murs de la basilique sont bâtis en pierre liée avec de l'argile et étaient enduits de mortier. Les tessons de poterie recueillis dans les ruines appartiennent à la céramique de la basse époque romaine. Les fragments de céramique du type commun aux pays slaves aux X-e—XI-e siècles, trouvés dans le remblai, proviennent probablement de la nécropole qui s'étendait à l'est et au sud de l'église, où cette céramique se trouve en grande quantité. Le plan en entier, le rapport entre la largeur des nefs, la forme de l'abside et des subsellia rapportent la construction de la basilique à la première moitié du V-e siècle. Les trouvailles monétaires — toutes du IV-e—V-e siècle viennent à l'appui de cette datation.

Les deux couples d'ailes dans la partie orientale de la basilique quoiqu'encore incomplètement organisées, la rattachent aux constructions du type oriental dit à quatre tours, dont nous possédons sur notre sol des exemples plus ou moins byzantinisés, qui sont tous du V-e siècle: l'église de Djanavar-tépé, près de Varna qui est encore presque entièrement syrienne, celle d'Ivaniané, près de Sofia, où le plan a évolué vers le plan de l'église à croix libre avec narthex flanqué d'ailes rectangulaires, dont un exemple pleinement constitué existe non loin de Sofia, près de Pirdop. En outre une basilique du V-e siècle, déblayée à Hissar, au nord de Plovdiv, a un transept profond qui fait saillie sur les murs longitudinaux. De sorte que le plan de la basilique de Déli-douchka peut être tenu pour une combinaison d'éléments empruntés à la fois à l'église à deux paires d'ailes et à la basilique à trois nefs avec transept interposé entre ces nefs et l'abside.

Après la découverte de cette basilique du V-e siècle, nous sommes en état d'affirmer, que pour le moins quatre siècles avant le transfert, par Siméon, de la capitale bulgare à Preslav, il existait en ces lieux une agglomération d'une certaine importance, puisqu'elle possédait une grande basilique de plan peu commun.

Par conséquent, les Slaves à leur arrivée dans cette région, comme partout ailleurs dans la péninsule, ont dû hériter de la tradition locale plus d'un élément de construction ou de décoration. Les entrées dans les murs latéraux du narthex, qui sont un des traits les plus caractéristiques de l'école de Preslav au X-e siècle, existaient déjà, comme nous venons de le voir, dans cette basilique du V-e siècle. Des ruines de Déli-douchka provient un tronçon de corniche à décor d'oves, de denticules et de dents de scie. Cette corniche du V-e siècle ne pourrait-elle représenter un des prototypes lointains des corniches et larmiers à denticules et dents de scie sculptés dans la pierre, que nous trouvons dans tant de constructions du X-e siècle à Preslav?

Véra Ivanova

РАЗКОПКИ ИЗ ДОЛИНАТА БЯЛ БРЯГ В ПРЕСЛАВ

ЙОРДАН ГОСПОДИНОВ

През лятото на 1946 г. в местността Бял бряг бяха разкопани няколко старини, за които имахме сведения от местни жители.

I. По северната окрайнина на долината Бял бряг се издигат три височини. На една от тях — „Гайдаровата могила“ години наред са били намирани различни архитектурни фрагменти[1] и дребни предмети като например бронзова иконка, откривани там от стопанина на една от съседните ниви. Значителните следи от градежи показваха, че на това място е имало богати постройки.

Най-горната част на височината е равна и плоска поляна. Североизточната и северната ѝ страна бе гъсто обрасла с храсти и дървета. Разкопаването на това място започна при южната част на височината. Почвата бе плитко отесвана, в резултат на което на самия връх на голата празна площ се показаха следи от каменни основи. Те се намират на незначителна дълбочина и са почти напълно унищожени. Мястото на един от зидовете личеше само по хоросаненатa следа под него. Той имаше посока от изток към северозапад.

В северния край на това плоско теме бе разкопан доста голям насип. Близо до два метра дълбочина се копа без да се намерят основи и каквито и да е следи от постройка. Местен жител ни съобщи, че преславското население вадило от този насип много варовити и мраморни камъни, които са били употребени за нови градежи. Най-после, откъм северозападната страна, се показаха зидовете на една постройка, съставена от три стаи (обр. 1), наредени една до друга и разделени с по една стена. Градежът на основите е запазен от 0·20 м. до 1 м., а на дебелина до 1·20 м. Източната стая, най-голямата, е широка 4·70 м. и дълга 6·20 м. Средната е дълга 3·90 м., а западната (обр. 2) е дълга приблизително 6 м. Основата на западната ѝ стена личи слабо. Пред средното помещение, до северната надлъжна стена на постройката, има площадка от плочести ломени камъни, широка 2 м. и запазена на дължина до 3 м. (обр. 3). Западната част на тази площадка е разрушена напълно. Покрай южната стена в средното отделение се простира един ред също такива камъни. Вероятно това е част от настилката на помещението. В градежа са употребени местни планински камъни от пясъчни шисти. Спойката е здрав хоросан. Горната част на стените е била изградена навярно от дялани варовити камъни. Някои от тях бяха открити при североизточната част на постройката, вън от помещението.

Южно от средното отделение на постройката, на разстояние 2 м. от нея, бе разкрит един четириъгълен варовиков постамент, съставен от две части (обр. 4). Камъкът е издялан в формата на три призми (обр. 5) разположени стъпаловидно една над друга. Източно от този постамент са запазени части от каменна настилка.

---

[1] К. Шкорпил, Паметници от столица Преслав. Сб. „България 1000 години“, 212 и таб. XXIV, 2.

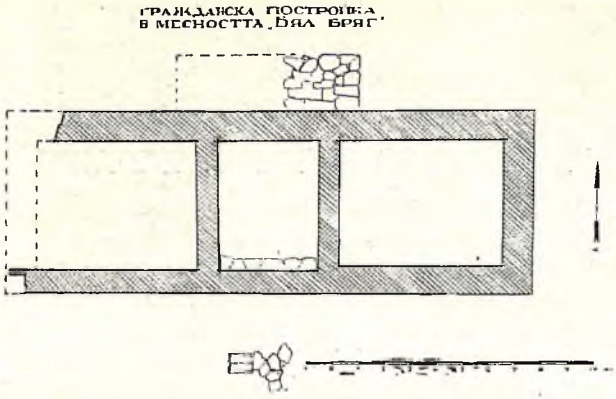

Обр. 1. — Гражданска постройка №. 1 План

Материалите, които се откриха при разкопката показват, че тази сграда, както и постройките наоколо, които не са оцелели, са се отличавали с богатство и изисканост. Между откритите материали са:

Мраморна плоча с плосък релиефен кръст (22×16×7 см.); части от мраморни разноцветни плочки, някои от които са служили за облицовка на стените; един квадратен къс червен мрамор, открит в насипа, от което личи, че постройката е имала и мозаичен под: малък къс от мраморен капител и много съставни дялове от варовиков корниз, както и много фрагменти от разноцветно стъкло. Бяха намерени, освен това, две железни ножчета, железни гвоздеи едно малко (3·8×2·3 см.) бронзово кръстче (обр. 6_3) и една силно оксидирана медна монета от IV в. на н. е. (обр. 6_2).

Разкопките дадоха богат керамичен материал. Наред с плоско извитите керамиди, по които има снопове от успоредни линии правени с пръсти, откриха се и множество фрагменти от глазирани и неглазирани глинени съдове — амфори, стомни, гърнета.

От изброените находки и от сведенията, които местни жители са ни давали по-рано личи, че откритата сграда е част от един комплекс от постройки. Някои от тях са напълно унищожени. Източно от зданието бе открит празен гроб заграден с камъни. Малко по на юг от това място бе открито едно огнище, изградено с камъни. Около него личаха следи от горяла постройка. Върху височината е имало вероятно богата църква, която е унищожена до основи. Всички тези строежи върху плоския връх на височината са следи от жилище, ако не от манастир. Строежите трябва да се припишат на първата половина на X в.

II. В южната страна на долината Бял бряг, точно на юг от „Гайдарова могила", в подножието на стръмния планински склон, личаха затрупани следи от градеж. Това бе една гъсто обраснала низка могила.

Обр. 2. — Гражданска постройка № 1. Западна част

Обр. 3. — Гражданска постройка № 1. Североизточна част

Обр. 4. — Гражданска постройка № 1. Средната част, гледана от северозапад

Обр. 5. — Гражданска постройка № 1. Варовиков постамент южно от постройката

При разкопаването на могилата стана ясно, че постройката, която се е издигала тук е напълно унищожена. Богатите, ако и малобройни материали, които се откриха в насипа показват, че постройката е била градена с много средства. Първото й разрушаване е било съпроводено с голям пожар. По-късно околните стопани са разграбили почти напълно градежния материал — варовикови блокове.

Намериха се следните материали: мраморен корниз с размери 0·40×0·40×0·10 м.; плоча от бял мрамор с размери 0·30×0·20×0·05 м. без украса; части от бронзова ажурна украса (обр. 6₄), точната форма на която не може да се установи с сигурност; железни гвоздеи; голям брой керамиди и тухли. Някои от запазените цели тухли имат размери 32×20×4 см., 40×22×5 см., 40×32×5 см.

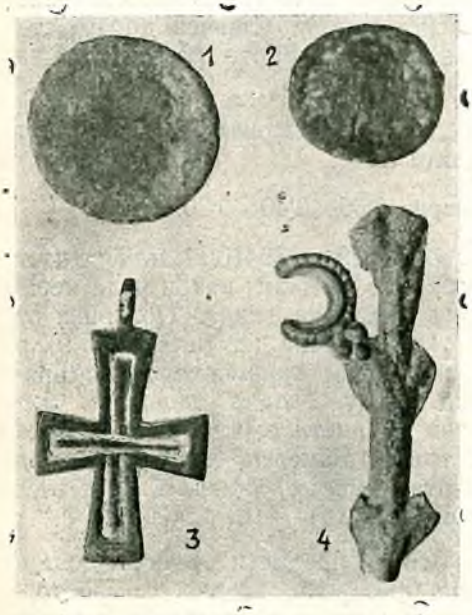

Обр. 6. — 1) Монета от църквите № 1 и 2 в Бял бряг. 2), 3) Монета в кръстче от гражданската постройка № 1. 4) Ажурна бронзова украса

III. По на изток, в долината Бели бряг, в ъгъла, образуван от планинския клон Дългата поляна и височината Аврадака, имаше една гъсто обраснала грамада от строителен материал. Други две подобни грамади са били разчистени от стопанина на нивата Митйо Е. Гайдарджиев. Според сведения от същото лице, при оране ралото закачвало някакви плочи.

При разчистването на споменатата грамада се оказа, че това са нахвърляни камъни, тухли, керамиди, изравяни в нивата. Основите на градежа, от който произхождат тези строителни материали, се откриха малко настрана от грамадата. Това са две успоредни стени (обр. 7). Разстоянието между тях е 3·30 м. Те имат посока от северозапад към югоизток. По-дългата е тази откъм югозапад и има размери: дължина 21·70 м. дебелина 0·90 м. и височина до 0·70 м. Към североизточния си край тя е прекъсната на едно място на раз-

Обр. 7 — Постройка № 2.
Изглед от запад

Обр. 8 — Постройка № 2.
Изглед от изток

стояние 1·30 м. Западно от тази стена личат разпръснатите следи от други стени, без да може да се определи точната им посока. Откъм югоизточния край на същата тази стена личи началото на друга стена, построена под прав ъгъл на първата, с посока към югозапад. Втората успоредна стена, разположена североизточно от първата е по-къса — 8·50 м. Дебелината ѝ е 0·85 м. Почти на еднакво разстояние между тези две стени се откри варовиков постамент на някаква, вероятно дървена подпора (обр. 8). Постаментът представлява пресечена пирамида с квадратни основи висока 20 см. и широка горе 18 см., долу 36 см. в средата на горната ѝ основа е изрязана призматична дупка за закрепване на дървената подпора.

През втората половина на м. септември 1946 г. разкопките бяха прекъснати. През м. октомври 1947 г. асистента Ст. Станчев доразчисти разкопаната част и подготви мястото за окончателното разкриване на тези основи през 1948 г.

До сега са открити следните предмети и материали, които дават представа за постройката и за обитателите ѝ:

Варовиков блок от корниз с размери: 0·60×0·40×0·20 м.;

Плоска мраморна колона с размери: 0·49×0·30×0·11 м. Тя е част от по-голяма колона. Фрагменти от тухли и керамиди; някои цели керамиди имат знак, правен с пръсти върху влажната глина. Половина от костена дръжка на меч (обр. 9), в единия край орнаментирана с врязани линии. Медни оловни и железни предмети, между които части от трион. Намерен бе на пътя под нивата малък бронзов ремъчен край (обр. 10).

Обр. 9 — Костена дръжка на меч

Обр. 10 — Бронзов ремъчен край

Всички предмети от тая недовършена разкопка, заедно с просторните зидове на постройката, говорят за едно монументално здание, ироко замислено и строено със скъп материал като варовик и мрамор.

FOUILLES DANS LA VALLEE BIAL—BRIAG A PRESLAV

Des trois monticules de décombres, situés dans la vallée de Bial-briag, que nous attaquâmes dans nos travaux de 1946, deux recouvraient les restes des fondations de vastes constructions.

I. Sur la colline Gaïdarova moguila, qui borde la vallée sur le côté Nord, furent déterrés des restes, très mal conservés, d'un grand ensemble de constructions, auxquelles conduisait un réseau de chemins pavés, détruits depuis peu. La partie la mieux conservée est une bâtisse disposée en longueur, formée de trois pièces. Un trottoir longe à l'extérieur son mur septentrional, tandis que sur le côté Sud existent des traces de colonnade. Cet ensemble a dû englober aussi une chapelle, aujourd'hui complètement détruite, et devait être un palais, sinon un monastère La date de la construction est, selon toute probabili é, la premiere moitié du Xe siècle.

2. Un amas de matériaux de construction—moellons de calcaire, fragments de marbre – dans la partie sud de la vallée, indiquait l'emplacement d'une construction importante entièrement démolie.

3. Dans l'angle sud-est de la même vallée, à une centaine de mètres au nord- st de l'église № 3, ont été déblayées en partie les fondations d'un grand et riche bâtiment. La fouille n'est pas terminée.

Yordan Gospodinov

ТРИ НОВОРАЗКРИТИ ЦЪРКВИ В ПРЕСЛАВ

СТАНЧО СТАНЧЕВ

През месец септември 1946 г. в долината Бял бряг бе разкопана една от могилките под манастира на Аврадака. Разкритата църква означаваме като № 3 на Бял бряг.

Църквата (обр. 1), дълга 9.80 м. и широка 5·50 м. е с притвор и с една петостранна апсида (обр. 2). Откъм изток основите ѝ образуват наравно със земята каменна площадка с правоъгълна форма, върху която е изградена апсидата (обр 3.). Горната част на основите на църквата се издига като цокъл и е изградена от дялани правилни варовити камъни. Един бордюр се издава 10—15 см. извън градежа на стените над него (обр. 4). Външното му лице е широко средно 10 см. Бордюрът личи навсякъде с изключение на северната стена на църквата, гдето той се слива с цокъла. Стените са запазени на височина от 0.45 м. на северната страна на притвора до 1.40 м. между притвора и кораба на църквата.

Притворът има два входа — главния през западната стена и страничен — откъм юг. Западната стена на притвора е дебела 0.65 м. докато северната му стена има дебелина само 0.25 м. Последната е строена само от един ред дялани варовити камъни. Запазен е най-долният им пласт. При северозападния ъгъл външната страна на стената е почти напълно разрушена. Останали са само няколко разместени камъни от градежа. На същото място, от вътрешната страна, стената се издава с 0.05 м. и образува нещо като пиластър вграден в стената на притвора. В източната стена на притвора, от двете страни на входа към наоса има две четириъгълни ниши.[1]

Широчината на наоса е по-голяма от дължината му: 4 м. × 3.40 м. В северната и южната надлъжна стена на наоса са запазени отворите на две арки.[2] В южната стои още долната част на запълващата стена,

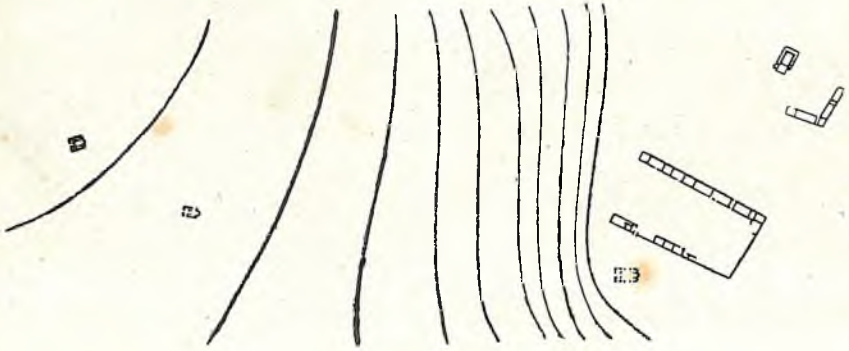

Разположение на ц. № 3 и № 4 спрямо манастира на Аврадака

[1] От ляво: 0.64 м. над пода, запазена на вис. 0 77 м., шир. 0.40 м., дълб. 0.35 м. От дясно: 0.45 м. над пода, зап. вис. 0.95 м., шир. 0.35 м., дълб. 0.25 м.

[2] Северната широка 2 м., южната широка 1.85 м.

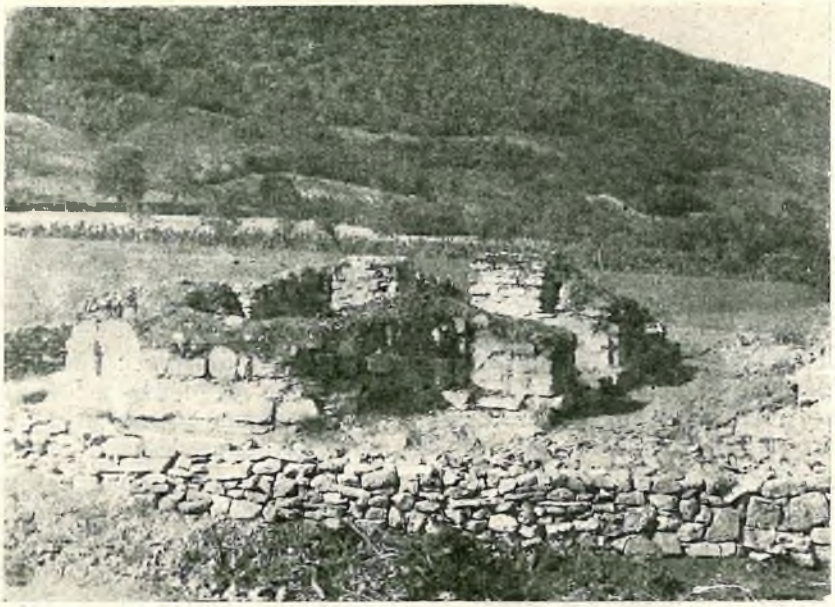

Обр. 1. — Църква № 3. Изглед от изток

дебела 0.20 м., изградена от тухли така, че ширината на тухлите е равна на дебелината на стената. Тухлите са слагани по дължина. В средата е запазена долната част на един пиластър, който е крепял тази стена и вероятно е държал свода на две малки арки. Дебелината му е равна на дебелината на църковните стени — 0.65 м. Пиластърът е строен от три реда тухли. В арката на северната стена пълнежът е напълно разрушен.

В стените на наоса намираме същите ниши както в притвора. Така по една ниша има в двата ъгъла на западната стена и в съответните ъгли на източната.[1] В западната част на наоса са запазени две

Обр. 2. — Църква № 3. Изглед от запад

Обр. 3. — Църква № 3. Каменен стилобат в източната част

[1] Сев. зап. ъгъл: вис. от пода 0.64 м., зап. вис. 0.42 м., шир. 0.52 м., дълб. 0.42 м; югозап. ъгъл; вис. от пода 0.50 м., зап. на вис. 0.83 м., шир. 0.50 м., дълб. 0.40 м.; сев.-източният ъгъл: вис. от пода 0.54 м., запаз. на вис. 0.40 м., шир. 0.50 м., дълб. 0.43 м.; югоизт. ъгъл: вис. от пода 0.38 м., запаз. на вис. 0.26 м., шир. 0.50 м., дълб. 0.45 м.

четириъгълни варовикови бази от свободни пиластри, поставени на два големи плоски каменни блока (обр. 5). Работени са доста грубо. Базата в дясно на входа е съставена от две части, а тази от ляво — от три. Размерите им в подробности са различни, но страните на основата и височината им са почти еднакви (обр. 6), та на пръв поглед те не се различават една от друга.[1] Най-долната част на базите има форма на призма висока около 4 см. Над нея камъкът е изглаан като пирамида, стените на която са слабо вдлъбнати навътре. Горната им част е обхванатата от хоризонтален изпъкнал торус с диаметър 7—8 см. Над този торус има една плоска призма, четирите ъгли на която са полегато скосени и се сливат със скосените ръбове на призматичния пиластър. Двата пиластра са съставени от отделни варовикови блокове. Запазен е на мястото си само най-долният блок на южния пиластър. По стените на този блок на някои места е запазен слой от хоросан, върху който има тънък пласт гладка червена мазилка. Червеният цвят се е получил от силния примес на чукана тухла. Много отломки от мазилка се намериха в насипа, особено около северния стълб.

Обр. 4. — Църква № 3. Южна фасада

В двата западни ъгли на наоса и покрай северната и южната му стена се простира ивица ломени камъни, широка средно 0.60 м. която е служила за подложка на подовата настилка. От последната не са запазени никакви следи. Двата големи плоски камъка под базите на пиластрите са поставени също върху такава подложка.

Както личи от плана (обр. 8), в наоса е вписан кръст със свободно източно рамо. От двете страни на това рамо в стените има две ниши, подобни на нишите в нартекса и наоса.[2] Апсидата опира направо на източното рамо. Отвътре тя е полукръгла. Подът на олтара е бил по-висок от пода на наоса. Покрай стената са запазени няколко варовити непра-

Обр. 5. — Църква № 3. Наосът гледан от изток

[1] Страните на основите им са между 0.65—0.70 м., а височината им е между 0.20 м. и 0.22 м.

[2] От ляво 0 47 м. над земята, зап. вис. 0.47 м., шир. 0.46 м., дълб. 0.33 м.; от дясно: 0.50 м. от разкопаното ниво на пода, зап. вис. 0.50 м., шир. 0.48 м., дълб. 0 34 м.

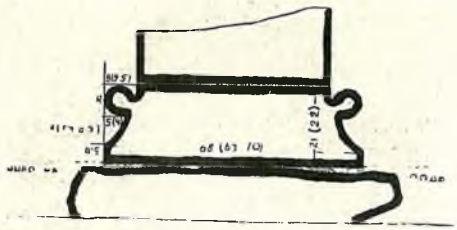

Обр. 6. — Църква № 3. Базите в наоса. разрез

вилно дялани камъни, върху които, изглежда, е била настлана олтарната настилка. Трапезата е била поставена, по всяка вероятност, на къса мраморна колона, отломък от която бе намерен в насипа на притвора, непосредно до западния вход на църквата. В насипа при апсидата се намериха само една призматична колонка със скосени ръбове от преградата между олтар и наоса (обр. 7_1) и част от прага на олтара от твърд варовик, в единия край на който е издълбан жлеб за сглобяване с друга съставка (обр. 7_2). Вътрешната страна на основата под апсидата е строена от големи ломени камъни и не следва извивката на апсидната стена, а се вдава към нея под прав ъгъл.

Отвън стените са украсени с едностъпални и двустъпални ниши, дълбоки средно по 9 см. Западната стена на църквата има три такива ниши (обр. 8). В средната се намира главният вход. Южната стена има също три ниши, които отговарят на вътрешното разпределение на църквата. От тях западната е двустъпална, широка 2.10 м. и отговаря на притвора. В нея се намира южният му вход. Средната ниша е по-тясна и отговаря на западното междуременно пространство на вписания в наоса кръст. Източната ниша е широка колкото западната. В нея има една широка каменна арка в стената и отговаря на напречното рамо на кръста. По страницата на тази арка е запазена мазилката около широко замазваните фуги между камъните. Запълващата тухлена стена е изгладена така, че образува две други дълбоки и по-тесни ниши, в които са били отворите на прозорците. Две подобни ниши тази арка е имала и отвътре. Северната стена е разчленена почти по същия начин. Тук обаче сега липсва западната широка ниша, която би отговаряла на притвора, а тухлената стена, която запълва източната арка е напълно разрушена. В източната стена на църквата, от двете страни на апсидата отвън има две тесни едностъпални ниши. Стените на апсидата нямат ниши в запазената си долна част.

Отвътре и от вън стените са били измазани с хоросан. Тази мазилка не е запазена. По западната стена на наоса (обр. 5) личи на няколко места тънък пласт мазилка, главно около фугите. Тя е запълвала неравните места на каменната стена. За градежа са употребени ломени, повечето плочести камъни — ситнозърнест пясъчник. На някои места, откъм външната страна на стените, са вградени варовикови камъни, особено в долната част на стените, доколкото те са запазени. На висо-

Обр. 7. — Църква № 3. Блокове от корниза и олтарната преграда

чината, до която са запазени стените в градежа не са употребени тухли с изключение на пълнежа в двете надлъжни арки на наоса. В насипа вътре и вън от църквата се намериха голям брой отломки и няколко цели керамиди и тухли, които са били употребени в градежа на горната част на стените и на сводовете. В притвора и особено в кораба на църквата се намериха и цели блокове от градежа на сводовете. Както личи на обр. 9, последните са строени от плоски варовити камъни, редуващи се със слабо извити или плоски квадратни тухли, слепени с здрав хоросан. Въпреки, че в свода са били употребени и тухли, каменните плочи го правят извънредно тежък.

По размери и форма тухлите са почти еднакви: 36/37×35/36×3 см. (обр. 10). Такива тухли са познати от много градежи в Преслав, Плиска и Мадара. Намерените керамиди са само слабо извити tegulae, чиито ръбове са изглаждани с ръка докато глината е била още влажна и се е получила една вдлъбната рамка. Такива плоски керамиди са познати и от други пр славски строежи.[1]

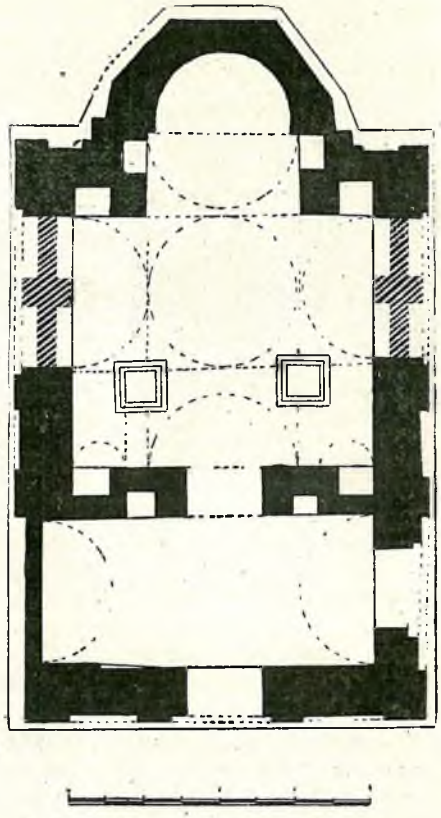

Обр. 8. — Църква № 3. План

Според цвета и глината си, керамидите и тухлите са четири вида. Едни от тях — повечето — са от ситнозърнеста глина, която след изпичането е станала светло червена. Други, също от ситнозърнеста глина, са станали блядо жълти. Такъв цвят, за разлика от тухлите, имат по-голямата част от керамидите. Намериха се фрагменти и от керамиди от ситнозърнеста глина, която е добила след изпичането светло-зелен цвят. Най-после — една единствена тухла от едрозърнеста песъчлива глина, след изпичането си е станала ясно червена.

Върху всички цели тухли и върху по-голямата част от отломките личат две кръстосани ивици от успоредни линии, правени с пръсти. Освен тези следи, по тухли и керамиди се срещат още и знаците IYI, ⊰| и X (обр. 11). Най-често се среща първият, който е по-скоро група от три знака. Намираме го начъртан върху керамидите или тухлите с пръсти или с остър и ръбест предмет. Този знак личи отпечатан в негатив и върху хоросан. Една част от керамидите с тези знаци са употребени в градежа на сводовете, а друга част се откриха в насипа. Съчетанието IYI е много добре известно по примери върху строителен материал и глинени съдове от Плиска,[2] Мадара[3], Калугерица, Новопазарско,[4] Обзор

[1] К. Шкорпил, Паметници на столица Преслав. Сб. „България 1000 години", 220.
[2] ИРАИК X, Абоба-Плиска, Албом, табл. XLIX, 74; LI, 60; LXXI, с 13 и стр. 384.
[3] Сб. Мадара I, София 1934, 397 обр. 264; 398 обр. 265; 414 обр. 72, 72а, 72б; и II, София 1936, 110.
[4] Сб. Мадара I 396.

Обр. 9. — Църква № 3. Отломък от свода

(Гьозекен)[1], градището при с. Върбица[2], както и в самия Преслав — върху тухли, употребени в Кръглата църква.[3] Глинени съдове с тези знаци са открити в Celei-Sucidava, Ромъния.[4] Освен върху строителен материал, съчетанието IYI се среща и върху златен пръстен, открит в Престовац, Славония, заедно с други предмети, произведение на старобългарското изкуство.[5]

Вторият знак ⊰| се среща също в Плиска под формата ⊰|′ .[6] Знакът X намираме пак там.[7] В съчетание с две отвесни линии знакът ⊰|′ бе открит и по глинени съдове от манастира на Аврадака.[8] Всички тези знаци показват тясната връзка между строежите в Преслав и тези в Плиска, Мадара и други центрове на североизточна България.

Тухлите, от които е изградена стената, запълваща южната странична арка, са правоъгълни с размери: 29×36×4 см. и са правени вероятно специално за тази цел, тъй като наредени те запълват точно отвора на арката без да е имало нужда от отломки и попълвания. Освен описаните керамиди и тухли в насипа се намериха и няколко фрагмента от правоъгълни тухли с изрязан навътре под прав ъгъл ръб (обр. 10). Те имат формата и размерите на тухлите от пълнежа на надлъжните арки. Както изглежда, били са употребени в засводената горна част на нишите по външната страна на стените.

Стените на църквата са завършвали с корниз от варовити камъни (обр. 7). Украсата му се е състояла само от един силно издаден торус. Съставни блокове от корниз с друга украса не се намериха. Увисналият на долу торус е характерна украса за корнизите в преславските строежи.[9]

В нашата църква личат два периода на градеж. В първоначалния план северната странична арка отвън, която отговаря на притвора, е съществувала и вероятно в нея е имало вход, подобен на този от юг. При втория градеж тази арка е заменена с една тънка стена, строена от варовити дялани камъни. Начинът, по който са строени сводовете ги прави много

Обр. 10. — Църква № 3. Керамиди и тухли

[1] П. т. I 393.
[2] Кр. Миятев, Кръглата църква в Преслав. София 1933, 49 обр. 64, 3.
[3] П. т. 49 обр. 64, 4; 99 обр. 178, 1; 161 обр. 269, 1.
[4] Dacia V—VI, 419, f 19, 2.
[5] N. Mavrodinov, Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. Archaeologia hungarica XXIX, Budapest 1943, 78 обр. 43. ibid. 83, обр. 46, където авторът дава всички известни примери на този знак.
[6] ИРАИК, X, Абоба-Плиска. Албом, табл. LI, 66.
[7] П. т. табл XLIX 37, L 20, LI 7.
[8] Срв. нашата статия за домашната керамика от Преслав, печатана в този сборник
[9] К. Шкорпил, п. т. 217 и табл. XXXV 6, 7, 17 и табл. VI 1—6.

Обр. 11. — Църква № 3. Знаци върху строителен материал

тежки. Това обяснява едно тяхно събаряне скоро след първоначалния градеж. Възстановените сводове са строени по същия начин, но строителите са взели мерки да заздравят подпорите му. Каменните пиластри в наоса са били отначало без здрава основа. Сега под тях са били подложени големи плоски блокове, а те, след това, са били измазани с хоросан и червеникава мазилка така, че хоризонталният торус на базите е потъвал в пиластра. На много места дълбокият врез между торуса и стените на стълпа бяха запълнени с хоросан. Под този торус, както личи, базите не са били замазвани. Едновременно със засилването на пиластрите новият под е бил вероятно издигнат по-високо, за да закрие подложените каменни блокове.

Западното рамо на вписания в наоса кръст е с 30 см. по-тясно от източно о. Има малка разлика между ширината на северното и южното рамо. Поради това, че пиластрите са доближени един до друг, сводът на западното рамо на кръста вероятно е започвал с един отстъп върху капителите на стълповете (обр. 8), или пък е бил по-тесен от източното рамо при апсидата.

Пред западната стена на църквата е имало, вероятно, някакъв дървен портик: на около 2 м. пред главния вход, под равнището на основите бяха разкрити правилно наредени камъни. Това е, по всяка вероятност, запазената част на каменната основа на този портик. Те могат да бъдат смятани и като следи от каменна настилка пред църквата.

Новоразкритата църква № 3 в Бял бряг е свързана по план и градеж с известните църкви № 3 и 4 в Селище. Както споменатите две, тя също спада към типа на преславската кръстовидна църква с купол.[1]

---

[1] Н. Мавродинов, Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV в. София 1931, 69 сл.

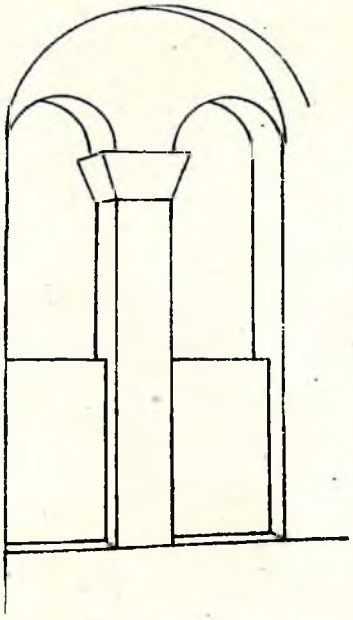

Обр. 12. — Църква № 3. Реконструкция на прозорците в южната арка

Вписаният в наоса на нашата църква кръст има свободно източно рамо, въпреки, че дебелината на източната стена на църквата пречи това рамо да бъде ясно изразено отвън. С това нашата църква е по близка до № 3 отколкото до № 4 в Селище, гдето и това свободно източно рамо се скрива в предапсидното пространство. Друг белег, който я свързва с тая група църкви, е страничния вход в нартекса. Вероятно по първоначален план нашата църква е имала два такива входа — от север и от юг. Разпределението на външните конструктивни ниши я свързва особено с № 4. Начинът, по който са запълнени страничните арки на кораба, отговарящи на напречното рамо на кръста, е характерен за преславските кръстовидни църкви. При № 3 на Бял бряг тухлената стена запълваща надлъжните арки е съборена изцяло в северната и отчасти в южната, но това, което е останало дава представа за горната част на тези арки. В тях е имало прозорци, така както ни подсказва примерът от Горни Козяк в областта на Щип.[1] Разликата между двата градежа се състои в това, че докато при църквата в Козяк двойният прозорец в надлъжната арка не е опирал в градежа на арката, а е бил пробит само в стената на пълнежа, тук двата свода на отворите са се сливали със страниците на каменната арка (обр. 12). Така построени прозорци срещаме в Цариград и Солун от по-късно време, но отворите им не опират на страницата на конструктивната арка. Подобни прозорци откриваме в Мистра в Гърция, обаче не в надлъжните арки на страничните стени, а на апсидата.[2] Отделни случаи, също от по-късно време намираме и в Македония[3], Сърбия[4] и южна Италия.[5]

Според плана, конструкцията и формите на църквата № 3 в Бял бряг тя може да се датира от края на IX в. или началото на X в. Заедно с други църкви в българската столица тя изтъква един характерен за първия период на преславските строежи кръстовиден план

2. На разстояни 60 ме ра северозападно от църква № 3, в лозето на Димо Къкълчев, имаше малка могилка, образувана от натрошени камъни, които стопаните на околните имоти са изхвърляли на това място. През лятото на 1947 г. заедно с Д-р Ив. Акрабова-Жандова ние разкопахме този насип, изпод който излезе друга малка църква, на нашия план отбелязана с № 4 (обр. 13). Тя е дълга 9 м. и широка 7.5 м., има тесен притвор и полукръгла апсида.

---

[1] Ст. Михайлов, Козяк и Брегалнишката епископия. ИАИ XV, 9.

[2] В Митрополията (G. Millet, Monuments byzantins de Mistra. Paris 1910, pl. 19, 4.

[3] Напр. Старо Нагоричино, (М. Васић, Жича и Лазарица. Београд 1928 г. 73 обр. 66.)

[4] Напр. Каленић на притворе, (В. Петковић и Ж. Татић, Манастир Каленић Вршац 1926, 27, обр. 17.)

[5] E. Bertaux, L'art dans l'Italie méridionale, 331, обр. 136—Sant Ant'mo.

Обр. 13. Разположение на църквите № 3 и № 4

В нартиката на църквата се влиза през един тесен (0·75 м.) вход от запад (обр. 14). Както личи на плана (обр. 15) раз ерите на стените му не са еднакви. При северната стена ширината му е 1.50 м. а при южната стена 1.35 м. Разстоянието между тези две стени е 5.5 м. Северо-западният ъгъл на притвора е разрушен от външната страна.

Два свободни пиластра разделят църквата на три кораба. Входът, който води от нартиката към средния кораб е по-тесен от външния вход (0.72 м.) и не е изграден точно срещу него (обр. 14 и 15). Освен двата свободни пиластра, които отделят средния кораб от страничните, два други пиластра са вградени в западната стена на наоса (обр. 16). Единият от тях — южният е напълно разрушен. От северния, обаче, е запазена най-долната част и тя дава възможност да се установят размерите им: издават се вън от стената 0 55 м. и са широки по 0.75 м. Такава е ширината и на свободните пиластри (обр. 16 и 17). Дължината им е 0.95 м. Средният кораб опира направо до една полукръгла апсида, чийто диаметър е с 0.20 м. по-малък от ширината на кораба. В източната стена на църквата от двете страни на апсидата са вградени други два пиластра (обр. 18). Северният е почти напълно разрушен, но южният е добре запазен. Той е широк 0.65 м. Вероятно тази е била ширината и на северния. Северозападният ъгъл на църквата е напълно разрушен. Запазеният, обаче, югозападен ъгъл показва какъв е бил разрушения. Двата странични кораба на църквата опират в източния си край до две дълбоки

Обр. 14. — Църква № 4 гледана от запад

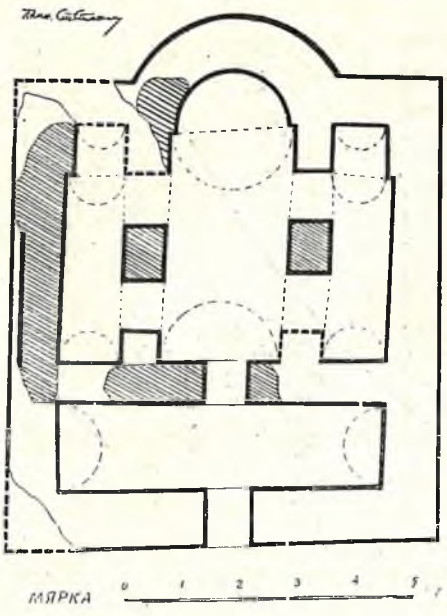

Обр. 15 — Църква № 4. План

0.90 м. ниши, ширината на които е по-малка от ширината на страничните кораби. Така се образува един ръб, издаден навън 0.10 м. Двата пиластра, вградени в източната стена, отделят от източния край на средния кораб дълбоките четириъгълни ниши, които слизат до равнището на пода. Корабите са несиметрични (обр. 15). Основите на църквата са разкрити. Много разрушена е външната страна на апсидната стена. Въпреки това ширината на тази стена можа да се установи с точност.

На най-голяма височина са запазени: стената между притвора и наоса — до 1.30 м., пиластрите — северния 1.10 м., южния 1 м. и северната стена до 0.70 м. Откъм външната страна на северната стена, там, гдето тя е запазена по-високо, личи добре, че стените на църквата са били издигнати върху цокъл. Той е висок 0.45 м. Стената над него е по-тясна и дава място на един бордюр, широк средно 0.18 м. При разрушаването тук стената се е навела навън, но въпреки това личи добре, че тя не е разчленена[1] (обр 19). В другите части на постройката стените над цокъла са напълно разрушени. Запазеният градеж е от цокъла на църквата.

Стените не са еднакво дебели навсякъде. Така, запазеният цокъл на църквата е дебел 1 м. а стената между притвора и наоса — 0.70 м. 75 см. е дебела северната стена на църквата.

В градежа на църквата е използуван местен пясъчник от шисти цепени на плочи и планински синкав камък. При разкопката в насипа се откриха два варовикови блока, които са били употребени в градежа. Единият от тях, с размери 23×26×15 см. има върху широката си страна два жлеба, дълбоки по два сантиметра и широки средно 2.5 см. Жлебовете са успоредни на страните на блока и се пресичат в единия си

Обр. 16. — Църква № 4. Наосът гледан от север

[1] В нашия план сме дали две сечения — ниско долу до земята, означено с плътна линия и пълтен пунктир и второ сечение — на около 0.60 м. което предаваме защриховано. Така личи ясно цокълът и издигнатата над него стена.

край под прав ъгъл. Това е, вероятно, постамент на някаква дървена плоска преграда. Варовикови камъни — малко на брой са взидани главно при вратите и в стените около апсидата. За спойка между камъните е употребена блядожълта глина. Пръстта и глината на насипа, особено в източната част на църквата, бяха размесени с дребни зрънца вар. Вероятно горната част на стените и сводовете на църквата

Обр. 17. — Църква № 4. Наосът гледан от север

са били изградени със спойка от варов примес, понеже глината не е имала сила да задържи тежестта на сводовете. Слабата спойка обяснява защо така силно е била разрушена сградата. При събарянето стените са се повече извили отколкото начупили. Стената между нартиката и наоса в северната си половина е полегнала към наоса, а тласъкът при събарянето е извил навън северния свободен пиластър и северната външна надлъжна стена. Глинената спойка е направила каменните редове да се хлъзнат един над друг. Слабата употреба на варовик в градежа ни кара да предполагаме, че той е взет от по-старата църква № 3, която е била вероятно разрушена по времето, когато е строена № 4.

Не се откриха следи от каменен корниз. Керамидите, намерени при разкопката, показват пълна прилика с керамидите от недоразкопаната постройка № 2 открита през 1946 г. от Йордан Господинов. Тя се намира на 100 м. ю. от нашата църква. Глината от която са направени тези керамиди е характерната за Бял бряг и Преслав светла (жълта и кремава) глина, която се копае и до днес в тази местност и от която носи името си цялата долина. По форма керамидите са два вида: силно извити с формата на пресечен конус (обр. 20_1 и $_4$) и слабо извити, почти плоски (обр. 20_3). От извитите керамиди е запазена само една. Две от плоските керамиди са почти цели: $43 \times 28 \times 2$ см. и $30 \times ? \times 2.5$ см. Повечето от фрагментите на извитите керемиди имат в тесния си край вътрешен радиус около 7 см. Вътрешният им ръб е в повечето случаи заострен. Някои фрагменти от плоски керамиди имат силно извити под прав ъгъл ръбове на дългите стени. Това са tegulae, чиито ръбове, поставени един до друг са залавяни от извитите керемиди над тях.

Обр. 18. — Църква № 4. Наосът гледан от изток

Върху много фрагменти, както и върху някои цели керамиди личат знаци, отбелязвани чрез натискане на

Обр. 19. — Църква № 4. Северната надлъжна стена

пръст върху керамидата докато глината е била още влажна. Наред със знаците IYI, които се срещат и тук, както при описаната по-горе църква № 3, върху плоско извити керамиди, намериха се фрагменти със знака IC (обр. 21). Върху външната страна на извити керамиди откъм широкия край е отбелязван и знак, подобен на буквата Ш (обр. 20, 1 и 2). Знакът IC, който прилича на нашата буква К, се среща по строителен керамичен материал от няколко обекти по десния бряг на р. Тича: от манастира на Аврадака, гражданската постройка № 2 в Бял бряг, базиликата в местността Дели-душка. Явно е, че материалите с този знак, както и тези с IYI имат общ произход. Това личи и от глината и формата на керамидите с този знак. Отнася се, може би, до една и съща местна работилница. При църква № 3 почти изключително преобладание върху строителния материал имат, както видяхме, знаците IYI. При базиликата на височината Дели-душка тези знаци не се срещат. Там намираме само знакът IC. Вероятно материали с този знак са употребени в по-късни градежи около базиликата, едновременни на строежа на гражданската постройка № 2 на Бял бряг. Знакът Ш срещаме по строителен материал — правоъгълни тухли с една от тесните страни заоблено завити или издадени под ъгъл навън — от Патлейна. В такъв случай произходът на строителния материал в нашата църква трябва да дирим в околните строежи — църква № 3 (IYI), недоразкритата постройка № 2 (IC) и други сгради, чиито следи са веченапълно унищожени под околните лозя.

Подът на църквата е бил настлан с отъпкана глина. При разкопаването на постройката на равнището на пода се откри дебел пласт от тази жълто-кремава глина, смесена с натрошени керамиди. В сводовете са били употребени все камъни и керамиди, тъй като в насипа се откри незначителен брой фрагменти от тухли. Така вероятно сводовете са били много тежки, както е груб и тежък изцяло градежът на църквата.

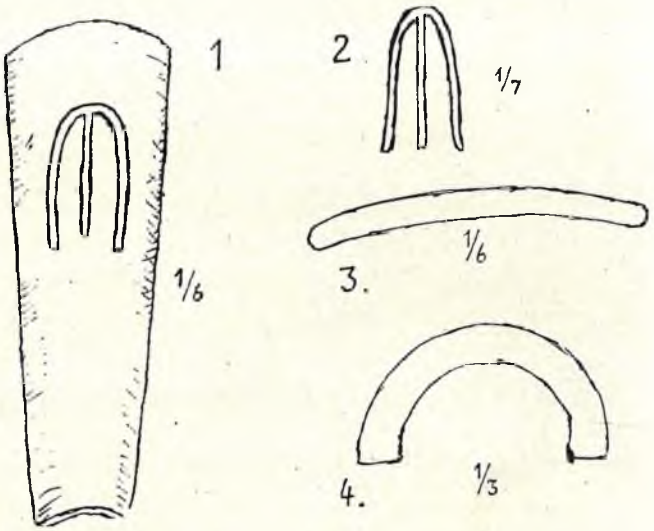

Обр. 20. — Църква № 4. Керамиди и знаци

Според характера на градежа и материалите можем да кажем, че църквата № 4 е строена след църква № 3. Разположението ѝ сред откритите през последните три години граждански и църковни постройки в тази местност ни кара да мислим, че тя е строена тогава, когато църквите № 1 и № 2 на Аврадака и близката № 3 в Бял бряг не са съществували. Всички съображения ни водят към една епоха — края на X в. или началото на XI в.

Обр. 21. — Църква № 4. Знак върху керамида

Църквата има базиликален план. Това показва едно отдалечаване от старата традиция на църковен строеж в българската столица—кръстовидния план. Към началото на XI в., най-късно, ни навеждат и паралелите, които откриваме в другия край на тогавашната българска държава — Костур. Нашата църква напомня по плана и по малките си размери трите базилики там. За съжаление ние можем да сравняваме нашата църква с костурските само по план.[1] Св. Безсребреници и Св. Архангели в Костур имат триставни притвори. Какъв е бил в горната си част нартексът на нашата църква не знаем. Страничните кораби и на трите костурски църкви нямат апсиди, а опират направо на източната стена на църквата. Същото виждаме и при нашата църква с тази разлика, че в № 4 на Бял бряг, както в Св. Стефан в Костур, тези кораби имат естествено продължение в широките и дълбоки ниши в източния им край, които достигат до пода на църквата и се сливат с корабите. В нашия план липсват и входовете между нартиката и страничните кораби на костурските базилики. Особената черта в плана на нашата църква е, че ширината на тройния кораб е по-голяма от дължината му (5.5 м. × 4 м.).

По скъсения си и прост план, тук разглежданата църква № 4 има облика на костурската Св. Безсребреници, въпреки несиметрично разположените пиластри в наоса на последната. Тя спада, заедно с костурските църкви, към един тип, който се разпространява в България в края на X в. или началото на XI в. — епохата преди загиването на Самуиловата държава.

3. Под склона на височината Дългата поляна, близо до моста на Тича за Патлейна, личаха ясните следи от градежи в нивата на Забунов. Планинският склон Дългата поляна, в чийто край К. Шкорпил локализира една от малките крепости пред столицата[2], се спуска стръмно към коритото на реката. Пътят, който минава до самата църква, тук е улеснявал отнасянето на строителния материал и почти пълното унищожение на постройката. През м. септември 1946 г. уредникът Ст. Михайлов започна разкопаването на запазения градеж. Той разкри източната половина от основите на една църква с четири свободни пиластри в нея. През пролетта на 19 7 г. разкритите основи бяха закрепени с цемент. През лятото същата година ние доразчистихме източната половина на църквата и разкопахме западната ѝ половина заедно с притвора.

Разкритата църква е запазена най-добре в югоизточната си част, където стената ѝ достига 0.25 м. най-голяма височина над основите (обр. 22).

В останалите части на постройката са запазени само основите, а някъде и те са разрушени. Така основата на църквата личи ясно в

[1] G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine. Paris 1916, 24, обр. 7; 25 обр. 9; 26, обр. 11.

[2] К. Шкорпил, Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. БИБ II, 86.

Обр. 22.—Църква под планинския склон „Дългата поляна". Изглед от запад след закрепването на източната част

североизточната ѝ част, при стената между притвора и наоса и южната половина на притвора. Основата на северозападния ъгъл на църквата е разрушен напълно.[1] Църквата е дълга 14.10 м. и широка 7.75 м. (обр. 23). Имала е три апсиди и притвор. По запазените основи на южната странична апсида съдим, че апсидите на църквата са били многостранни от вън. Средната апсида е била, по всяка вероятност, петостранна, докато страничните са били тристранни. Отвътре апсидите са полукръгли. Те са издигнати върху разширената основа, която на това място образува широк, издаващ се навън цокъл. Подобен цокъл е имало около всички стени на църквата. Това личи добре при южната надлъжна стена. В южната и, вероятно, и в северната надлъжна стена на наоса има по два вградени пиластра. В горния си край тези пиластри вероятно са поддържали сводови арки. Стената между пиластрите е по-тънка и не е конструктивно свързана с тях. В плана на църквата е включено широко предапсидно пространство между наоса и апсидите. От западната стена на наоса се издават два пиластра. Основите им личат ясно срещу двата западни свободни пиластра.

Материалът, от който е изградена църквата са обикновени местни ломени или речни камъни. Най-долните пластове на основите са изградени с по дребни камъни, докато в по-горните — близо до пода и под него срещаме все по-големи камъни. В запазената част на градежа намираме и тухли. Така в източния пиластър на южната стена външните ъгли са изградени от ломени синкави планински камъни и пясъчници. Разстоянието между тях е тясно, за да се постави камък и то е било запълнено с тухли, хоризонтално поставени една над друга. Тухли виждаме и в запазената част и на югоизточния свободен пиластър в наоса в северозападния му ъгъл. Във всички други части на запазения градеж е използуван само камък. За спойка в градежа е бил употребен здрав хоросан с доста голям примес на пясък, в който тук там се среща и чукана тухла. В наоса между южната стена и югоизточния свободен пиластър е запазена част от тухлената настилка на църквата. Запазени са два реда тухли, с размери $32 \times 32 \times 4$ см.

За притвора на църквата нямаме дори и тези оскъдни данни, които имаме за наоса. Дали е бил разчленен или не, от запазените части на основата не можем да установим. До южната основа, покрай стената, се откриха наредени една до друга тухли. По размер те са равни на упо-

[1] В нашия план сме означили с дебела линия сигурно установените части от основата на стените, с дебел пунктир — възстановка на основите, долната част на стените и пиластрите. Тънкият пунктир означава реконструираните сводове.

требените за настилка в наоса, но са чупени по наполовина, без да бъдат изглаждани. Намират се на равнище 0.60 м. по-низко от нивото на пода в наоса. На същото равнище, малко по на север в притвора се откриха части от човешки череп. Това ни дава основание да смятаме, че под нивото на пода в притвора е имало гробов, постлани, може би, с тухли. При черепа бе откр ит и фрагмент от една керамида от кремава глина, в която има вдълбан знак подобен на буквата Ш (обр. 24).

По тези данни планът на църквата можа да се установи поне що се отнася до наоса. Запазената част на южната стена ни дава основание да възстановим, по същия начин, северната, западно със северната апсида. В нашия план, при реконструкцията сме ограничили само до това, което е необходимо за определяне на архитектурната форма на църквата.

Широките основания в средата на наоса не образуват правилен квадрат. Въпреки това такъв квадрат или правилен четириъгълник са образували, по всяка вероятност, пиластрите, които са били издигнати върху тях. Вероятно долната част на тези пиластри или колони е образувала издаден навън бордюр: основата на югоизточния пиластър се издига 10 см. над тухлената настилка на пода.

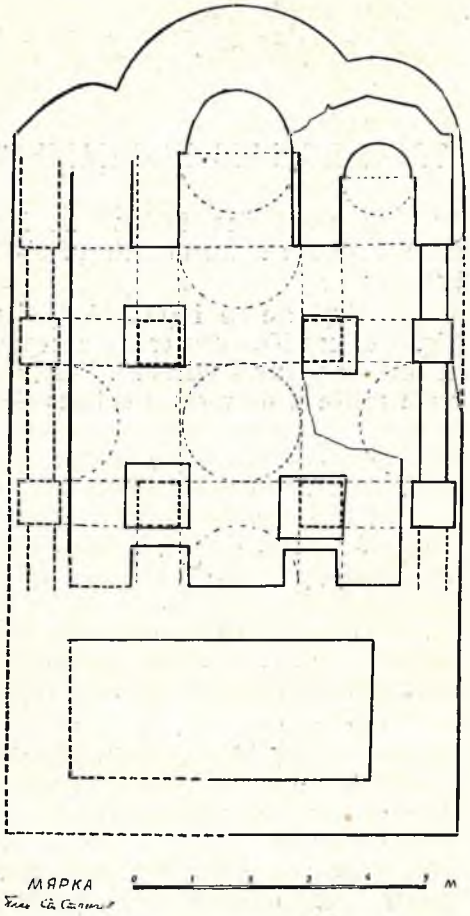

Обр. 23. — Църква под планинския склон „Дългата поляна." План

Както личи от плана (обр. 23), в наоса на църквата е вписан кръст. В ъглите между рамената на кръста са четирите подпори — пиластри или колони, а междураменните пространства са свободни. Над центъра на вписания кръст вероятно се е издигал купол. Тук ние имаме развитата форма на кръстовидната куполна църква с предапсидно пространство. Пълното развитие на този тип намираме в Цариград в X в., в Солун и другаде.[1] В удължения план и вмъкнатото предапсидно пространство на нашата църква, която прилича извънредно много на църква № 1 на Аврадака,[2] виждаме ясно цариградското влияние. Разглежданата тук църква, която ние датираме от втората половина на X в., свидетелствува още веднаж за византийските влияния, нахлули в живота на българската държава през царуването на Петра.

2/3

Обр. 24. — Знак върху фрагмент от керамида

[1] G. Millet, L'Ecole grecque, 55 сл.
[2] Срав. статията Разкопки на Аврадака в същия сборник.

TROIS EGLISES · RECEMMENT DECOUVERTES A PRESLAV

Au cours des fouilles du Musée National en 1946—1947 furent déblayées, sous notre direction, trois églises dans la vallée Bial-briag près de Preslav:

I. Eglise № 1 (fg. № 1). La partie inférieure des murs de l'édifice (fig. 3, 4) est bien conservée, excepté l'angle nord-ouest du narthex, qui est démoli jusqu'aux fondations. Les matériaux de construction sont la pierre brute mêlée à de rares moellons de calcaire. Des briques (fig. 10) seules forment le mur de remplissage sous les arcs des façades latérales et devaient entrer aussi dans la construction des voûtes. Un grand nombre de briques et de tuiles portent les signes IYI, ⊰| et X (fig. 11) qui nous sont connus par d'autres constructions soit de Preslav, soit des autres centres vieux-bulgares comme Pliska, Madara, etc. Les voûtes, construites de dalles de calcaire (fg. 9) et de briques, doivent avoir été très lourdes. Après une fremière destruction, les voûtes ont été édifiées à nouveau après un renforcement de leurs supports (fig. 5). De l'époque de ce remaniement provient probablement le mur peu épais qui a remplacé la niche arquée de caractère structural dans le mur nord du narthex.

Par son plan (fig. 8), son mode de construction et le démembrement de ses façades, l'église № 3 à Bial-briag s'apparente aux églises № 3 et № 4 dans la ville basse — „Sélichté" de l'ancienne capitale. Les deux fenêtres ménagées dans chacun des grands arcs sur les façades latérales (fig. 12), qui terminaient le berceau transversal de la croix, trouvent leurs analogies à Mistra (Métropole), en Macédoine, en Serbie et en Italie méridionale, mais dans des constructions d'époque plus récente. Notre église peut être datée du début du Xe s. C'est un monument de la première période de l'architecture de Preslav.

2. Eglise № 4. Elle est située tout près de la précédente (fig. 13, 14). C'est une petite construction avec une abside circulaire et un narthex sans divisions. Les fondations bien conservées forment un socle (fig. 19). Les murs sont construits en pierre brute, liée avec de l'argile. Le pavement a été peut-être remplacé par de la terre battue. On n'a pas trouvé des traces du mortier, qui de toute façon enduisait les murs. Le mortier a été probablement utilisé seulement dans la construction des voûtes, faites uniquement en pierre. Sur des fragments de tuiles on voit les signes IYI et IC.

Par son plan (fig. 15), l'église est une basilique de tradition orientale, avec un naos construit en largeur et divisé en trois nefs par deux piliers (fig. 16 et 17) oblongs et par les antes dans le mur oriental aux côté de l'abside (fig. 18), ainsi que par les deux autres dans le mur occidental (fig. 16). Les nefs latérales, au lieu d'abside, ont deux niches profondes qui descendent jusqu'au sol.

Selon toute probabilité, l'église a été construite après la destruction du № 3 de Bial-briag et des églises d'Avradak, c'est-à-dire vers la fin du Xe siècle ou au début même du XIe s. Par son plan cette église se rattache aux basiliques de Kostour (Kastoria), qui datent de la même époque. Les nombreuses basiliques provenant de cette même époque qui furent

déblayées à Pliska, attestent l'expansion du type basilical à l'époque troublée de Samuel, où on construisait, par nécessité, vite et mal.

3. Eglise près du pont sur la Titcha. Dans une petite fouille faite sur la rive droite de Titcha, non loin du pont qui relie Preslav à Patleïna, furent mises au jour les fondations très mal conservées (fig. 22) d'une église cruciforme. Il n'y a que le côté sud qui soit un peu mieux conservé. Le plan est celui de la croix inscrite du type constantinopolitain (fig. 23), avec des travées distinctes devant les absides et des arcs reliant les supports de la coupole au murs.

Le décor extérieur semble avoir été structural, au moins sur les façades latérales. Comme les deux autres églises de ce type déblayées en ces trois dernières années, elle doit aussi dater de la seconde moitié du Xe siècle

Stantcho Stantchev

ГРОБНИЧНИ ЦЪРКВИ НА ТУЗЛАЛЪКА В ПРЕСЛАВ

ЙОРДАН ГОСПОДИНОВ

Високото равнище на Тузлалъка се простира, с посока ИЗ, на север от котловината Бял бряг. На северния край на това равнище, около една грамада от рушевини, се намираха в голямо количество, още преди разчистването, късове рисувана керамика. При разкопаването на могилката през 1945 г. се откриха останки от един комплекс съставен от три разнородни сгради (обр. 1). Най на север се откри една засво-

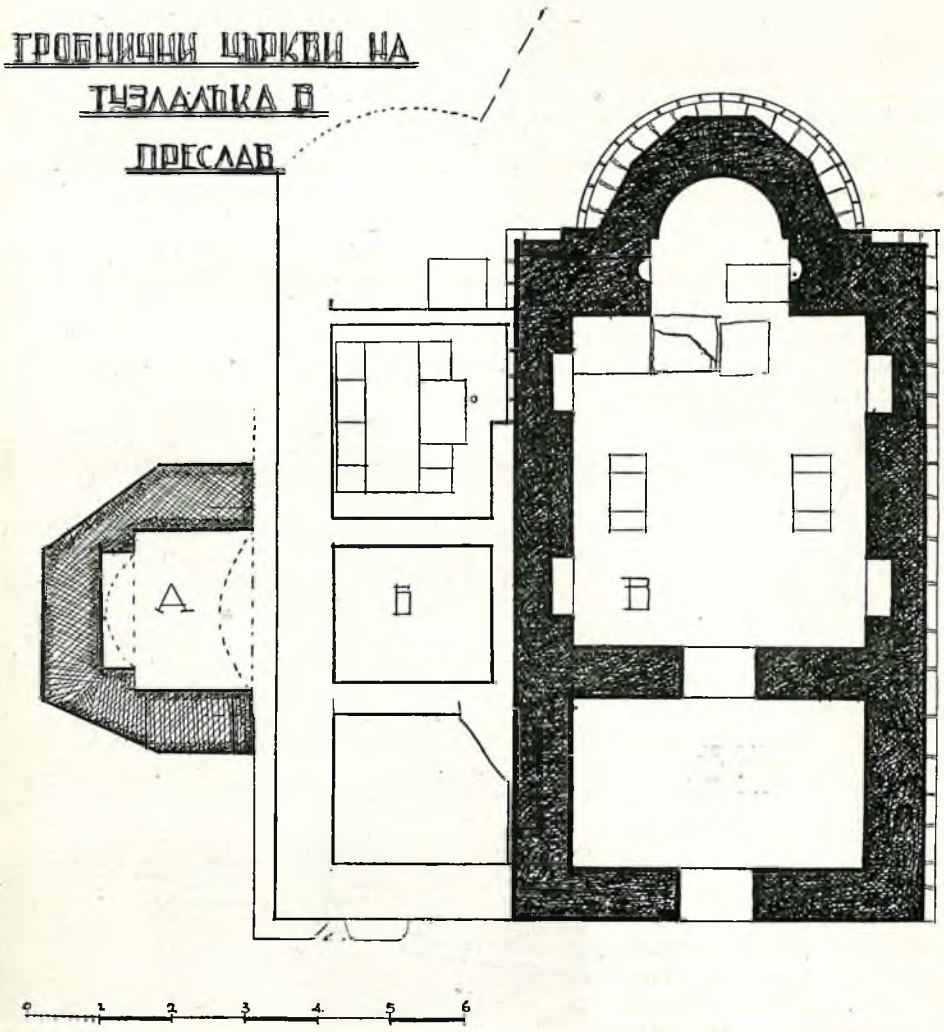

Обр. 1. — План на църквата, параклиса и засводената гробница

Обр. 2. — Плочи над гроб в параклиса

дена гробница с ос СЮ и размери 2.20 × 1.40 м. Стените са градени от големи варовикови блокове, споени с бял хоросан; само в свода се виждат големи тухли. Сводът е бил съборен още преди години от собственика на мястото. Намериха се части от скелети силно повредени от влагата. Гробницата е била измазана отвътре изцяло с хоросанена мазилка. На южната страна гробницата няма своя стена, а е затворена с по-късна стена от речни и ломени камъни, споени с глина. В тази късна стена не личи да е имало врата за гробницата при все че входът е могъл да бъде само от юг.

На юг, тази лека стена се удвоява и става надлъжната стена на втора постройка — гробничен параклис с ос ИЗ, широк средно 4 м. и дълъг над 10 м. Той е с неясно очертана апсида и е разделен на четири отделения чрез низки преградни стени. Първото и второто от запад от тези отделения съдържаха кости от няколко скелета. Третото помещение се намери постлано с големи гладки плочи, наредени в три реда (обр. 2); четвъртитата гробница под тези плочи беше отваряна и в нея вместо погребение, имаше животински кости и чирепи от глинени съдове, славянски тип, от XI век. Най-източното отделение беше постлано с варовикови плочи скулптирани така, че високи ивици от камъка образуваха мрежа, във вдлъбнатините на която стоеха на място залепени плочки от рисувана керамика (обр. 3). По вертикалното лице на низката преграда, която отделя тази част от помещението постлано с гладки плочи, бяха залепени керамични плочки във вид на цокъл и то от същите, които образуваха бордюрите в самия под. Всичките стени на този параклис, градени от речен и ломен камък споен с кал, са издигнати почти без основи.

Обр. 3. — Под с инкрустирана керамика в параклиса

Над южната стена на този параклис минава, и я закрива почти изцяло, северната надлъжна стена на най-късната от трите постройки — засводената църква с една апсида и

Обр. 4. — Църквата от запад

нартика на запад (обр. 4). Цялата дължина отвън с апсидата е над 12 м., ширината е 5·70 м. По всяка вероятност, първоначално постройката е била без купол, по-късно са издигнати в наоса, много близо до надлъжните стени, основи на два пиластра, които заедно с ъглите на олтарните стени са подържали купола. Така църквата се е доближила до „преславския вид" куполна църква само с един чифт свободни подпори за купола. Градежът е от много грубо одялани варовикови блокчета, споени с бял хоросан. Има на места и отделни тухли между камъните, негде се виждат и отвесно поставени единични тухли. Тухлите, главно късове, са твърде разнородни, с нееднакви размери и тесто.

В източната част на наоса и отчасти в олтара, подът се намери постлан с варовикови плочи еднакви или подобни на тези от пода на параклиса, в които само няколко гнезда бяха запазили инкрустацията си от рисувани керамични плочки. Мотивите в украсата на скулптираните плочи са тук по-други. Главният е този на пресичащите се кръгове, в които са вместени кръстове-розети.

Количеството на намерените керамични плочки показва, че и църквата и по-стария параклис са били постлани с инкрустирана във варовик керамика. Залепената по преградната стена тясна плочка от вида на тези, които са служили за бордюри, показва, че тази облицовка е образувала цокъл долу по стените. Над цокъла стените са били изписани: В насипа имаше голямо количество късове мазилка оцветена червено и зелено.

Постройките са стигнали до нас в много лошо състояние и трудно се подават на по-точно датиране. Особеностите на плана и чисто геометричният характер на керамичната украса не ни позволяват да ги смятаме за по-късни от края на Симеоновото царуване.

Извън постройките, североизточно от тях, се намират в почвата на лозята много фрагменти не само от керамиката, употребена за инкрустиране в пода, но и много нерисувани още плочки с различна форма. Те показват, че на това място е имало керамична работилница, която е произвеждала освен плочки за украсата на постройката и други изделия от керамика.[1]

CHAPELLES FUNERAIRES DE TOUZLALAK A PRESLAV

Sur la hauteur, Touzlalak, qui borde au Nord la vallée de Bial briag, firent mis au jour, en 1945, les parties les plus basses des murs de trois constructions à destination funéraire (fig. 1). Un caveau voûté orienté au Nord est fermé sur son côté sud par le mur longitudinal d'une chapelle orientée normalement et divisée en quatre compartiments au moyen de cloisons basses. Dans les deux premiers de ces compartiements, d'Est à Ouest, furent déterrés des traces de plusieurs squelettes. Dans le troisième (fig. 2) des dalles unies de calcaire recouvraient une fosse carrée où la terre contenait des os d'animaux et des tessons de poterie du Xe siècle, de type slave. Dans le ernier compartiment, une partie du pavement était formé d'une grande alle de calcaire sculptée, où le fond champlevé était garni de plaques de éramique peinte et vernissée (fig. 3).

Le mur méridional de la seconde chapelle a été rasé et sur ses fondations a été posé le mur septentrional de la troisième bâtisse — une église soigneusement construite en moellons de calcaire mêlés à de rares briques posées parfois verticalement. C'était à l'origine une église à une nef (fig. 4), dans les murs de laquelle étaient ménagées des niches carrées, tandis que les niches de la travée au-devant de l'abside sont circulaires. A une seconde époque furent construits deux piliers de section rectangulaire, qui devaient porter, ensemble avec le mur oriental, une coupole au-dessus du carré marqué par les piliers. Le pavement de cette église semble avoir été formé en entier de dalles de calcaire sculptées avec incrustation de céramique: une quantité considérable de fragments de planchettes en forme de carrés à bords concaves fut trouvée dans le remblai. Des quatre dalles trouvées in situ dans le pavement, celle qui était dans la travée de l'abside était analogue à celle de la chapelle, les trois autres montrent un décor de cercles s'entrecoupant qui forment un grillage de croix — rosettes.

La disposition du plan primitif et le caractère purement géometrique du décor font rapporter la construction des deux églises au plus tard à la fin du règne de Siméon, qui mourut en 927.

Yordan Gospodinov

[1] За домашната керамика намерена при разкопаването на църквата срв. статията Домашната керамика от Преслав.

ДЕКОРАТИВНАТА КЕРАМИКА ОТ ТУЗЛАЛЪКА В ПРЕСЛАВ

ИВАНКА АКРАБОВА

През лятото на 1945 година бяха предприети разкопки на височината Тузлалъка, на десния бряг на река Тича (обр. 1 на предговора). В северната част на високото плато, от години, е било известно едно място от около 500 кв. м., в голямата си част сега засадено с лозя, в което са намирани много начупени керамични плочки от типичната преславска декоративна керамика[1]. Тук именно, в незасадената още с лозя част, беше разкопана от Йор. Господинов[2] една еднокорабна църква със сводеста гробница и гробничен параклис на северната ѝ страна (обр. 1, 2). Йор. Господинов беше така добър да ни предостави за издаване цялата керамика от Тузлалъка заедно със собствените си бележки. Тук му изказваме голямата си благодарност.

Обр. 1. — Църква № 1 на Тузлалъка. Общ изглед

В наоса на църквата (обр. 3), точно в предолтарното пространство, и отчасти в олтара беше открита запазена подова настилка. Тя се състои от три правоъгълни плочи от варовик, в които са инкрустирани рисувани керамични плочки. Подова настилка от същия тип бе открита в югозападната част на олтара, както и в най-източното помещение на средния гробничен параклис. В същото гробнично помещение, на източната напречна стена бяха открити прилепени върху стената рисувани керамични плочки.

В насипа бяха намерени варовикови плочи с издълбани в тях гнезда за керамика и голям брой керамични плочки. В насипа на параклиса имаше късове от мазилка със стенопис, много натрошени.

Описание на материала:

Откритата подова настилка в наоса се намира пред олтара, непосредно до олтарната преграда. Тя се състои от три плочи, поставени напряко, като се започне от северната стена към южната (обр. 3). Първата плоча, добре запазена, е правоъгълна, 1·50 м. × 0·70 м. (?). Тя

---

[1]) Вж. К. Шкорпил, Паметници от столица Преслав. Сб. България 1000 години, София 1930, 211.

[2]) Вж. по-горе статията Гробнични църкви на Тузлалъка.

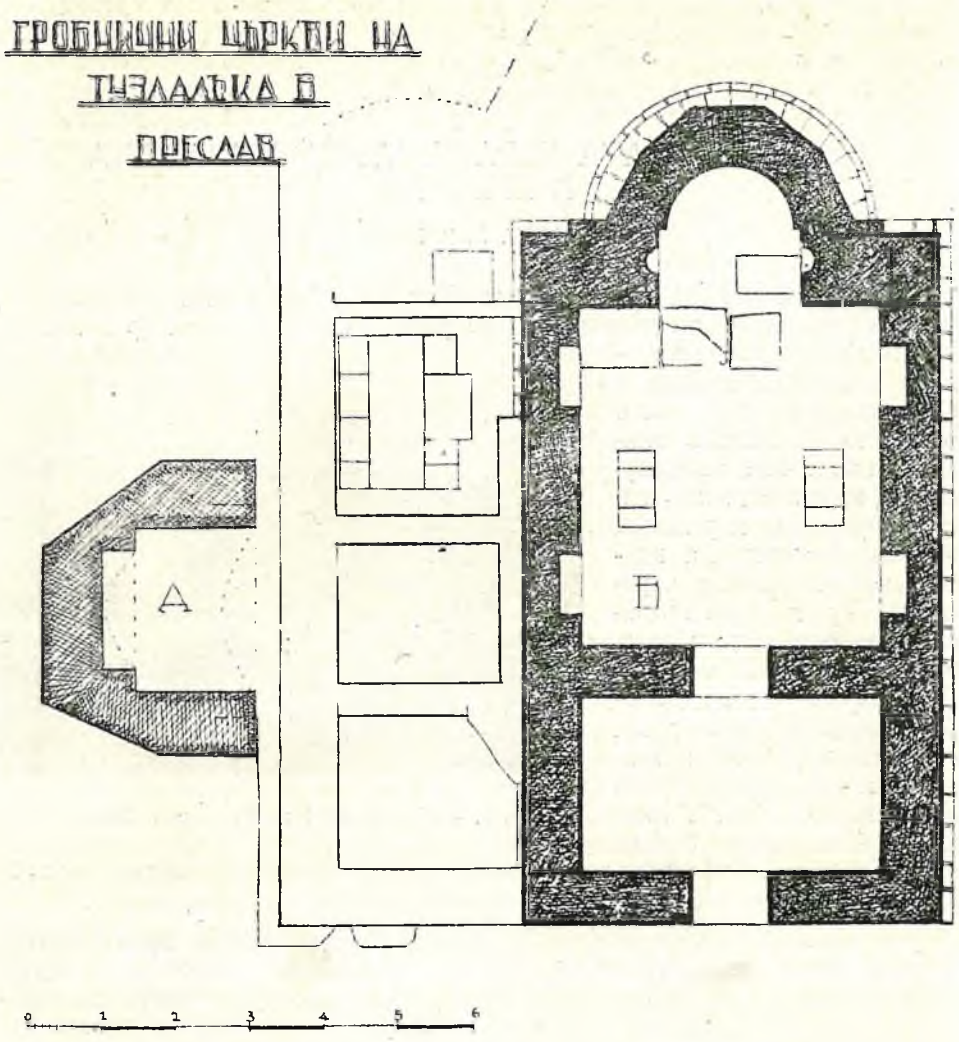

Обр. 2. — Църква на Тузлалъка, параклис и гробница План

запълва североизточния ъгъл на наоса. Втората плоча, 1 м. × 0·75 м. (?) е счупена, но частите са останали неразместени. Третата плоча не е цяла. Тя стига почти до югоизточния пиластър на олтара (обр. 4). Откритите плочи са от варовик. Подовата подложка е отъпкана земя. В плочите от варовик са били издълбани гнездата, в които са вмъкнати керамичните плочки. От тези керамични плочки на място има запазени само две в втората плоча (обр. 5). В насипа бяха намерени гнезда от същия вид със запазени в тях керамични плочки и много керамични плочки, които по размер отговарят напълно на гнездата. Затова мотивите могат да бъдат напълно възстановени.

Върху първата плоча се намира мотив от засечени кръгове, които образуват мрежа от четирилистни розети, в междините на които има квадрат с точка. Мрежата образувана от листата на розетите е изрязана релиефно в камъка (обр. 7). В вдлъбнатите междини полета са

Обр. 3. — Подова настилка в наоса и в олтара

поставени рисуваните керамични плочки. Квадратът има естествения блядо-розов цвят на глината, фонът е зелен, контурите и точката в средата са кафяви. Дължината на страната на керамичната плочка е 13 до 14 см. Дължината на осите през средата е 11—12 см. (табл. I, II).

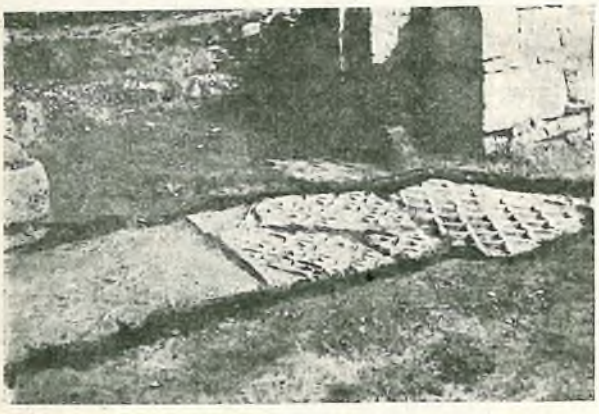

Обр. 4. — Подова настилка пред олтара и в олтара

Една от намерените плочи е със запазен край (обр. 6). Тук мотивът завършва с половин розети и следва бордюр от мотив без край от скачени квадрати с точка в средата. От двете страни бордюрът е ограничен от кафява ивица, върху която се редят розови точки, или ивица пресечена с кафяви чертици. Квадратите са розови, точката — кафява,

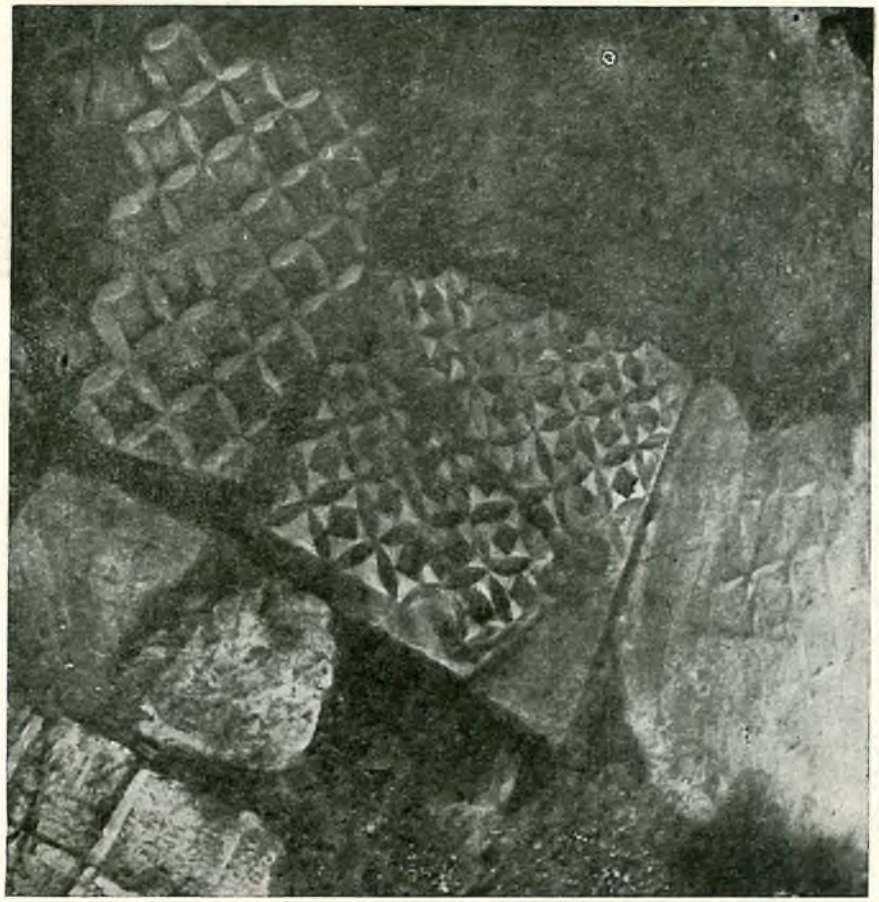

Обр. 5. — Подова настилка пред олтара. Детайл

фонът — резеда. Върху една от намерените в насипа плочи беше замазано с хоросан мястото, гдето керамичните плочки са били очупени. В насипа бяха намерени много гнезда от този тип.

Вторият мотив върху втората плоча в наоса представя един вариант от първия, който е получен като са оставени релиефно в камъка други части от мотива и издълбани други (обр. 8, 9). Така тук са издълбани розетите и малките квадрати в междинните полета. В така получените гнезда са поставени листата на розетите и квадрати с точка в средата. Листата са покрити със синьо-зелена глазура, квадратите са розови, точката кафява. В насипа се откриха гнезда от този мотив. Откриха се също куп листа от розети и квадратни плочки. Между последните се намери и вариант, в който към точката в средата са прибавени по четири черти които образуват кръст (табл. IVa). Върху някои от плочите личи мястото на бордюра. Между плочите с този мотив, намерени в насипа, има също замазани с хоросан. Страната на квадратната плочка е 0·5 см.

Третата плоча от подовата настилка в наоса е съвършено еднаква с първата. Забелязва се отчупения край на мотива, който е следвал непо-

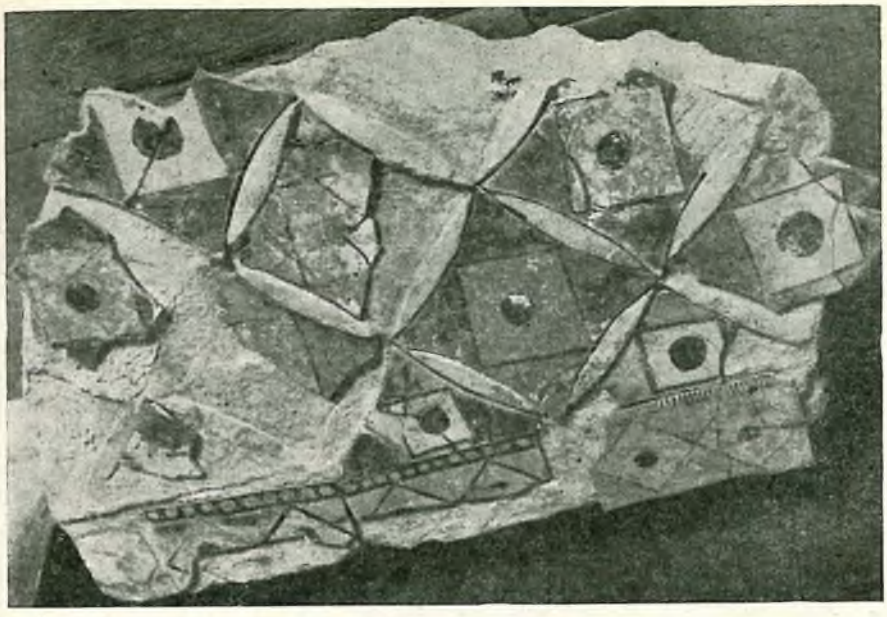

Обр. 6. — Плоча с мотива засечени кръгове и бордюр от скачени ромбове

средно. Той е бил вариант на мотива засечени кръгове, който е върху втората плоча.

В най-добро състояние е подовата настилка в източното гробнично помещение. Тук се откри една доста голяма част от настилката напълно запазена. Всички керамични плочки са в гнездата и една много малка част от тях са счупени (обр. 10, 11б). Мотивът се състои от мрежа квадрати изрязани релиефно в камъка. В издълбаните квадрати са вмъкнати керамични плочки, върху които е изрисувана осмолистна розета, включена в кръг от розови точки върху кафяв фон. Розетата е резеда върху златисто-жълт фон. Фонът вън от кръга е розов. Страната на керамичната плочка е 16·5 см. Ширината на каменните ивици, които образуват квадратите, е 2 см. (табл. III). След запазените четири реда квадрати с розети, следва тясна ивица със скачени квадрати, след които плочките с осмолистни розети продължават. Страните на квадратите са украсени с фестон. Квадратът е розов, фонът — резеда, контурите и точката — кафяви. Има следи от зеленикава глазура върху цялата повърхност на плочките (обр. 10). Открити бяха в насипа само гнезда от същия мотив, също плоча с добре запазен бордюр от скачени квадрати (обр. 11а).

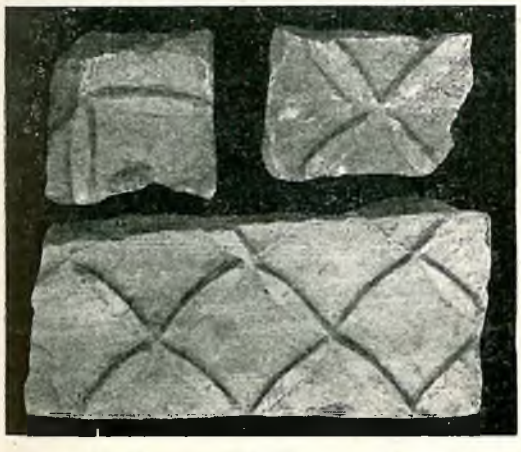

Обр. 7. — Гнезда на мотива засечени кръгове

Обр. 8 — Гнезда на мотива засечени кръгсве. Вариант

Запазената подова настилка в олтара представя каменните квадратни гнезда на мотива с розетите. От настилката тук беше намерена една плочка, която запълваше югозападния ъгъл на олтара, непосредно до преградната олтарна стена (обр. 3).

В третото гробнично помещение, на източната напречна стена, която е запазена на височина 10 15 см., се намериха залепени върху стената, правоъгълни керамични плочки. Върху тях е изписан мотив безкрай от скачени за върховете квадрати, които се редуват през един с точка и без точка в средата. Двете дълги страни са били ограничени с редица от розови точки върху кафява ивица. Контурите и точките в средата са тъмнокафяви. Квадратите с точка в средата са розови, а останалите — резеда (обр. 13).

До тук описаният материал представя материал намерен in situ заедно с материала от същия вид, намерен в насипа на църквата.

Освен това, в насипа бяха намерени множество гнезда с инкрустирани в тях керамични плочки, отделно гнезда без плочки и само керамични плочки, украсени с други мотиви, различни от тези, намерени на място в църквата:

Шахматен мотив От този мотив се намериха гнезда с инкрустираните в тях керамични плочки и само гнезда без плочки. През един, издълбаните квадрати са запълнени с керамични плочки. Страната на квадрата е 5.5 см. Керамичната плочка е златиста с кафяв оттенък (обр. 14, табл. IVб). От този вид се намери един вариант, в който квадратите постепенно се деформират и разместват към един център с тенденция да образуват кръст или звезда (обр. 14 долу). Някои от намерените гнезда са със запазен край, върху който има издълбана ивица за бордюр, 4 см. широка.

Обр. 9 — Вариант на мотива засечени кръгове с глинените плочки на място

В насипа се намери и една плоча, която има формата на керамичните плочки с мотива на засечените кръгове, само че по-малка. Рисувана е с кафяво върху розовия фон. Обр. 15 показва този нов вариант. Може да се възстанови формата на плочката. Квадратът в средата е кафяв, после следва резеда, кафяво розов.

Намериха се и нерисувани керамични плочки с различна форма. Те

имат същата дебелина и са от същия вид като останалите плочки, с изключение на глината. При някои от тях е била употребена друг вид глина, с по по-тъмен, червеникав цвят.

По всичко изглежда, че тези плочки са изхвърлени от околните лозя.

*

Това е керамиката, намерена в разкопаните църкви на Тузлалъка. Този нов материал от декоративна керамика по техника — цвят и вид на глината, обработка, цветове, глазура и т. н., в общи черти трябва да отнесем към по-рано откритата керамика в Кръглата църква, Патлейна и Двореца в Преслав. Той е от същия вид. Обаче, трябва да отбележим веднага известно нехайство в подбора на глината. Среща се разнородна и не така добре обработена глина. Същото трябва да се отбележи и за рисунъка. Контурът не е изискан като при Кръглата църква напр., също гамата на цветовете е по-бедна, мотивите по-прости.

Обр. 10. — Подовата настилка в гробничния параклис. Розети

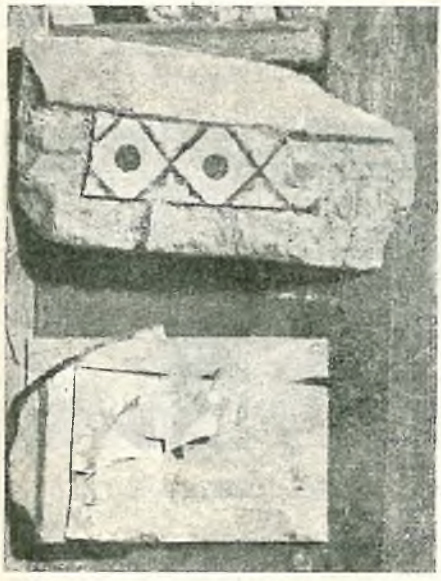

Обр. 11. — а. Бордюр от скаче и квадрати
б. Розети от подовата настилка в гробничното помещение

Бяха намерени в насипа няколко плочи — гнезда с инкрустирани вътре керамични плочки от типа с мотив пресечени кръгове, части от които бяха замазани с дебел пласт хоросан. Един по-внимателен преглед на тези плочки показва, че керамичните плочки под хоросана са начупени и затова са били замазани отгоре с хоросан.

Третата плоча в наоса е счупена в неправилна форма и е поставена косо спрямо втората. Може да се предположи, че тя е била счупена и разместена, но останала на местото си, или пък е била донесена от друга част на църквата.

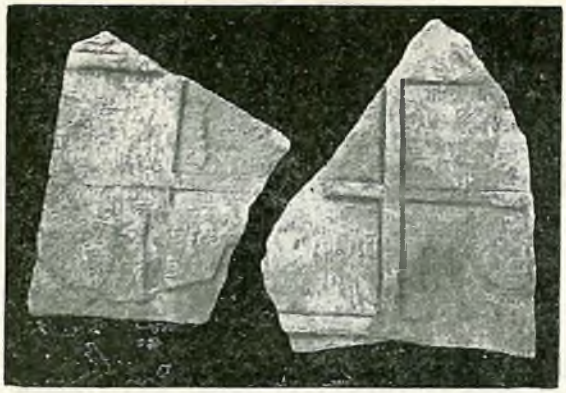

Обр. 12. — Гнезда на розети

*

Различен е отгласът, който има всеки новооткрит паметник. Има паметници, откриването на които е отдавна очаквано. Теренът за тях е напълно подготвен от предшествуващите го проучвания. Съществуват важни и много точни писмени сведения, или пък научното изследване е изплело цялата верига и липсва само тази брънка, която новооткритият паметник ще даде. Такива паметници в същност са били отдавна открити теоретически и те не носят никаква изненада. Но съществуват друг вид паметници. Те не са очаквани. Защото проучванията преди тях са били на погрешен път и трябва да се коригират, и тяхното откриване именно ги корегира, или защото поради недостатъчни проучвания липсва сравнителен материал. Откриването на такива паметници е голяма изненада. Ревизира се целият известен сравнителен материал. Някои материали, които дотогава са били в сянка, добиват ново значение. Такъв точно е случаят с откритата в 1909 година декоративна керамика в Патлейна. Нейното откриване е съвършенно неочаквано. В момента тя беше единствена по рода си. Паралели не бяха известни.

Първите съобщения изразяват изненадата.[1] Те са кратки и се задоволяват само с описание на материала[2]. Скоро се поставя въпросът за произхода. Въпросът се поставя отначало бегло и по-скоро за да илюстрира вече установени теории. Такъв е случаят с Филов в Старобългарското изкуство, излязло в 1924 година[3], Стриговски в Baukunst der Armenier[4], Грабар в неговия труд върху източните влияния върху изкуството на Балканите, излязло в 1928 година[5] и Фехер в Les Monuments de la Culture Protobulgare от 1931 година[6].

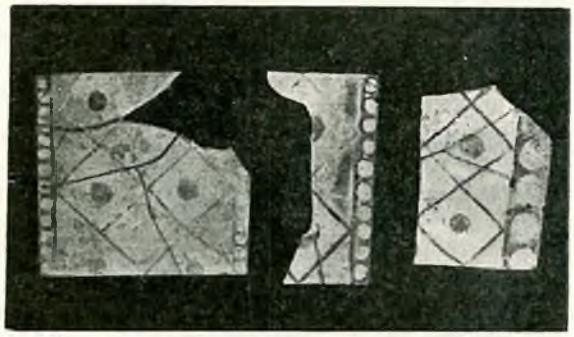

Обр. 13. — Плочки с скачени ромбове

Филов изтъква „най-близки аналогии между старо-асирийските паметници и глинените плочки

[1] Б. Филов, във в. „Ден", бр. 1990, 12 окт. 1909.

[2] Ю. Господинов. Разкопките в Патлейна (до Преслав) и значението им за българската история. ИВАД III, 191[illegible], 96—98; Разкопки в Патлейна. ИАД IV, 1914, 113—128.

[3] Б. Филов, Старобългарското изкуство. София 1924.

[4] J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa. Wien 1918, II, 568.

[5] A. Grabar, Recherches sur les Influences orientales dans l'art balkanique. Paris 1928, 16—55.

[6] G. Feher, Les monuments de la Culture Protobulgare et leurs relations hongroises. Budapest 1931, 133 — 137.

от Патлейна"[1]. Той поставя и въпроса за националността на работниците и подчертава повторно факта, на който Господинов се е спрял вече в своята публикация на керамиката, а именно откриването в Патлейна на работилници за тази керамика, от който той вади логичния извод за местния произход на патлейнската керамика.[2] Стриговски отнася патлейнската керамика към ирано-арменския художествен кръг.[3] За Грабар керамиката от Патлейна представя един от най-важните аргументи, с които той доказва своята теория за източното влияние върху изкуството на Балканите. Произходът той решително определя — Месопотамия, майсторите, както и Стриговски, — месопотамци.[4] И двамата допущат и внос на готова месопотамска керамика. Когато се говори за Грабар, трябва, без друго да се имат пред вид неговите две рецензии върху излязлата в 1930 година книга на Талбот Райс за византийската глазирана керамика и особено неговата рецензия на излязлата в 1936 година книга „Преславската керамика" на Кр. Миятев. В тези рецензии, след откриването на керамиката в Цар град, той коригира и допълва много от своите предишни твърдения.[5]

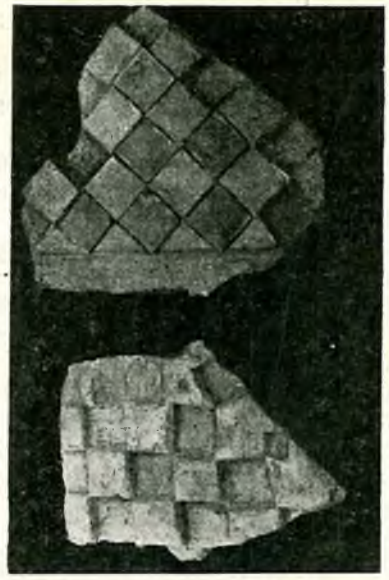

Обр. 14. — Шахматен мотив с керамични плочки на място

В 1927 и 1926 година при разчистването на Кръглата църква и при разкопките в Двореца в Преслав е открита декоративна керамика от същия вид. Работилницата за керамика при Църквата е открита в 1930 година. Почти едновременно, при разкопките на Британската академия в 1928 и 1930 година е открита и декоративна керамика в Цариград. Картината е напълно изменена. Патлейнската керамика не е вече изолирана и единствена. В 1930 година местонаходишата на декоративна керамика от преславския тип (за различията в стила ще говорим по-долу), са както следва: развалини от манастир в Патлейна при Преслав, Кръглата

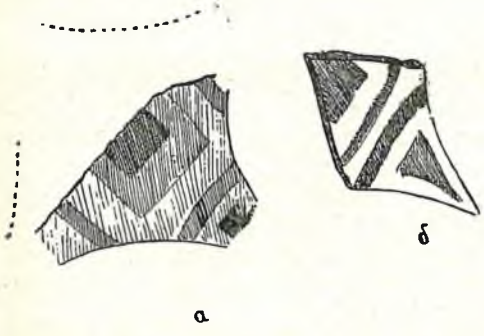

Обр. 15. — Трети вариант от мотива засечени кръгове

[1] Б. Филов, пос. съч., 16.
[2] Господинов, пос. съч., 121.
[3] J. Strzygowski, пос. съч., 568; — Das Ende von Byzanz und der Aufgang des Neuhellenismus in Europa. Revue internat. des études balkaniques II, 1935, 14.
[4] A. Grabar, Recherches sur les Influences orientales dans l'art balkanique, 16—55.
[5] A. Grabar, рецензия върху T. Rice, Byzantine glazed Pottery в Byz. Zeitsch, XXXI, 1931, 400—407 и рецензията върху книгата на Кр. Миятев, Преславската керамика в Byz. Zeitschr. XXXVII, 1937, 477—482.

църква, дворецът в Преслав, хиподрома и зоната на двореца в Цариград, местността около църквата Мирелейон в Цариград, църквата Йоан Студиос в Цариград и едно находище ненаучно разкопано на Босфора при Хайдар паша в Цариград. Трябва да прибавим изолирани късове керамика, намерени по-рано в Цариград, с неопределени точно находища, понастоящем в Музея в Цариград, и част от плочка от керамична икона на светец в частната колекция на Малон, също произхождаща от Цариград.[1]

Своевременно се публикуват доклади върху разкопките с описание на материала.[2] Публикуват се също по-обширни проучвания върху новооткритата керамика.[3] Напечатани са два важни труда от Талбот Райс общо върху византийската керамика, гдето декоративната керамика от преславския тип съставя една важна част,[4] и монографията върху преславската керамика от Кр. Миятев.[5] Декоративната керамика постепенно заема своето място във всички съчинения печатани впоследствие общо върху византийското изкуство,[6] византийската керамика и т. н.

Във всички тези публикации въпросите, които занимават авторите им са приблизително едни и същи: датировка и произход. Талбот Райс, въз основа на стратиграфски данни, датира цариградската керамика X—XIII век. Той се занимава надълго със сложния въпрос за произхода. Талбот Райс изключва Персия, гдето не намира „нищо сходно по техника, стил или дух", подчертава обаче явното източно влияние и отбелязва забележително сходство със стила на стара Асирия, като приема за напълно възможно едно непряко влияние. Той смята, че Грабар е много близо до истината, като допуска, че съществуват много близки връзки с Асирия. За момент се спира на възможността за едно египетско влияние, след като установява известни сходства в техника и колорит с керамиката от края на XVIII-тата династия, но веднага бърза да прибави, че теорията за египетски произход мъчно може да се възприеме при малкото данни, с които разполагаме. Талбот Райс предлага, с голяма резерва, Никомидия или Никея (по-късно турски центрове на керамично производство Измид или Изник) като възможни центрове. Повод за това предположение дава употребата на епитета Νικομηδιας в описанието на керамичните плочки. Нему не са известни, в момента на публикацията на Byzantine glazed Pottery, намерените работилници за керамика в Патлейна и край Кръглата църква в Преслав, но предвижда, че при бъдещи разкопки е много възможно да се открият пещи. В статията си в Burlington magazine той вече споменава за откритите пещи в Патлейна и при Кръглата църква.[7] Той остава окончателното решение за произхода на декоративната керамика на бъдещите разкопки. Приема непряко влияние от сасанидското изкуство, посредством мюсюлманското.[8]

---

[1] J. Ebersolt, Céramique et statuette de Constantinople. Byzantion VI, 1931, 559—560.

[2] D. Talbot Rice, Reports of the British Academy Archaeological Expedition to Constantinople, 1928 and 1929, Oxford: За съжаление този доклад не ни беше достъпен.

[3] Кр. Миятев, Кръглата църква. София 1932.

[4] D Talbot Rice, Byzantine Glazed Pottery. Oxford I 1930. Също вж. D. Talbot Rice, Byzantine Polychrome Pottery в Burlington Magazine № CCCLII, Vol. LXI December 1932, 271 –287.

[5] Кр. Митев, Преславската керамика. София 1936.

[6] Н. Мавродинов, Старобългарска живопис. София 1946.

[7] Rice в Burlington Magazine, 282.

[8] Пак там, 282.

Талбот Райс намира цариградската керамика „почти идентична с българската.“ Той напълно възприема датировката на българската керамика от IX и началото на X век и хронологическия приоритет на намерената досега българска керамика, който той обаче обяснява с непознаването на по-ранните материали от Цариград при сегашното състояние на нашите знания. „Защото, продължава той, Цариградската керамика предхожда керамиката на отстранения и отдалечен Преслав и Цариград е вдъхновител и създател на българската керамика[1].“

Еберсол публикува керамичната икона от колекцията на Малон. Той установява в нея елинистически дух и я датира от предиконоборческата епоха и с това, според него, се намира липсващия досега материал в Цариград, който предшествува българския.

Миятев с редица аргументи ясно и категорично определя датата на преславската керамика около 900-та година, а майсторите — местни хора. Като разглежда много подробно декоративния орнамент, Миятев установява, че той принадлежи към „съвремен ия репертоар на средиземноморския художествен кръг, гдето са и преживелиците на старите асирийски мотиви, сасанидските палмети и елинисти еските форми на нашата керамика.“ Декоративният еклектизъм, според него, не е дело на българските майстори. Той съществува, дълго преди тях, в изкуството около източните брегове на Средиземно море. Като продължава да разглежда въпроса за произхода на преславската керамика, Миятев отбелязва генетичната зависимост на Цариград от Иран (Ракка, Суза, Кайруан, Самара), също и известно сходство на преславската керамика с древноасирийската облицовка с тухли, но подчертава, че по техника, форма, известни мотиви, колорит, най-близка до преславската е само съвременната ней абасидска керамика. Арабите в Месопотамия създават, Византия възприема и усъвършенствува, като подчинява възприетото на духа на тогавашното цариградско изкуство и го предава на Преслав, защото родината на българската керамика е, най-вероятно, Византия. Миятев отбелязва някои късове, които са „еднакви с преславските“ по назначение, техника, форма, мотиви и стил.[2] Приема съществуването в Цариград на по-ранна керамика, по настоящем още неизвестна. Въпреки че смята Кайруан за много важен паралел, Миятев мисли, че е мъчно да се възприеме едно непосредно влияние на Багдат върху Цариград и Преслав. Първите стъпки остават неизвестни. Според Миятева, в Преслав декоративната керамика подражава на скъпи и благородни техники — мозайки и т. н. и това именно подражание е вече българско изобретение.

Казахме вече, че в две рецензии върху книгите на Райс и Миятев, Грабар прави важни допълнения в застъпените преди това от него становища. Той приема Цариград за родина на българската керамика, но продължава да подържа, че прототипа е на изток — Месопотамия и че майсторите са месопотамци. Обръща внимание на откритите в Дура керамични плочки по тавана на Синагогата. Грабар изтъква значението на Сирия от VII VIII век и смята, че изкуството на Омеядите ни дава брънката, която ни липсваше, за да си обясним еволюцията на декоративното изкуство в предна Азия, в епохата между сасанидите и царуването на абасидите, изкуство, което е могло да служи за непосредствен модел на керамиците в Цариград и майсторите на Преслав. Сирия и Месопотамия ще дадат отговора за произхода, заключава той.

---

[1] Пак там, 282.
[2] Миятев, Преславската керамика, 80—83

Дадохме този доста подробен преглед на писаното върху преславската керамика защото, както отбелязва Грабар в една от рецензиите си, това е вече отдавна необходимо и защото ние искаме точно да определим състоянието на проучванията по въпроса в момента, когато се откри последния много важен паметник с декоративна керамика, а именно църквата на Тузлалъка в Преслав.

Всички изследвачи на преславската керамика оставят окончателното разрешение на най-важните въпроси за произхода на керамиката и за нейното точно предназначение на бъдещите разкопки. Според Миятев проучванията на стария Преслав са още в началото. Има белези, че при бъдещи разкопки могат да се очакват нови керамични находки, които ще хвърлят повече светлина.[1] Според Райс също, имаме данни да предположим, че тази керамика е била често употребявана във византийския свят, че би било за учудване ако изследването на много от останалите разрушени църкви не даде повече материал от този вид. Миятев предполага, че бъдещите разкопки в Преслав, в най-добрия случай, биха могли да покажат само степените на развитието на декоративната керамика на българска почва, но едва ли и нейният местен произход.[2]

Но всички отбелязват един факт: нито в Преслав, нито в Цариград не е намерен до сега нито един къс декоративна керамика in situ[3]. „Нека се надяваме, че бъдещите разкопки ще могат да открият от тази интересна керамика in situ," казва Райс.[4]

Църквата на Тузлалъка открива първата декоративна керамика in situ. Тук е намерена керамика на място, в подовата настилка и също, плочки на място на запазената стена, употребени за стенна облицовка.

До сега за предназначението на керамичните плочки са правени само предположения. Така, според Райс, плочките не са били употребявани за покриване с един мотив на големи площи както при турските и персийските паметници, и затова той предполага, че във византийските постройки от IX до XII век, керамичните плочки са били употребявани в много малко количество, само като рамки на фрески и мозайки, или като керамични икони[5]. Грабар прави сравнение с щуковата декорация на някои източни паметници в Персия и Месопотамия и предполага, че рисуваните керамични плочки са имали същото предназначение като щуковата украса в тези паметници, именно да подчертаят, да оживят известни части от плоскостта на стената. Във византийските църкви тази служба са изпълнявали обикновено мраморни плочи.

За точното място, гдето са били поставени и начина, по който са били употребени плочките, досега се съдеше само по техните форми, по рисунките върху тях и по мястото, гдето са намерени в насипа.[6] Така по различните форми плочки, между които много извити за рамки и облицовка на корнизи, полуцилиндрични и др., по различната дебелина и по съдържанието на рисунките върху тях, са правени следните предположения за намерената до сега керамика. Предполага се, че в Кръглата църква плочките са служили за стенна облицовка, без да се дава много

---

[1] Миятев, Преславската керамика, 115,
[2] Пак там, 140.
[3] A. Grabar, рецензия на Кр. Миятев, цит. съч., 478.
[4] Rice, Th glazed pottery, 17.
[5] Rice, пак там, 15.
[6] Последното обстоятелство е много несигурно указание, защото често пъти натрошената керамична украса е била изхвърляна вън от постройката и затова при разкопките се намира в насипа вън от църквата, какъвто е случая с Кръглата църква.

точно определение, „за украсяване стените, някои архитектурни подробности и ансамбли.“ В Кръглата църква керамика е употребена и като помощен материал при стенните мозайки[1].

В Двореца намерената керамика е много малко и в много лошо състояние, затова не е могло да се каже нищо положително за нейното предназначение.

В Патлейна също по намерения материал в насипа, не е много ясно где и как точно е била употребена керамиката. Прието е, че тя е била употребена като стенна облицовка във вътрешността на църквата и също по фасадите на църквата,[2] а може би и в други манастирски постройки.[2]

В църква № 1 на Аврадака са намерени малко късове от фигурна керамична украса. Ясно е, че тук керамичната украса е била ограничена само на определени места.

На Тузлалъка намерената керамика на място за първи път ясно и категорично определя нейното предназначение. Тук, както казахме, керамиката е употребена в подовата настилка, с една своеобразна и характерна техника, където керамичните плочки са вмъкнати в големи варовикови плочи, в които са издълбани гнездата за тях. Освен това в Тузлалъка керамиката е употребена и като стенна облицовка на стените, най-малко като цокъл.

Намерената керамика на Тузлалъка, е сравнително много добре запазена, така че могат да се възстановят всички размери на плочите, всички мотиви и може да се направи една доста пълна реконструкция на цялата декоративна украса, докато досега намерената керамика в Патлейна, Кръглата църква Двореца, Аврадака е била силно натрошена и затова много от опитите да се възстановят някои форми и мотиви са останали безрезултатни.

Техниката на керамиката от Тузлалъка, както вече казахме, в общи черти се отнася към по-рано откритата керамика в Кръглата църква, Патлейна, Двореца. Тя е от същия вид. Според Миятев, преславската керамика принадлежи на едно и също време, на една и съща школа, ако ли не и на едни и същи майстори. Обаче, както отбелязахме вече, при керамиката на Тузлалъка се забелязва известно нехайство в подбора на глината. Същото трябва да се отбележи и за рисунъка. Контурът не е изискан като при Кръглата църква напр., а и гамата на цветовете, макар същата като при останалата преславска керамика на наситени цветове, е по-бедна. Обаче, от останалата преславска керамика, Тузлалъка най-ярко се отличава по своя стил, който още на пръв поглед я отделя и с своята проста геометрична композиция. Тези различия между тузлалъшката керамика и останалата, известна до сега, преславска керамика, както ще видиме по-долу, ние отдаваме, до известна степен, на предназначението на керамиката от Тузлалъка — тя е била употребена като подова настилка. Освен това различията, които изброихме в керамиката от Тузлалъка са важни белези за по-ранния нейн произход в сравнение с керамиката от другите находища в Преслав.

Досега откритите архитектурни паметници ни дават доста данни за видовете настилка, употребени в постройките на Преслав. Те са или тухлени, или

---

[1] Миятев, Кръглата църква, 46.

[2] От факта, че при патлейнските разкопки са намерени много еднакви дялове от каменен корниз украсен само с торус, който е характерен главно за стария период на преславската архитектура, р. збираме, че стените на патлейнската църква са били увенчани отвън с каменен корниз както при други преславски постройки. Това значи, че керамичните корнизи са били или само вътре в църквата или в други постройки.

настилки от големи плочи мрамор или варовик — правилни или неправилни — и настилки от opus sectile. От последния вид са намерени доста примери в Преслав. Могат да се възстановят цели настилки или големи части от тях. Те са различни по качество на изработка, материал, композиция, мотиви и т. н. Откритите досега подови настилки в Преслав, за които имаме данни са: В „дървената" църква на манастира Черешето. Подовата настилка на главния кораб в дървената църква, е една комбинация от редове големи мраморни плочи, отделени един от друг с пояси — килими opus sectile. Намерените запазени части opus sectile са от квадратни и триъгълни плочки от бял мрамор. По материала намерен в насипа, може да се предположи, че е имало и килими от друг вид, мотиви и материал. Намерен е черен варовик, червен варовик мергел, офикалцит (verde antico), мрамор с цветни жилки и др. Пак от материала намерен в насипа на олтарната част, може да се предположи, че тук настилката е била съставена от един мотив, в който са преобладавали ромбоидни мраморни плочки. Настилката на страничните кораби се е състояла от opus sectile, разделен по средата от ред големи правоъгълни плочи поставени на дължина. Opus sectile се е състоял от комбинация на осмоъгълни плочки в редове с квадратни плочки. Употребен е бил мрамор, червен камък, или „други цветове мрамор и камък," както отбелязва Шкорпил.[1] Нартиката е била постлана с редове мраморни квадратни и правоъгълни плочи. Opus sectile в дървената църква на Черешето е от доста едри плочки. По това, което е било намерено само в насипа на каменната църква на Черешето, Шкорпил заключава, че наосът е бил постлан с квадратни плочки.[2]

Кръглата църква. От малкото останали от настилката на Кръглата църква, може да се заключи, че в ротондата е имало настилка от големи правилни мраморни плочи, от които са запазени части около основите на колоните и в нишите. В нартиката и останалите две отделения на притвора настилката се е състояла от рамки от мраморни и шиферни плочи, в един или два реда, правоъгълното поле на които е било запълнено с opus sectile от бели мраморни и червени шиферни плочи. Останалите две отделения на притвора са били постлани с подобни килими от opus sectile в рамки от големи плочи, но с различни мотиви, както се съди от намереното на място. Двете странични помещения, южното, от които е „баптистерия", са постлани с големи неправилни плочи.[3]

Патлейна, манастирска църква. По запазената настилка в наоса може да се заключи, че тя се е състояла от килими opus sectile симетрично разположени — един квадрат в средното пространство пред олтара и два тесни правоъгълни в страни от него. Материалът е квадратни, триъгълни, мраморни плочи, тухли, плочки от андезит и др.

Аврадака. Църква № 1. Настилката в новоотк итата църква № 1 на Аврадака е opus sectile от различни килими, симетрично поставени. Употребеният материал е бял мрамор, зелен камък и тухла. Много добра изработка. Ситни и на места сложни мотиви.[4]

Както се вижда от описаните известни до сега настилки от Преслав, материалът, който е бил употребен за тях са различни видове и цветове

---

[1] К. Шкорпил, пос. съч., 210.

[2] К. Шкорпил, . пос, съч., 209—211.

[3] Пак там, 217, табл. XXII.

[4] Вж. в този сборникъ статията Разкопки на Аврадака, табл. I.

мрамор, тухла и различни видове и цветове камък. Това са и материалите употребявани в настилките на византийските църкви.

От намерените в църквата на Тузлалъка части от подовата настилка би могло да се направи опит за реконструкция. Така в източното гробнично помещение на параклиса, намерената подова настилка се състои от 4 реда розети, един бордюр от скачени квадрати и пак ред розети. След последния ред настилката е разрушена. Запазената настилка с четири реда розети и бордюр е около 88 см. широка. Източното гробнично помещение е широко 2.10 м. Значи може да се предположи, че помещението е било покрито на ширина с четири реда розети, бордюр и шест реда розети, или четири реда розети, бордюр, четири реда розети, бордюр и два реда розети. Последното предположение би следвало точно разположението на големите мраморни плочи в съседното помещение на запад (обр. 2), което е разделено на три части — две равни и третата по-малка. Запазените части от същия мотив на две места по дължината на помещението говорят, че мотивът е вървял на длъж.

В олтара на самата църква намираме запазена само една плоча от същия мотив с розетите. Тя заема точно половината от ширината. Другата половина е била покрита сигурно с подобна плоча с същия мотив.

Запазената настилка в наоса се състои от плоча с мотива засечени кръгове. която на местото, гдето се съединява с втората плоча завършва с бордюр, за който от намерения материал в насипа ние знаем, че се състои от скачени ромбове с точка в средата, ограничени от двете страни с по една кафява ивица с точки, украсена с ред бели или кафяви чертици (обр. 6). След този първи мотив от засечени кръгове ограничен с бордюр, следва вариант от същия мотив, гдето образуваните розети, които при първия мотив са от камък, тук са от инкрустирани керамични плочки. Следва пак първият мотив от засечени кръгове пак с бордюр, след който е запазено малко от следващия мотив (обр. 4, 5), който е бил вторият вариант. Последната плоча, както казахме вече, е счупена неправилно и поставена косо спрямо втората. Това може да даде повод, както вече споменахме, да предположим, че плочите на подовата настилка тук са били счупени и разместени, но останали наблизо до мястото си или, че след като подовата настилка е била развалена тук, точно пред олтара, тя е била подновена със здрави плочи, които са били донесени от друго място на църквата. За подкрепа на това предположение служат и плочите с разчупени керамични плочки в гнездата, замазани с хоросан, за които вече говорихме.[1]

И така намерените остатъци от подова настилка дават данни за следната реконструкция, според нас. В източното гробнично помещение е имало настилка от осмолистни розети, която е била разделена от бордюр скачени квадрати на три части, като се започне от юг на север— две равни и крайната до северната стена — по-тясна. Според второто предположение, настилката е била разделена на две части, като първата от юг на север е била по-малка от втората. Тук е интересно да се сравнят страничните кораби на дървената църква в Черешето, гдето opus sectile е разделен от ред големи плочи.

Олтарът е бил постлан, по всяка вероятност, изцяло от еднакви плочи, в случая, с осмолистни розети. Такава хомогенна е обикновено

[1] За да се предпазят от такова счупване вмъкнатите керамични плочки, гнездата в каменните плочи са били издълбани по-дълбоко, така че керамичните плочки са били на няколко милиметра по-низко от общото горно равнище на цялата настилка.

олтарната настилка във византийските църкви от това време, така е и в Преслав (вж. Черешето).

В наоса, по всички данни, които притежаваме, можем да предположим, че е била възприета системата на „килими". Тази система ни е позната от многобройните римски паметници, на ример двете мозайки в софийската Св. София от V и VI век; в горната от VI в., е бил употребен нашия мотив от пресечени кръгове, както ще видим по-долу. Тази система на килими е известна в Преслав. Срещаме я в новооткритата настилка в църква № 1 на Аврадака, също в църквата в Патлейна. Може да се предположи също, че шахматния мотив, който се деформира към един център е бил също употребен в средния „килим" на наоса.

Както видяхме от намерената на място подова настилка и от реконструкцията, която се помъчихме да направим, подовата настилка на църквата в Тузлалъка е съставена от отделни килими и е изпълнена в една нова техника, която с нови материали имитира opus sectile. Един поглед върху всички известни до сега подови настилки в Преслав, ни убеждава в сходството с тях в общи линии. Но подовата настилка на Тузлалъка, изпълнена в тази нова техника от керамика инкрустирана в каменни плочи, е съставена от много по-сложни мотиви и е изпълнена с много по-голямо майсторство и прецизност от познатите до сега подови настилки в Преслав, с изключение на новооткритата настилка на Аврадака.

Да разгледаме мотивите, които се срещат в подовата настилка на Тузлалъка. При разглеждане на декоративния мотив, трябва да се има пред вид неговия консерватизъм, „устойчивостта на мотива през вековете" както казва Долтън.[1] Веднаж добре хванал корен, мотивът преживява политическите промени, предава се от империя на империя, докато неговия произход е забравен. Той може да бъде така видоизменен, че в първия момент е мъчно да се разпознае. Типичен е случаят с кръста, който в един момент се смесва с четирилистната розета. Мотивът може да преживее процес на контанимация в известен смисъл. Но въпреки всички промени, мотивът упорствува и устоява и само едно много търпеливо издирване може да открие неговия истински произход.

При нашия материал, гдето боравим често с източни и елинистични мотиви, случаят е още по-сложен. Защото е известен големият брой мотиви, които навлизат на Запад от Изток след V век и особено между VII и X век.[2] С тях преминават и голям брой мотиви, които в една по-ранна епоха са били отишли от Гърция на Изток. Затова тези обстоятелства трябва да се имат пред вид когато се разглеждат декоративните мотиви, особено когато въз основа на такива проучвания могат да се извлекат важни заключения като напр. за влиянията върху декоративната керамика.

Мотивите, които се срещат при нашата керамика в подовата настилка на Тузлалъка са:

1. Безкраен мотив от засечени кръгове, които образуват мрежа от четирилистни розети, а в квадратите с вдлъбнати стени, които се образуват в междините, има по един квадрат с точка, чийто стени пресичат външните.

2. Безкраен мотив от скачени за върховете квадрати или ромбове с точка в средата.

3. Вариант от този мотив с фестонирани страни на квадрата или ромба.

---

[1] O. Dalton, Byzantine art and Archaeology. Oxford 1911, 687.
[2] Пак там, 699.

4. Осмолистна розета включена в кръг с перлов низ.
5. Чист шахматен мотив.
6. Вариант от шахматен мотив, квадратите на който се деформират към един център, за да се образува кръст или звезда.

Мотивът от засечени кръгове има голямо разпространение. Той се среща в египетското изкуство от средния период, а също и в Китай. Затова много мъчно е да се определи произхода му. В по-късни епохи той е също разпространен. Вариантите обикновено се различават според мотива, който е поставен в средата на квадрата с вдлъбнати стени, образуван между розетите. Така мотивът се среща с розети, квадрати, палмети точки, квадрати с точка. Вариантът, който намираме върху втората плоча в наоса е от типа на квадрат с точка в междините.[2] Всички тези варианти на мотива са също много разпространени. Но от многобройните паметници, гдето срещаме мотива на засечените кръгове, за нас са важни тези, които са близки по епоха с нашия паметник, като релиефът върху камък в Делфи от VIII—IX век, гдето се намират вариантите с розета и палмета[3]. Много важни са паметниците в самия Преслав, в които срещаме мотива на засечените кръгове, и особено случаите, гдето срещаме мотива в самата керамика. Така мотивът от засечени кръгове с розети в междините се среща и върху четири кани на съкровището от Наги Сан Миклош, именно кана №№ 1, 2, 5, 6, според нумеровката на Мавродинов.[4] Този мотив с квадрат в междините се среща и в една стенна мозайка в Преслав.[5] Мотивът се среща и в самата декоративна керамика, намерена по-рано в Кръглата църква и в Цариград. В Кръглата църква се среща варианта с квадрат в междините и с розета[6]. Тази розета в междините е добила най-сложна и разнообразна форма.[7] Характерен е мотивът върху един от късовете от Кръглата църква, гдето и розетата образувана от засичането на кръговете е украсена. Всеки един лист на четирилистната розета е разчленен по на шест други малки листчета. Така усложнен мотивът ние срещаме също и в Цариград.[8]

Мотивът от засечени кръгове, който се среща още в най-ранни паметници от Египет и Китай, има голямо разпространение през първото хилядолетие на нашата ера. Но което е особено важно за нас, този мотив, както видяхме, е много разпространен и през IX—X век а също и в

---

[1] Rice, пос. съч., 70. N. Mavrodinov, Le Trésor protobulgare de Nagyszentmiklós Budapest 1943, 55

[2] Ch Diehl, M. Le Tourneau, H. Saladin, Les Monuments chrétiens de Salonique. Paris 1918, обр. 3.

[3] J. Laurent, Delphes chrétien. Bull. Corr. Hell., XXIII. Athènes-Paris, 1899, 268, обр. 26; върху един от съдовете от сребърното съкровище от Кипър, което е датирано VII в., — варианта с розета. (Dalton, A Byzantine silver treasure from the district of Kerynia—Cyprus. Arcaeologia, LVII, 16, табл, XVI, обр. 1) — релиеф върху една мраморна плоча от византийската църква в Notion с квадрат в междинното пространство, (J. Keil, Antiquités de Notion II ÖJ XV, обр. 18 ; В стенната мозайка в Св. Георги в Солун, V век,— варианта с точка, (Diehl, Le Tourneau, Saladin, пос. съч., обр. 3); от същата епоха в Св. София в София — същият вариант с точка. Тук той е употребен в подова мозайка (Б. Филов, Софийската църква Св. София. София 1913, табл. XV и XVI); същият вариант от VII век в Армения (Н. М. Токарский, Архитектура Древней Армении. Ереван 1946, 126, обр 38.

[4] Mavrodinov, Le Trésor protobulgare, табл. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9. 10, 11.

[5] Кр. Миятев, Кръглата църква. София 1932, обр. 206.

[6] Пак там, обр. 210, 211, 212.

[7] Шкорпил, пос. съч., табл. XLVII.

[8] Rice, The glazed pottery, табл VIII f.

паметници от първото българско царство, в самия Преслав, както и върху самата керамика от Кръглата църква и от Цариград.

Безкрайният мотив от скачени за върховете квадрати или ромбове има също много голямо разпространение. Срещаме го в персийското изкуство.[1] Тук се намира точно вариантът с кръг или точка в средата като в нашата керамика. В живописта на гръцките вази той е също много известен. Тук се среща и вариантът, който намираме върху плочките на стената, от цяла мрежа скачени ромбове в най-различни комбинации с точка през един, или точка във всеки, или ромб с точка в средата, редуващ се с ромб оцветен или запълнен.[2] Мотивът продължава и в каменната украса на първите християнски паметници, плочи от олтарни прегради и др. в Азия,[3] в Кайро — коптски.[4] Тук са също разпространени най-различни варианти с кръстове, розети, точки в средата. Мотивът се среща също в споменатата вече мозаична подова настилка на софийката Св. София.[5] За нас са важни по-късните паметници на византийското изкуство, ръкописи от IX—XII век.[6] Мотивът се среща и в керамиката на Кръглата църква[7] и от Цариград[8]. В тези керамики мотивът е претърпял голямо преобразование. Той е много усложнен. Прибавени му а нови елементи като гроздове, розети и др.

При разглеждането на този мотив са интересни паралелите, които ни дава каменната украса на Кръглата църква. Тук мотивът е бил съставен от керамични ромбчета инкрустирани в мрамора. Сега са останали само гнездата. Има и вариант, гдето ромбовете са изрязани в релиеф от самия мрамор и в средата имат издълбана точка за инкрустиране на керамиката. Мотивът при тази каменна украса е също по-сложен от нашия. Прибавени са точки или квадратчета между ромбовете, също редица по-малки ромбове.[9]

Мотивът от скачени ромбове, както видяхме, е разпространен в изкуството на най различни епохи и страни. Но за нас са особено важни обстоятелствата, които констатирахме и подчертахме, а именно, че мотивът от скачени квадрати или ромбове е много популярен в паметниците от IX и X векове, че той е особено много разпространен в самия Преслав по това време и в керамиката изкопана по-рано в Преслав и Цариград. Интересен е паралелът, който ни дава самата каменна украса в Преслав. И при този мотив трябва да констатираме факта, че и двата къса, които ни дава църквата Богородица Панахрантос в Цариград мотивът е много видоизменен. Той е разкрасен и усложнен. Прибавени са много нови елементи — розети, гроздове; ромбовете са сегментирани на по няколко по-малки ромбове един в друг и т. н.

---

[1] G. Perrot, Ch. Chipiez, Histoire de l'Art dans l'Antiquité. Paris 1884, обр. 532.
[2] E. Pfuhl, Malerei und Zeichnung der Griechen. München 1923, passim.
[3] Th. Macridy, Antiquités de Notion II, ÖJ XV. 18.
[4] O. Wulff, Altchristliche und Mittelalterliche Byzantinische und italienische Bildwerke. Berlin 1909—II, I, No. 1640.
[5] Филов, Св. София, табл. XV.
[6] Ms. Gr. 139, fol. 435 V, (гдето е употребен като рамка около образите на Петър и Исайя. (J. Ebersolt, La Miniature Byzantine. Paris 1926, табл. XXII.) също в Ms. gr., fol. 4 V, X век Ромбоидите са плътни — един двят, употребени като рамки около сцената Битката на Давид и Голиат; също Ms. gr. 139, fol. 136 (Omont, Fac-similés табл. VIII).
[7] Миятев. Кръглата църква, обр. 243.
[8] Миятев, Преславската керамика, обр. 82, 83.
[9] Миятев, Кръглата църква, обр. 81, 151, 158, 163, 167, 186, 187, 188.

Розетата е, може би, мотивът, който държи първенство, по своето разпространение, в огромния репертоар на световната орнаментика. Срещаме го във всички епохи в най-различни варианти, като се почне от четирилистната розета, която в един момент се смесва с кръста и се стигне до осмолистната, 12 листната и многолистната розета, прости и сложни розети с еднакви по размер и с различни листа. Розети, които още имат връзка с първотипа — венчето на цвета и розети, които са съвършенно схематизирани и са станали геометричен орнамент. Безцелно е да се дават примери от огромния репертоар на египетското изкуство, сасанидската керамична облицовка, гръцки вази и каменна украса, ранно-християнски паметници и по-късни византийски. Нашите розети от Тузлалъка могат да се определят като осмолистни, силно схематизирани, с тънки, издължени, правилни листа, затворени в кръг от перлов низ. И важно е да се отбележи, че характерното в нашия мотив е начина, по който той е употребен — не център на друг по-сложен мотив, който се развива около него, но сложен в редове или мрежа с тенденция да запълни цялото поле. Тук веднага трябва да спомена една находка с шпори от Бискупия, Хърватско, от IX век.[1] Розетите са употребени по същия характерен начин. Мотивът е много разпространен и в много паметници в Армения от IX век и в много други паметници от същата епоха. Ние споменахме вече, че розетата се среща много и в керамиката изкопана по-рано в Преслав[3] и в Цариград.[4] Розетата тук е сложна, с различни по големина листа и много украсени.

За шахматния мотив можем да кажем, че той е свързан с каменните настилки от опростената вече римска подова настилка. Това доказва и вариантът на шахмата с деформиращи се квадрати към един център. Този вид настилка срещаме във византийските паметници от тази епоха, също и в Преслав в църква № 2 на Аврадака.[5] На Тузлалъка шахматът е изпълнен в нова техника. На тази нова техника се дължи и малкият формат и добрата изработка на мотива.

Тъканите са една област, която смятаме за не така близка, поради техниката и материала. В тях от VI до XII век, намираме много паралели, особено на мотивите низ перли, които образуват кръгла рамка[6], скачени ромбове за върховете[7], розета в кръгла рамка или само розета[8]. Тези паралели още един път потвърждават казаното по-рано от нас за

---

[1] J. Strzygowski, Die Altslavische Kunst. Wien 1929, 175—177, обр. 163.

[2] Миятев, Преславската керамика, обр. 20, 22, 23.

[3] Пак там, обр. 80, 81, 82.

[4] Пак там, за мотива на засечените кръгове сравни обр. 18, 19, 20, 21, табл. VIII 5, XXIII 1, с обр. 82С; за мотива скачени ромбове ср. обр. 52, табл. XXII 1, с обр. 82 А, 83; за розетата ср. обр. 20, 22, 23 с обр. 81С, 82А.

[5] Вж. в този сборник статията Разкопки на Аврадака.

[6] Напр. византийски копринен плат от XI век (O. Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei. Berlin 1921, табл. 24); персийски тъкани от VI—VIII век (пак там, табл. 63. 66, 67); източно азиатска тъкан от VII—VIII век (пак там табл, 75); източно иранска тъкан от VIII—X век (пак там, табл. 111); тъкан от X—XI век (пак там, табл. 178); коптска тъкан от Ахмъм от VI—VII век (A. Kendrick, Catalogue of Textiles from burying grounds in Egypt в каталог на Victoria and Albert Museum. т. III. London 1922, табл. 15).

[7] Коптска тъкан от VI—VII век от Антиное или Ахмъм (пак там, табл. 23); коптска тъкан от VI—VII век от Ахмъм (пак там, табл. 848, 849); коптска тъкан от VI—VII век може би от Ахмъм (Пак там, табл. 845).

[8] Тъкан от Източна Азия от VI—VIII век (O. Falke, цит. съч. табл. 74); тъкан от Източна Азия (пак там, табл. 85, 86. 90, 91).

голямата популярност на нашите мотиви, в по-ранни епохи или съвременни епохи с нашата.

От прегледа, който направихме, ние видяхме, че мотивите от керамиката на Тузлалъка имат дълга история и са много разпространени. Видяхме също, че тези мотиви са много популярни в IX и X век. Те са също много разпространени в различни паметници на самия Преслав и в по-р но разкопаната керамика в Преслав и Цариград. Тези мотиви, които са геометрични или силно схематизиран растителен мотив, тук на Тузлалъка са в своята най-опростена и чиста форма. Това стана ясно, когато сравнихме мотивите от керамиката на Тузлалъка, същите мотиви в Кръглата църква и Цариград.

Мотивът в Цариград е получил много живописни подробности, които унищожават чистотата на линията и нейната изразителност. Мотивът е станал много сложен и претрупан и често пъти неговата първоначална схема е загубена.

Според нас, този процес на претрупване и усложняване мотива с подробности се наблюдава също и в керамиката на Кръглата църква и Патлейна, но в Цариград, доколкото можем да съдим от фотографиите, с които разполагаме, този процес в известни мотиви е отишъл много далеч. Там имаме вече известен декаданс на стила.

Не ни е известен паралел за подовата настилка на Тузлалъка За сега тя остава единствена. Такава настилка не се намира в Месопотамия, гдето се употребява египетската система на украса от щук. Трябва да отбележим, че в Египет върху тези настилки от щук се рисуват с ярки цветове животни, растения и др., също както и върху стените.[1] В Месопотамия тези рисунки са заместени с килими, постлани най-често върху под от утъпкана земя, които също повтарят орнаментите и рисунките на стените. На Тузлалъка това единство между декорацията на стените и на пода е запазено, не само относно сюжета, но и относно техниката. Тази техника за сега е съвършено непозната другаде. Тузлалъка не представя началните стъпки на нова техника. За това свидетелствуват много тънките плочки, умелото им поставяне в приготвените за тях гнезда, сигурната техника при издълбаване на тези гнезда в плочите от варовик, умелото разпределение на декоративните мотиви, като не споменаваме подробности по-сложната техника на глазурите, сигурното поставяне на контура, вещината при печенето и т. н. Всичко това говори за дълъг опит и добре установена традиция. Това е една добре оформена техника, която е овладяла материала и стига известна виртуозност.

*

Между източното помещение на параклиса и второто, както казахме, върху десет сантиметровата запазена стена бяха намерени прилепени две керамични плочки. Касае се за първите облицовъчни плочки от декоративна керамика намерени in situ.

Въпросът за произхода на облицовката с керамични плочки е поставян не един път за разрешение, както в всички проучвания на преславската и цариградската декоративни керамики, така и в проучванията на арабските паметници.[2] Всички, които са се занимавали с въпроса, са единодушни, че Месопотамия е далечния извор на вдъхновение. От друга

---

[1] Дворецът на Аменофис III в Медине Нови и дворецът на Аменофис IV в Тел—ел—Амарна (Encyclopaedia Italiana XXVI, 550 s. v. Pavimento).

[2] H. Terrasse, L' Art Hispano-Mauresque. Paris 1932, 303 — 304.

страна всеки новооткрит паметник в последните години иде да докаже, че в IX и X век декоративната к рамика и системата на облицоване стените с декоративна керамика е била много раз пространена. Списъкът на известните днес местонаходища с плочки за облицовка е вече много дълъг. Но дългият период между месопотамската глазирана тухла и нашите паметници от IX и X век, гдето е употребена облицовъчната плочка, остава все още неуяснен. И все пак тези паметници не са изолирани. Съществува джамията в Кайруан. Джамията Квалааде Бени Хамид от IX век, за датата на която имаме указания, също и сведения, че е декорирана с плочки донесени от Багдад и част от тях правени на мястото от майстор от Багдад,[1] е един наистина много важен паралел, поне за самата декоративна система, защото, според нас, стила на плочките от Кайруан е различен, макар и да съществува известна еднаквост в подробностите на орнамента с преславската керамика. Плочките на Кайруан са типичен пример на източно изкуство и тук намираме характерните белези на това изкуство: страх от празно пространство, особения начин да се съпоставят формите и да се вмъкват една в друга като се оставя между тях минимално свободно поле. А керамиката от преславския тип е с един определен, своеобразен стил, в който са съчетани елинистични и източни елементи. Керамиката от Тузлалъка спада напълно към същия стил в един ран негов период. Обаче, Кайруан остава, поне сега, един важен паралел, но според нас, както казахме вече, само за декоративната система. Самара, този съвременен на Преслав център, не ни дава никакво разрешение. Намерената тук керамика е типичната персийска керамика за епохата.[2] Когато се изброяват паметниците с декоративна керамика, не трябва да се пренебрягва известието, което ни е оставил монаха Теофил. Това е описанието на една църква, която е украсена с мраморни плочи и μια τῶν τριῶν νικομηδείων.[3] Това известие е още едно указание за разцвета на декоративната керамика през IX, X век и главно за популярността на традицията да се декорират стените с облицовъчни плочи.

Дура ни дава една много важна успоредица. Тук тавана на еврейската синагога и на някои къщи е бил украсен с рисувани керамични плочки. Покривите на къщите в Дура са плоски и са построени с греди поставени на кръст. Върху тази дървена основа е поставена тръстика смесена с вар или кал. Този начин на градеж още живее в модерна Месопотамия. Кръстосаните греди образуват касетиран таван. В синагогата, в две от по-богатите къщи — така наречената къща с атриум и една къща в съседство на синагогата и също в кула № 15 на укреплението, са открити в насипа много глинени плочки, които са рисувани от едната страна. Намерени са и такива плочки от щук. Глинените плочки са квадратни с страна 40 см. и дебелина 4·5 см. В точната реконструкция на синагогата, която е направена в Дамаск, са били употребени 450 от тези квадратни плочки за да се покрие целия таван. В Дура са изкопани 234 плочки, гдето рисувания орнамент може да се определи. Сюжетите на рисунките по тези плочки Бюисон разделя на: 1. плодове и цветя, между които три портокала, три нара, четирилистна розета в форма на сърдце, розета в венец, три грозда и т. н.; 2. животни—

[1] G. Marçais, Les faïences à reflets métalliques de la grande mosquée de Kairouan. Paris 1928, 10.

[2] R Koechlin, A propos de la céramique de Samarra. Syria VII, 234—246.

[3] Rice, The glazed pottery, 15.

газела, две антилопи, птици и венец, паун с три нара и т. н.; 3. астрални знаци на зодиите, знаци на други съзвездия, слънцето в венец и пр.; 4. женски глави; 5. надписи. Сюжетите са известни и много популярни в времето, когато е процъвтявала Дура.[1] Стилът на рисунките ни е също известен и е характерен за паметниците от тази епоха.

От мястото, гдето са били намерени тези глинени плочки и от факта, че на опаката, нерисувана страна има остатъци от вар и отпечатъци от тръстика и също, че на страничните тесни стени има отпечатък от гредите, разбираме, че тези плочки са били поставени в квадратните гнезда, образувани от кръстосването на гредите по тавана. По този начин се образува таван на касети. Когато плочките са били още на местата си, те са приличали на богат килим проснат върху дървената рамка на тавана. Трябва да отбележим, че употребата на рисувани касетирани тавани е известна в източна Гърция и че килими проснати върху таван от гредоред се срещат в Египет и евентуално в елинистическата епоха и са били имитирани в декорацията на гробове.

В така наречената къща с атриум и в кула № 15 от укреплението са били намерени дубликати на плочките от синагогата. От това обстоятелство и от самата изработка на плочките, Бюисон заключава, че керамичните плочки са купен готов материал за украса. Това е било модната украса в тази епоха, която се е пригаждала за всякъде. Облицовката с керамични плочки е била толкова на мода по това време, че се е развила цяла индустрия. Знаменателно е, че даже за украсата на една толкова важна постройка като синагогата в Дура, са били употребени също плочки от пазара. Наистина тук тези керамични плочки имат второстепенна роля, защото живописта остава главната декорация в Дура. В Преслав не е така. Тук керамиката е главната декорация. С нея се украсяват важни и големи постройки като Двореца, Кръглата църква, манастирската църква в Патлейна и параклиса и гробничната църква на Тузлалъка, гдето са били погребани, по всяка вероятност знатни лица. В Преслав плочките се приготвят на самото място и специално за площта, която трябва да покрият. Работилници са намерени в манастира в Патлейна, при Кръглата църква и има всички данни, че едни бъдещи разкопки на Тузлалъка могат да разкрият работилници и тук.

И в Кайруан също част от керамичните плочки за украсата са донесени от Багдад.[2] Това доставяне на материал за украсата на голямата джамия в Кайруан направо от Багдад тук може да има друго значение. Но то е все пак указание, колко разпространена е била практиката да се украсява с готови плочки. На това, че са донесени, а не правени на място, се дължи, според някои, и своеобразното нареждане на „плаващите“ керамични плочки в Кайруан, при което остава голяма част непокрита площ.

Помпей, който е в много случаи един ценен архив за всичко забележително и модно, с което е бил в досег, ни дава и този път важен материал. В някои къщи в Помпей се намират стени, които имитират декорация с плочки. Стените в една от стаите в къщата на Примариус Цереалис напомнят много таваните в Дура.[3] Имитирана е точно такава

---

[1] Buisson, пос. съч., 138. Вж. също M. Rostovtzeff, Dura and the Problems of Parthian Art. Yale classical studies V. New Haven 1935, 157 — 301.

[2] Marçais, пос. съч., 10.

[3] Rostovtzeff, пос. съч., обр. 32 а.

облицована стена с керамични плочки. Самите рисунки също напомнят поразително рисунките на плочките от Дура по сюжет и стил.[1]

И така, стенната облицовка с рисувани керамични плочки в IX век не е изолирано явление. Касетираните тавани украсени с керамични плочки в Дура, сведенията, които ни дават фреските на Помпей, развитието на една индустрия за готови рисувани керамични плочки, за която имаме данни, говорят за една установена традиция в III век от н. е. Границите на нейното влияние ще бъдат тепърва определени.

На Тузлалъка намерените две плочки in situ на стената ни дават безспорно указание за съществуването на цокъл от керамична облицовка.

За цоклите в досега разкопаните паметници на Плиска и Преслав имаме непълни сведения. Много от тях са останали неотбелязани. За сега разполагаме с следните данни: голямата базилика в Плиска е имала цокъл облицован с мраморни плочи, в Кръглата църква в Преслав има останки в „тронната" ниша също от цокъл с гладки мраморни плочки.[2] В църква № 1 на Аврадака е имало също такъв цокъл от гладки мраморни плочи.[3] В сведението за църква-гробница № 3 на Шкорпил, гдето се описва градежа на южната стена, намираме може би едно указание за съществуването на цокъл.[4]

Остават добре познатите мраморни плочи с релиефен орнамент, повечето от които сега са в Софийския музей. Обратната им страна не е обработена и явно е била прикрепена към стена. Тези плочи обикновено са били описвани доста подробно от изследвачите на старините на Преслав, но въпроса за тяхното предназначение е останал неясен. Шкорпил дава подробно описание на тези плочи в отдела за „архитектурни материали".[5] Такива плочи са били намерени в жилищните постройки на Двореца. в Двореца,[6] в църквата Гебе клисе.[7] Според Вера Иванова това са плочи от украсен цокъл. Според нея в Преслав съществува традиция на неукрасени и на „източни" украсени цокли. Така, че намереният украсен цокъл на Тузлалъка продължава една установена традиция в Преслав, но употребява нов материал.

Резултатите на досегашното наше проучване, което направихме на новооткритата декоративна керамика на Тузлалъка в Преслав, могат да бъдат резюмирани така:

Керамиката на Тузлалъка е първата керамика от Преславския тип, която е намерена in situ. В гробничната църква на Тузлалъка керамиката е употребена в подовата настилка в една оригинална и своеобразна техника от инкрустирани керамични плочки в големи варовикови плочи, които образуват подовата настилка. Керамиката тук е употребена и като стенна облицовка, която е образувала цокъла. Така новооткритата керамика на Тузлалъка разрешава до известна степен един от сложните въпроси, който до сега е бил само повод на догадки — въпросът за точното предназначение на декоративната керамика — где и как точно са били употребявани намираните до сега в насипите късове плочки от преславска керамика.

---

[1] Пак там, обр. 32.
[2] Миятев, Кръглата църква, обр. 44.
[3] вж. в този сборник статията Разкопки на Аврадака.
[4] Шкорпил, пос. съч., 198.
[5] Пак там, 218.
[6] Шкорпил, пос. съч..
[7] Пак там, 195.

Своеобразната техника на подовата настилка на Тузлалъка е в момента единствена. За сега паралели не са намерени. Но ние отбелязахме също, че на Тузлалъка се н мираме в един момент, когато тази техника е вече добре оформена и материала е напълно овладян. Тузлалъка не е пръв момент на опити и търсения. Ние също посочихме, след един преглед, който направихме на известните до сега подови настилки в Преслав, че подовата настилка на Тузлалъка следва в общи линии откритите до сега подови настилки в Преслав както и подовите настилки в византийски постройки от епохата. Новото на Тузлалъка е техниката и известна разлика в изпълнението, което се дължи само на новата техника и материал.

Декоративните мотиви в новооткритата керамика на Тузлалъка са геометрични или силно схематизирани растителни мотиви, които имат дълга история и са много разпространени. Ние установихме, че тези мотиви са много популярни в IX и X век, а също, че те са разпространени в Преслав и в самата керамика, която е била намерена порано в Преслав. След едно сравнение с тази по-рано намерена керамика в Патлейна, Двореца, Кръглата църква и керамиката от различните находища в Цариград, ние установихме, че този геометричен и схематизиран растителен мотив в Тузлалъка е в своята най-проста и чиста форма. Според нас, тази особеност на стила на нашата керамика от Тузлалъка се дължи на по-ранния период и също на нейното предназначение. Керамиката на Тузлалъка е употребена главно за подова настилка. Тя е била повлияна, както видяхме, от съвременните й подови настилки в Преслав и другаде, гдето са употребени прости и популярни декоративни мотиви, които много напомнят нашите мотиви или направо ги повтарят, какъвто е случаят с мотивите засечени кръгове, розетата, шахмата.

Ние засегнахме и сложния въпрос за произхода на декоративната керамика, употребена като стенна облицовка и дойдохме до заключението, че керамиката от Тузлалъка дава следния принос за разрешението на този въпрос. 1) Новооткритата керамика на Тузлалъка прибавя още едно находище на рисувана керамика в Преслав. Тузлалъка и всички други открити досега постройки с рисувана керамика в Преслав и Цариград, както и керамиката от джамията в Кайруан, която ние отхвърлихме като стилов паралел, но приехме само като важен сравнителен материал за самата система на украса, описанието на Теофила за украсата на една църква с мраморни плочи, очертават един разцвет на облицовъчната керамика изобщо през IX—X век и по-частно на облицовъчната керамика от преславския тип в IX и X век. Ние особено подчертахме голямото значение, което има открития касетиран таван в синагогата на Дура, в две от по богатите къщи — така наречената къща с атриум и една къща в съседство на синагогата както и в кула № 15 на укреплението в Дура, гдето са употребени рисувани глинени плочки като облицовка. Ние подчертахме изрично, че тези глинени плочки от Дура са купен готов материал за украса, което предполага съществуването на една цяла индустрия за такива плочки и доказва голямата популярност на този начин на украса с облицовъчни керамични плочки. Ние също посочихме фреската в къщата на Пинариус Цереалис в Помпей, гдето са изобразени точно такива облицовъчни плочки като в Дура. С прибавянето на този материал към известното до сега наследство от паметници с декоративна керамика употребена като облицовка, въпросът за произхода на преславската керамика според нас, влиза в един нов етап. Сега може с

положителност да се твърди, че в III и IV век облицовъчната декоративна керамика е била също много разпространена. Очертава се все по-ясно една традиция на тази система на украса, която води началото си от древна Асирия, устоява през вековете и разширява своя кръг на влияние.

Ние приехме Армения като един възможен бъдещ източник на материал, който ще даде липсващата брънка между Персия от епохата на сасанидите и Византия и посочихме данните, които Райс дава за известната досега керамика в Армения от други типове. Той я разделя на 1) прототипове подобни на персийските, но с изразен местен характер 2) керамика внесена от Византия 3) локални имитации на византийска керамика, гдето се чувствува влиянието на местния вид керамика. Специално за графитния тип, Райс отбелязва подобен вид, който се среща в Армения, и който, според него, е нещо средно между персийската „габри" керамика и графитната керамика B2 B3, според класификацията на Райс.[1]

При разглеждането на декоративната керамика се поставя и въпросът за отношението и зависимостта на Цариград и Преслав. Всека нова находка на керамика в Преслав очертава Преслав като един много важен център на декоративна керамика. Тузлалъка прибавя още една такава находка на особено важен материал, но Тузлалъка, със своята първична проста схема на мотивите, предшествува хронологически намерената досега керамика в Цариград и е много по-разнообразна и в много по-голямо количество.

Ние също бегло отбелязахме, при разглеждане на мотивите, общата композиция на подовата настилка и т. н., известни сходства на материала от Тузлалъка и Преслав изобщо с ранни християнски паметници. Но по липса на материал и обстойно проучване на въпроса в момента, ние не настояхме много на тоя наше наблюдение.

Преди да завършим това наше проучване на материала от Тузлалъка, ние искаме да подчертаем източния характер на този своеобразен художествен вид, който представя преславската керамика. Тук срещаме някои от характерните белези на онова изкуство, чието влияние се чувствува в византийския свят от V век нататък, особено между VII и IX век:

Предпочитание към геометричния мотив, гдето въображението е напълно освободено от действителността. Тук фантазията на артиста само решава избора на цветовете и пр. Като запазва схемата на мотива, художникът не се двоуми да смени един цвят с друг в известна част на композицията, в известни части на мотивите.[2] Напротив, това е един характерен подход на източния художник.

Предпочитание към мотив, който запълва цялото украсено пространство. Западният азиатец и месопотамецът запълват празното пространство с характерния мотив без край (вж. розетите, шахмата, засечените кръгове).

Голяма колоритност и същевременно небанална хармония на цветовете. Това необикновено съчетание заслужава едно специално проучване. Обаче, трябва да се прави разлика между богатата по съчетание на пастелени тонове преславска керамика и турските облицовъчни плочки с много

[1] Rice, The glazed pottery, 90.
[2] Вж. по-горе варианта на мотива от засечени кръгове.

ярък колорит. Това е и един от характерните белези, който отделя веднага облицовъчни плочки от преславския тип от облицовъчните плочки в паметниците на омеиадите, които следват непосредно.

Дали всички тези източни елементи идват в Преслав направо от Изтока или чрез Византия? Или декоративната керамика на Преслав трябва да се приеме за някакъв анахронизъм, както я смятаха първите й изследвачи? Но този последен въпрос не се отнася само до керамиката на Преслав, а и до една голяма част от преславското наследство дошло до нас — скулптурната украса изобщо и специално мраморна украса с инкрустирана керамика и стъкло в Кръглата църква и т. н. Това е един въпрос, който засяга изобщо стила на преславското изкуство.

LA CERAMIQUE DECORATIVE DE TOUZLALAK A PRESLAV

Les fouilles du Musée national en 1945 à Preslav ont mis au jour, sur la hauteur Touzlalak, les ruines d'une église à nef unique, attenant à une chapelle funéraire plus ancienne qui fermait l'ouverture d'un caveau voûté, orienté au nord (fig. 1, 2). Dans la partie orientale du naos de l'église (fig. 3, 4, 5), comme dans la partie sud-est de l'abside (fig. 3, 4), ainsi que dans le compartiment oriental de la chapelle attenante (fig. 10), furent trouvées sur place des parties d'un pavement d'un genre nouveau. Il est formé de dalles sculptées en calcaire, dans le fond champlevé desquelles sont incrustées des plaques de céramique peinte et vernissée. Dans le compartiment oriental de la chapelle, entre les dalles à céramique du pavement, furent trouvées sur place, adhérant encore au mur dans sa partie la plus basse, des plaques de la même céramique peinte (fig. 13). C'est le premier exemple où des carreaux de céramique peinte soient trouvés in situ sur les murs.

Les parties du pavement trouvées sur place, comme les plaques appliquées au mur, ainsi que le matériel découvert dans le remblai, permettent de reconstituer tous les motifs de la décoration de Touzlalak comme il suit:

I. Motif sans fin de cercles qui, en s'entrecoupant, forment un grillage de rosettes à quatre feuilles; dans les carrés à côtés concaves formés de cette sorte, un point est enfermé dans un carré disposé obliquement (fig. 6, pl. I, II et fig. 8 et 9 — variante du même motif).

2. Motif sans fin de carrés reliés par les angles ou de rhombes avec un point au milieu (fig. 11 a, 13).

3. Variante du même motif avec côtés festonnés (fig. 11 a).

4. Rosettes à huit pétales dans un cadre circulaire perlé (fig. 11 pl. III).

5. Motif de damier (fig. 14 pl. IV b).

6. Variante du motif du damier où les carrés se déforment vers un centre pour constituer une croix ou une étoile (fig. 14 en bas).

L'étude de ces motifs nous a amené aux constatations suivantes:

Tous les motifs énumérés ont un long passé et sont très répandus. Ils sont très communs aux IXe et Xe siècles et se trouvent dans la céramique mise au jour tant à Preslav qu'à Constantinople. Ces motifs, qui sont essentiellement de caractère géometrique ou sont fortement stylisés, sont réduits, dans la décoration de Touzlalak, à leur forme la plus simple et la plus pure. Il est facile de s'en convaincre si on les compare à ceux

que nous connaissons de l'Eglise ronde et à ceux de la céramique recueillie à Constantinople. A Constantinople les mêmes motifs sont surchargés de détails pittoresques qui nuisent souvent à la pureté et à la force d'expression de la ligne. Le motif est compliqué au point de perdre son schéma original.

Une surcharge analogue se retrouve aussi, d'après nous, dans les carreaux de céramique provenant de l'Eglise ronde à Preslav et de Patleïna et cependant, à Constantinople, jugeant d'après les photographies dont nous disposons, cette surcharge a été poussée encore plus loin dans beaucoup de cas et a causé même une certaine décadence de style.

Nous n'avons pas trouvé des analogies pour le pavement de Touzlalak. Pour l'instant, il est seul en son genre. Nous avons pu cependant noter certaines ressemblances, dans les grandes lignes, avec les pavements d'autres constructions de Preslav même et en général avec les pavements de l'époque à laquelle appartient Touzlalak. Mais le pavement de Touzlalak, exécuté avec des matériaux nouveaux et dans une technique nouvelle, diffère des autres pavements par son dessin plus compliqué et par les procédés nouveaux qu'exige cette technique. Quoique tout à fait nouvelle, cette technique ne semble pas en être à ses premiers pas à Touzlalak, où elle fait preuve d'une certaine virtuosité.

Dans notre étude sur les carreaux du pavement de Touzlalak, nous nous sommes également arrêtée au problème compliqué de leur origine. Tous ceux qui s'en sont occupés sont unanimes à accepter que c'est en Mésopotamie qu'il faut chercher „la lointaine source d'inspiration" des maîtres céramistes. Chacun des monuments nouvellement découverts vient attester que la céramique décorative en général et le placage de carreaux en céramique étaient des procédés très répandus au IXe et au Xe siècles. Longue est la liste des monuments et des emplacements où furent trouvés des restes de céramique décorative: le monastère de Patleïna près de Preslav, l'Eglise ronde et le palais de Preslav même. A Constantinople elle fut trouvée sur l'emplacement du palais aux alentours de l'église du Myrélaion, dans l'église de la Panachrantos (Phénari-Issa-djami), dans la basilique du Stoudion, lors les fouilles près de Haïdar-pacha au bord du Bosphore et se trouve actuellement au Musée de Constantinople. De cette ville provient aussi un fragment de plaque d'icone en céramique (collection privée de Mallon). A cette liste, qui se termine par la mosquée de Kairouan, nous pouvons ajouter maintenant ls nom de Touzlalak.

Et cependant l'intervalle qui sépare la brique émaillée assyrienne du placage de carreaux en céramique des IXe —Xe siècles, n'est pas complètement comblé. Nous avons souligné l'importance, pour nos recherches, des carreaux qui garnissaient le plafond de la Synagogue de Doura et de ceux trouvés dans deux maisons privées et une tour de l'enceinte de la même ville. Nous avons insisté sur le caractère qu'avaient reçu le placage de céramique peinte dans cette ville, où cettte sorte de céramique était un article tout fait qu'on trouvait dans le commerce. Ce fait présuppose l'existence d'une industrie spéciale et prouve que cette manière de décorer les murs était très répandue. Sur la fresque d'une maison à Pompéi, donnée par Rostovtzeff, est peinte une décoration faite de carreaux semblables à ceux de Doura. La célèbre mosquée de Kairouan avec son décor de carreaux vernissés et peints est un monument du IXe siècle. Le moine Théophile nous parle aussi d'une église décorée de plaques de marbre et de plaques de couleurs.

Notre étude nous a amenée aux conclusions suivantes:

Les constructions de Preslav, avec leur décor de plaques de céramique peinte et vernissée, auxquelles se rattachent les églises funéraires nouvellement déblayées de Touzlalak, ainsi que le matériel découvert à Constantinople, ne sont point isolés. Au IXe et au Xe siècle la décoration en céramique était fort répandue et les carreaux pour placage trouvaient une grande application. Les carreaux peints de Doura et de Pompéi attestent également l'usage de la céramique peinte comme placage des murs au III-e et au IV-e siècle. La continuité de la tradition décorative assyrienne devient de plus en plus manifeste et les chaînons qui manquaient apparaissent peu à peu.

L'étude de la céramique décorative à Touzlalak soulève à nouveau la question relative au rapport entre Constantinople et Preslav et la dépendance de cette seconde vis-à-vis de la première. Chaque nouvelle découverte de Preslav souligne son importance comme centre de fabrication de céramique décorative.

En outre, le style de la céramique de Touzlalak prouve encore une fois que la céramique de Preslav précède chronologiquement la céramique de Constantinople, indépendamment du fait qu'elle fut trouvée en grande quantité et qu'elle offre une plus grande variété.

Nous avons noté en passant certaines analogies dans la composition et dans le choix des motifs entre le matériel de Touzlalak et de Preslav en général et certains monuments paléochretiens. Nous n'insistons pas sur la portée de cette observation, mais nous croyons néanmoins que le problème mérite d'être étudié.

Nous avons relevé aussi le caractère oriental du genre particulier d'industrie d'art que présente le pavement de Touzlalak, qui est caractérisé par la richesse et l'harmanie du coloris et la tendance des motifs sans fin à recouvrir le fond en entier. Les influences orientales venaient-elles à Preslav directement de l'Orient ou par l'intermédiaire de Byzance? La céramique décorative de Preslav doit-elle être considérée comme un anachronisme? Cette dernière question se rapporte non seulement à la céramique, elle peut être posée à propos de l'héritage artistique entier de Preslav et en premier lieu au sujet de la décoration en marbre sculpté avecincrustation de céramique peinte et de pâte de verre dans l'Eglise ronde et intéresse en somme l'art entier de Preslav.

Ivanka Akrabova

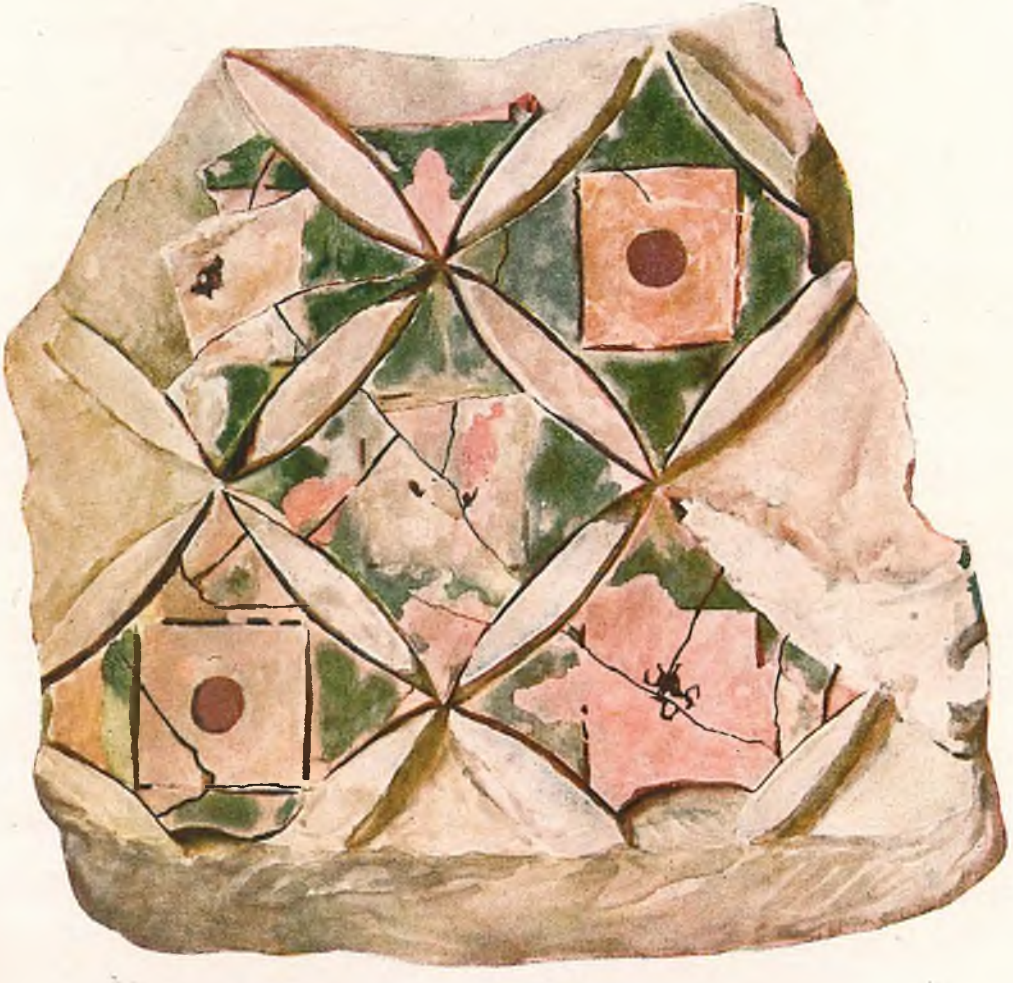

а

б

а

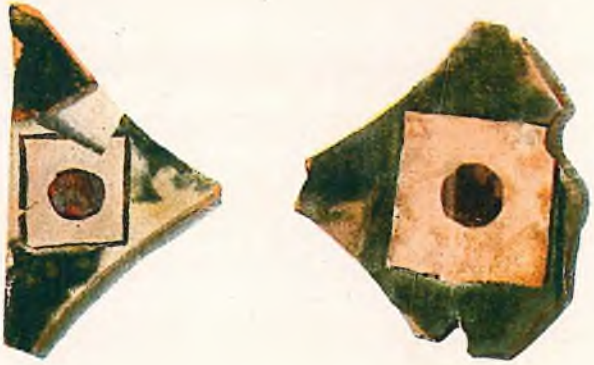

б

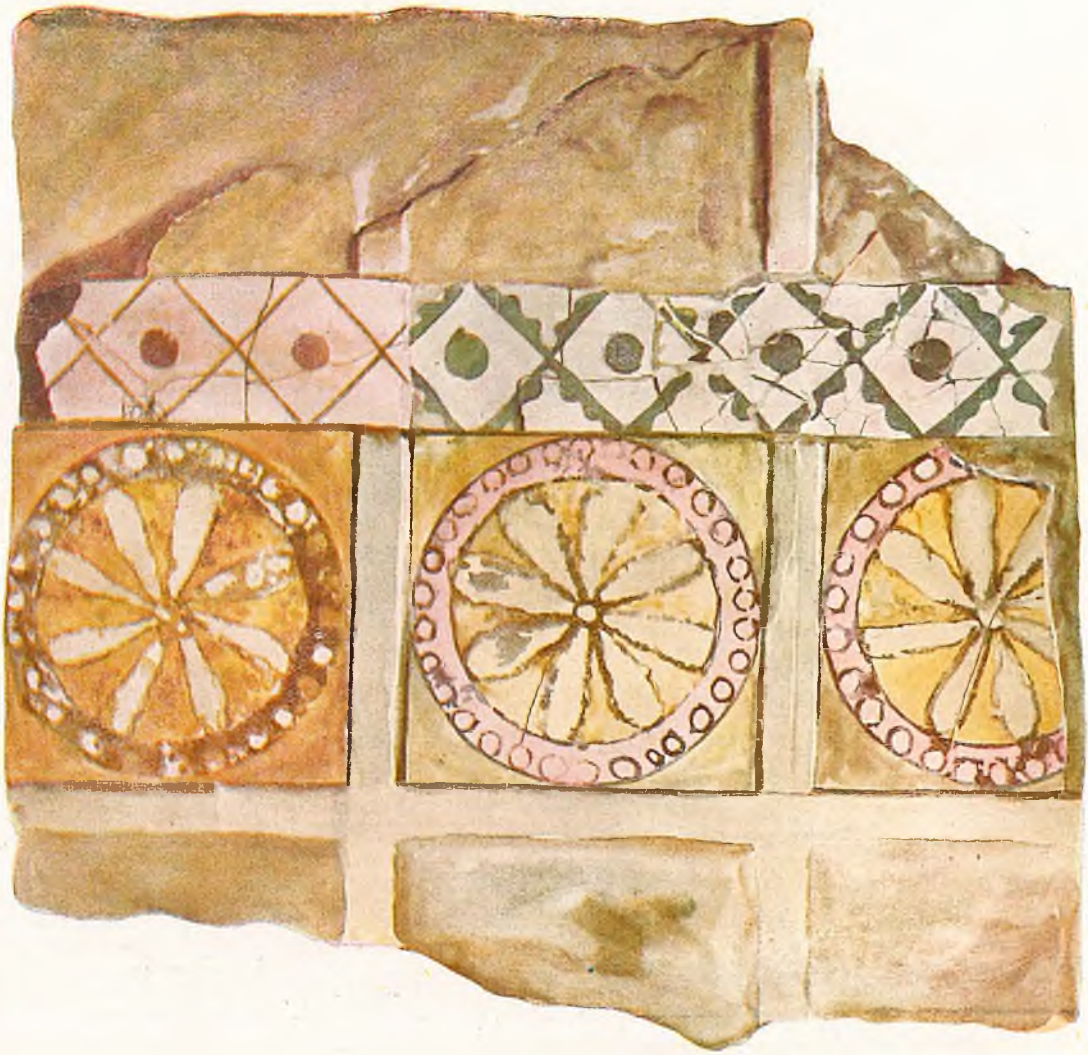

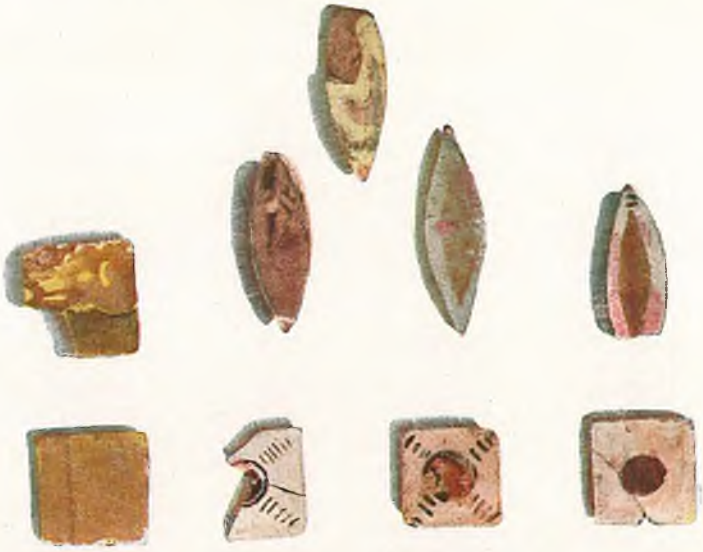

а

б

ДОМАШНАТА КЕРАМИКА ОТ ПРЕСЛАВ

СТАНЧО СТАНЧЕВ

Разкопките, които Народният археологически музей направи през трите години 1945—1947 по десния бряг на р. Тича, дадоха богат керамичен материал. Както показаха и самите разкопки, всички тези обекти, застрашени напоследък от пълно унищожение, са били систематически разравяни от местното население и голямо количество строителен материал е бил отнесен за нови постройки. По този начин голяма част от глинените съдове, затрупани при първоначалното разрушение, са били разместени и още повече натрошени. Така можем да си обясним защо при разкриването на тринадесетте обекта в местностите Тузлалъка, Дели-душка, Бял бряг, Аврадака, не се намери запазен цял съд.

В прибрания керамичен материал преобладават фрагментите от съдове с врязани орнаменти, неглазирани. Наред със съдовете от този тип бяха намерени и фрагменти от глазирани едноцветни или двуцветни съдове, обикновено без врязана линийна украса. Намериха се и фрагменти от съдове с пъпчести издатъци, покрити със зелена глеч. Откриха се и малък брой фрагменти от съдове украсени с лъскави ивици. Всички фрагменти от тези видове са от съдове, правени на грънчарско колело. Отломки от съдове правени на ръка имаше само на две места по десния бряг на р. Тича — при недоразкритата постройка № 2 на Аврадака и под базиликата на Дели-душка. Върху керамиката намерена при последния обект ще се спрем отделно.

Според глината, от която са направени, можем да разделим съдовете на четири вида:

I. Съдове от глина, която след изпичането си е добила ясно червен цвят (много малък брой).

II. Съдове от слюдеста глина, която е станала блядочервена (по-голямата част от откритите фрагменти).

III. Съдове от чиста глина, запазила след изпичането си различни оттенъци кремав цвят.

IV. Съдове, които са запазили вътре в стените си синкавия цвят на глината.

Характерни за тази местност са съдовете със жълто-кремав цвят. Местността Бял бряг носи името си от светлия цвят на пръстта. Кремавата глина е взимана от близки находища, които се използуват и днес от местното население. Гълъбово-синкавата глина срещаме по-рядко. Някои фрагменти от тази глина имат по повърхността сив или черен пласт, който прониква 1 мм. в стените (последните са дебели до 8 мм.). Черният цвят е получен от дим. Вероятно съдовете са били опушвани. В много случаи фрагментите са опушвани след натрошването на съдовете. Колкото по-дълго време са стояли над дима, толко по-наситено черен цвят са добили. На няколко фрагмента черният цвят е проникнал в стените до средата им. Това е, вероятно, сиво-черна ангоба. Ясно-червеният цвят на глината, както личи, не е характерен за околността,

понеже много малък е броят на откритите фрагменти с този цвят. Това се дължи, може, би на пещите, които не са достигали температура нужна за почервеняването на опичаните съдове. Явно е, че за цвета на опечената глина голямо значение е имала силата на пещите, наред със състава на глината от различните находища.

Според украсата си, съдовете се разделят на три големи групи. Преобладават фрагментите с линийна украса. Сравнително по-малък е броят на фрагментите с глазура. Трети вид украса представя успоредни лъскави ивици върху гладката повърхност на съда. Линийната украса върху стените на съдовете, според направата на линиите, е четири вида:

I. Врязани в глината линии, правени със ситен гребен. Така са правени отделени един от друг снопове или отделени една от друга тънки линии (обр. $2_{3, 4}$; $5_{4, 8, 9, 13}$; $7_{2, 4}$; $8_{1, 2, 16}$; $16_{7, 8, 15}$).

II. Врязани успоредни линии, правени с гребен, чиито зъбци са малко по-дебели. Линиите оставени от този гребен са по-широки и обхващат целия корем на гърнето или са на отделни, раздалечени един от друг снопове (обр. $1_{3, 6, 8}$; $2_{1, 9}$; $5_{14, 18}$; $8_{15, 20, 27}$; 17_{5}).

III. Вдлъбнати широки линии, правени с плоско острие. Получените по този начин линии са по-широки и обикновено раздалечени една от друга (обр. 2_{8}; 4_{10}; 5_{5}; 8_{24}; 17_{1}).

IV. Широки успоредни вдлъбнатини, правени вероятно с пръсти. Така външната повърхност на съдовете е вълнообразно нагъната. Тази украса имат обикновено дебелостенните и големи съдове. Такава е и украсата на сивите и черни съдове от синкава глина (обр. $1_{2, 4, 5}$; 2_{11}; 6_{6}).

От първите три вида линийна украса могат да се набележат следните съчетания:

Обр. 1. — Керамични фрагменти от църква № 1 на Аврадака

I. Целият съд, от шийката до дъното е украсен с хоризонтални успоредни линии, много близки една до друга (обр. 2_2; 5_4; 8_{16}; $16_{16, 19}$).

II. Същата украса, с прибавена една редица удължени ямички в горния край при шийката на съда (обр. 4_1; 5_1; 7_4; 8_2; $10_{1, 2}$; $16_{1, 9, 14}$; 17_5).

III. Украсата от т. I с единична вълнообразна линия по шийката (обр. 2_4; 18_2). Често вместо тази единична линия, срещаме по-тесен или по-широк вълнообразно нагънат сноп от линии (обр. 2_3; 4_9; 7_2 8_8; $16_{2, 7}$).

IV. Хоризонталните гъсти линии (т. I) са съчетани по корема на съда 1) с вълнообразни снопове врязвани върху хоризонталните прави линии (обр. 11_1; 18_3), или се редуват с хоризонталните линии без да ги пресичат (обр. 5_9; 16_{17}), 2) с отвесни, косо начертани, прави линии, отделени или на снопове, които са правени след хоризонталните и ги пресичат (обр. 4_7) или не (обр. 5_9; 6_3).

V Гъсти и по-редки снопове и отделни линии вълнообразно набраздени по корема на съда, без оглед на това дали и как ще се пресекат (обр. 5_6; 6_4; 16_{15}) или на известно разстояние помежду си (обр. 7_5; $8_{1, 8, 14}$; 16_8).

VI. Раздалечени един от друг снопове хоризонтални прави линии (обр. 2_9; 5_{18}; 8_{27}).

VII. Раздалечени една от друга отделни хоризонтални или нагънати линии (обр. 16_{10}). Има фрагменти и отделни по-широки нагънати линии, които са заляни със зелена глеч (обр. 2_8).

VIII. Само един фрагмент от съд, чиито стени са украсени с отвесни успоредни гъсти прави линии (обр. 6_1).

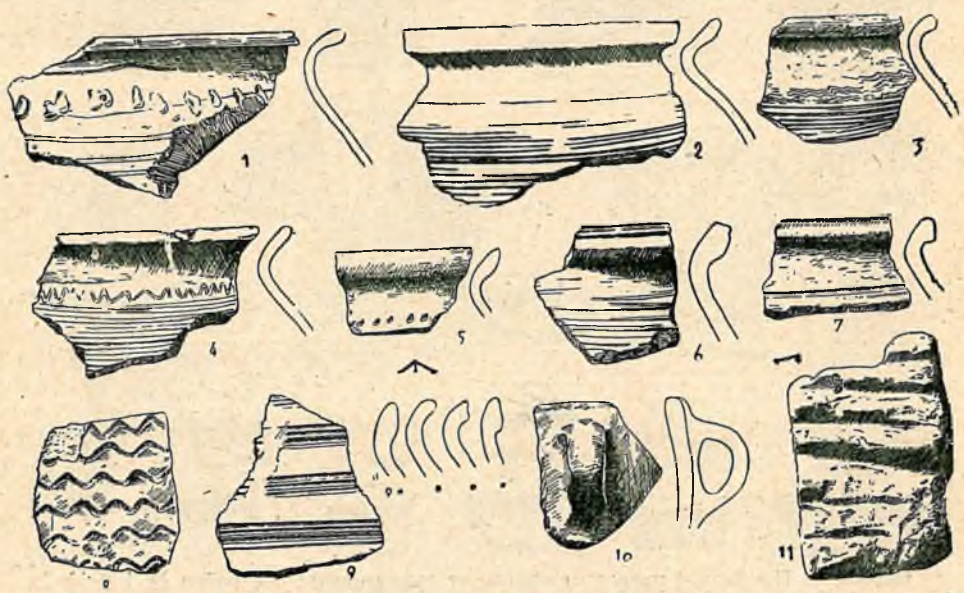

Обр. 2. — Профили и украса на съдове от манастира на Аврадака

Обр. 3. — Профили на дъна от манастира на Аврадака

IX. Също само един пример на съд, който над линийния орнамент по стените си в горния край има една изпъкнала лента, вълнообразно нагъната чрез натискане с пръст (обр. 5_{15}).

Не може да се направи класификация според разположението на украсата по външното лице на съда, тъй като откритите по-големи фрагменти са сравнително малко. Изобщо може да се каже, че шийката и издутата част на съда са покрити с украса. Често тая линийна украса достига до дъното.

Според дъната, съдовете се делят на две групи. По-голяма група са съдовете с плоски, равни дъна (обр. $3_{1-4, 6}$ — последният пример с плосък ръб от страни; 5_{18}; 8_{24a}; 16_{23}; $17_{2, 3}$; 18_{4}; $19_{2, 6, 7, 8, 9, 15, 20, 21}$). Бяха открити няколко фрагмента от съдове с низко столче и то или запълнено и с плоско равно дъно (обр. 5_{17}), или кухо (обр. 3_{5}).

Според профилите на гърлата можем да разделим намерените фрагменти на две големи групи:

1. Гърлото на съда е извито навън. Това е по-голямата група (обр. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 19). От тоя вид има две разновидности: а) венчето е слабо надебелено и понякога плоско изравнено откъм външната страна (2_{9} в, г; $4_{20, 21, 22}$) и б) венчето има дебелината на стените на съда, като често е много подчертано извито навън и леко увиснало надолу ($4_{18, 21}$).

2. По-малък е броят на отломки от гърла, които при устието са затворено извити навътре, та откъм външната страна изглеждат по-де-

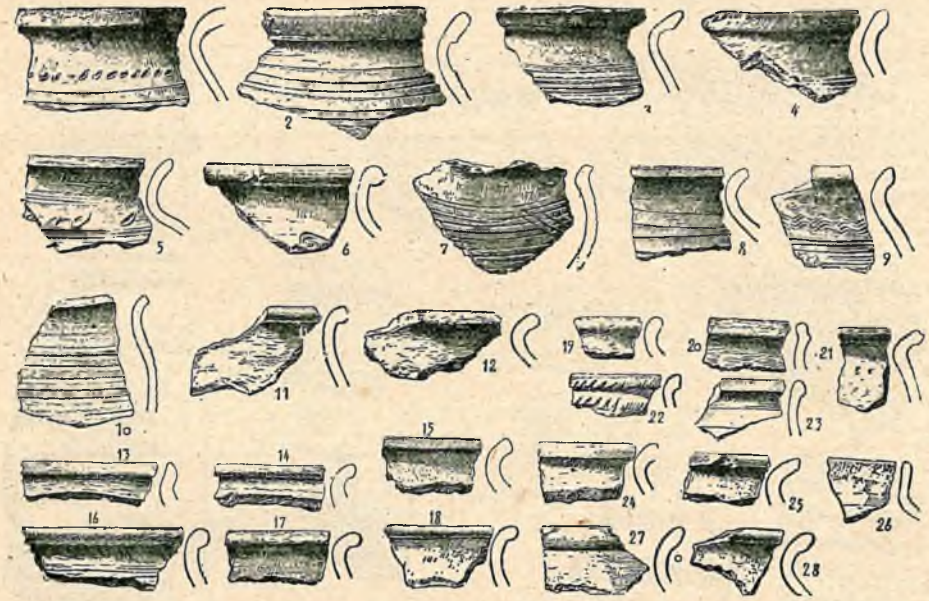

Обр. 4. — Профили и украса на съдове от гражданските постройки № 1 и № 2 на Аврадака

бели. Горният им ръб не завършва с надебеляване. Линийната украса отвън достига до самия отвор. Отломките от тоя вид са открити само на Тузлалъка (обр. 9). Натрошеният материал не ни дава възможност да проследим, кои устия на кои дъна отговарят. Можем да правим предположения въз основа на известни от по-рано цели съдове.

Обр. 5. — Керамични съсове от гражданските постройки № 1 и № 2 на Аврадака

При разкопките бяха намерени главно два вида дръжки: големи обикновени, за хващане с ръка и малки, с по-тесни уши, обикновено за връзване с връв. Големи дръжки са имали стомните и амфорите. Те са с елипсовидно сечение или пък имат един или два надлъжни ръба — гръбнака. От този вид (обр. $6_{2,5,8}$; $8_{7,11,13}$; $16_{13,25,26,27}$; $18_{5,7}$) са дръжките с глазура, както и тези, които имат по гърба си кръгли плоски пъпки (обр. 9_2, също с глазура). Глазирани са и дръжките с малки вдлъбнати точици като пори, запълнени от глечта (обр. $_5$). Вторият вид дръжки са плоски, с дълго цилиндрично ухо (обр. 6_7; 7_6; 8_{23}) или обикновени заоблени малки дръжчици.

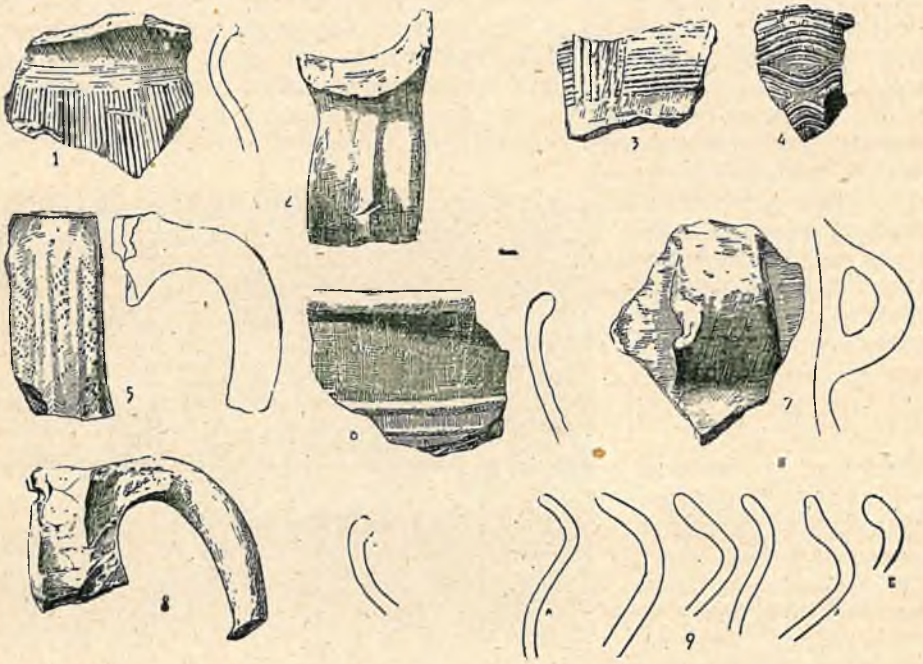

Обр. 6. — 1, 2, 5, 6, 8, съсове керамика от постройка № 1 в Бял бряг 3, 4, 7, 9, от гражданските постройки № 1 и № 2 на Аврадака

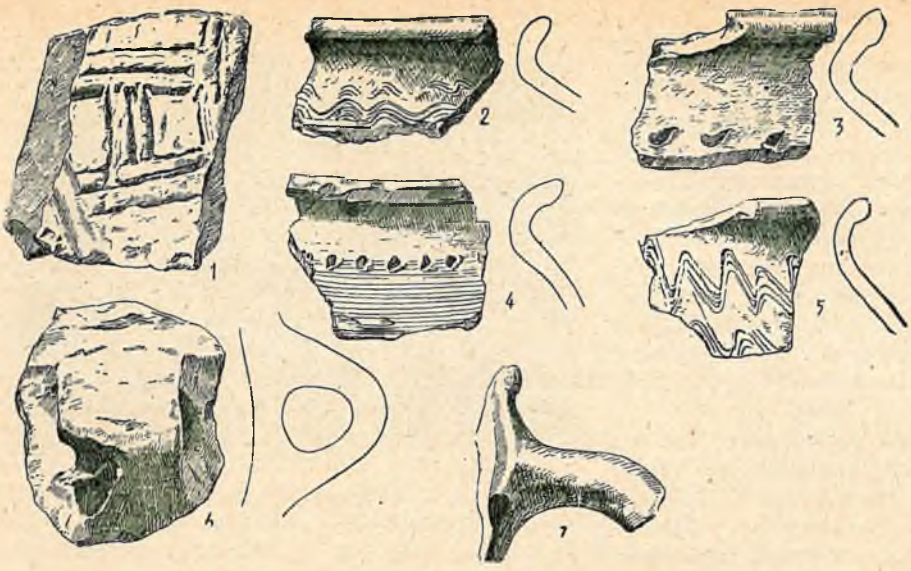

Обр. 7. — Керамични фрагменти от църква № 3 в Бял бряг

Почти всички глазирани отломки са покрити със зелена глеч. Тя има няколко оттенъка. Получена е от метални, обикновено оловни, съединения и има два основни тона: 1) Светла, блядозелена, не много лъскава — почти матова, по-тънка и неустойчива. 2) По-тъмна, по-лъскава, често с кафяви оттенъци, получени от сажди или манганови примеси. От този тип глеч се откриха фрагменти с метални отблясъци (обр. 16 20, 21).

Глазираните фрагменти се намираха едновременно с неглазираните и украсени с линиен орнамент. Това показва, че тези два типа керамика са едновременни. Освен това много съдове с линийна украса (повече от втория и третия вид според направата на линиите, вж. стр. 130) бяха заляни с глеч. На един малък фрагмент с линийна украса от първия тип (стр. 130) личеха капки от тази глазура. Вероятно двете техники са прилагани едновременно и съдове от двата вида са работени в едни и същи работилници.

Обр. 8. — Фрагменти от керамика от църква № 3 в Бял бряг

*

Липсата на запазени цели съдове затруднява определянето на типа и формата им. Ние обаче, се опитахме да възстановим формите на някои съдове по начина, който препоръчва съветският археолог

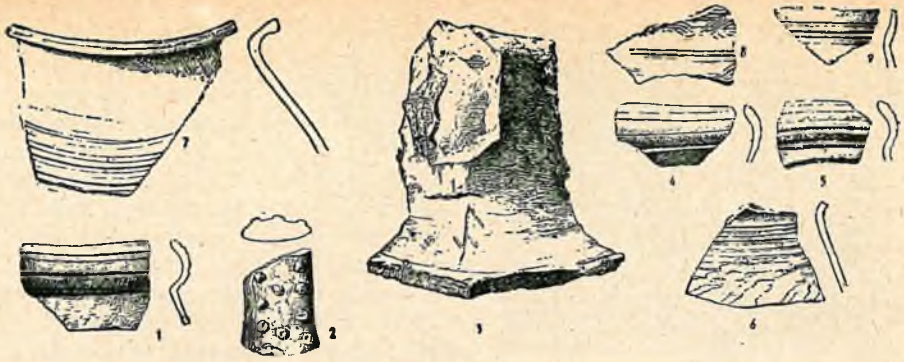

Обр. 9. — Керамични фрагменти от Тузлалъка

Грязнов.[1] Както личи на обр. 19, формата на много съдове можа да се установи със сравнително голяма точност, макар и не винаги изцяло. От възстановените части на съдовете обаче можем да имаме точна обща представа за формите на целите съдове. Голямо преобладание имат съдовете, в чиято форма, украса и техника откриваме славянската грънчарска традиция. Почти всички разгледани до сега типове имат характера на известната в Преслав, Мадара и Плиска славянска керамика. Тази керамика до сега се изтъкваше като прабългарска[2] без да се прави разлика между славянската традиция и същинската тюркска традиция в нашата средновековна керамика. Така, по голямата част от съдовете с врязано-линийна украса са типичните славянски съдове от една епоха — X и XI вв., която можем да схващаме като класическа за славянската керамика. Формите на съдовете не са строго установени и не са така еднообразни, на пръв поглед, както в по-ранната епоха на формирането и социално-етническото израстване на славянските племена. Наред с обикновените гърнета — по-големи или по-малки, украсени с вдълбани линии или с глазирани гладки стени, чиято форма можем да смятаме пряко наследена от формата на най-старите славянски урни, ние срещаме и други съдове. Около обектите по десния бряг на р Тича бяха намерени части от стомни с една дръжка и издут търбух, амфори с хуниобразно гърло, неглазирани или покрити със зелена или кафява глеч, по-големи по размер, делви, гърнета със силно издуто, почти сферично тяло с малки тесни дръжчици по най-издутата част на корема, широки панички, поста-

Обр. 10. — Горна част на съдове от постройка № 2 в Бял бряг

[1] М. П. Грязнов — Техника графической реконструкции формы и размеров глиняной посуды по фрагментам. СА VIII 306 слл. Формата на съда се възстановява с помощта на апарат, съставен от хоризонтална плоскост и перпендикулярен към нея стъклен екран. Ние усъвършенствувахме този апарат, като го направихме по-устойчив с помощта на неподвижна основа. Върху стъкления екран се прожектира силуета на глинения съд в положението, което той е заемал в съда. Радиусът на съда се установява чрез различни дъги, прилагани към глинения съд.

[2] Напр. Р. Попов, Материали от разкопките през 1934/1935 г. Сб. Мадара II, София 1936, 46; Г. Фехер, Разкопки в местността „Кирика" над с. Калугерица. п. т. 146.

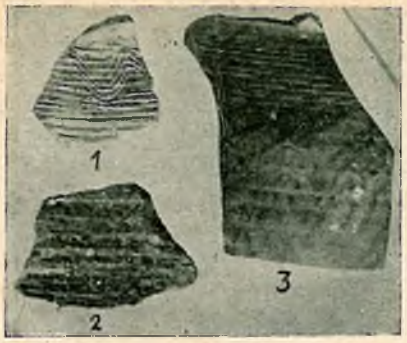

Обр. 1 . — Керамични съсове от постройка № 2 в Бял бряг

вени на високи столчета и пр. Всички тези типове на съдове се повтарят с безкрайно разнообразие на формите.

Различни културни и технически традиции са се отразили в нашата средновековна керамика. Това е, от една страна, завареното провинциално римско наследство във вътрешността на страната, славянската грънчарска техника със своите форми от друга страна,[1] която се оказва още преди това, векове наред, силно повлияна от керамиката в римската империя и най-после източният принос, който личи в много форми, украси и в по-особената техника на някои съдове и фрагменти.

В това голямо разнообразие на форми и техники все пак можем да оточним, при кои от разкритите преславски обекти преобладава керамиката със славянски характер и где тази с неславянски. От всички обекти по десния бряг на р. Тича прибрахме чирепи от съдове с по-проста и по-груба изработка. Там фрагментите от по-чисто и по-внимателно изработени съдове са навсякъде по-малко, с изключение на църквата-гробница на Гузлалъка и отчасти недоразчистената постройка № 2 в Бял бряг, а някъде те и съвсем липсват. Сравнително най-лошо, най-грубо и невнимателно са работени съдовете, чиито фрагменти се намериха на Аврадака в жилищните и стопански сгради край манастира (обр. 4, 5, 6 3, 4, 7). Глината е едрозърнеста, стените често са недопечени във вътрешността си. При разкриването на жилищната постройка № 2 на Аврадака, в двора ѝ се откриха и късове от лепени на ръка съдове. В това можем да видим една жива, все още мъчно изменима домашна практика, вкоренена в широките слоеве на населението, покрай усъвършенствуваната занаятчийска техника. Пак там бяха открити и няколко къса от съд, чиито стени имат два пласта (обр. 5 16) — вътрешен първоначален пласт, дебел 5 мм.; стена, правена на грънчарско колело и украсена отвън с тънки успоредни врязани линии. При някаква поправка на съда върху стената е замазан нов пласт глина, който прави стените дебели в че 7 мм. Външният слой не е украсен. По-доброкачествен по изработка е керамичният материал открит в манастира на Аврадака. По всички обекти керамичния материал показва недостатъчна грижа на грънчарите да прочистват предварително глината и да опичат добре съдовете.

Обр. 12. — Фрагмент от съд от църква № 12 в Плиска

[1] L. Niederle, Bukovet slovanské archeologie. Praha 1931, 245—256.
I. Borkovský, Starě slovanská keramika ve střední Evropě. Praha 1940.
Срв. А. Арциховский, Курганы Вятичей. Москва 1930, 89—95.

Обр. 13. — Керамични фрагменти от двойната сграда № 14 в Плиска

Много по-различен характер имат фрагментите открити при църквата-гробница на Тузлалъка.[1] Чирепите, открити там, са изобщо от пречистена, блядочервена глина, от по-тънкостенни съдове, добре опечени и звънливи. Там бяха открити и повечето устия със затворено извити гърла. Някои от съдовете с такива устия са украсени с отвесни или наклонени ивици — по-широки или по-тесни — оглаждани с гладък предмет или с нокът (лощенный орнамент, както е известен в руската археологическа литература). Също такива фрагменти, но съвсем малко на брой, се намериха и при недоразкопаната обширна сграда № 2 в югоизточния ъгъл на долината Бял бряг. При цялостното и внимателно разглеждане на нашата средновековна керамика, тук описаните примери изпъкват като обособен тип, характерен за Преслав.

Фрагменти с подобна техника и украса, но с по-дебели стени и от тъмносива глина се откриха в манастира на Аврадака (обр. 16$_{22}$). Там отвесните плоски линии са правени почти една върху друга по още много влажна стена и за това стените на този съд са матови. Тук няма разлика между матовата стена и лъскавите оглаждани линии както при фрагментите на Тузлалъка.[2] Керамиката от този вид, особено примерите на Тузлалъка, можем да свържем с известната „верхне-салтовска“ керамика. Примерите от тази керамика във Верхне Салтово (Харковска обл.), в северните предпланини на Кавказ, в Кримския полуостров,[3] земи, които през

[1] Срв. бележката в края на статията.

[2] Фрагменти от този вид са открити и в Плиска от уредника Стамен Михайлов. За сравнение тук даваме един пример от църква № 12.

[3] Труды XII арх. съезда т. I, табл. XXIII 106 107. Арх. работы Академии на новостройках II 27, обр. 14$_{4, 5}$. МИА СССР IV, 55, обр. 79, 80.

Обр. 14 — Керамични фрагменти от църква № 17 в Плиска

VII—VIII векове са влизали в обсега на Хазарското хаганство, ни сочат източния произход на тази техника. Към Изток ни насочват и паралелите на съдове, които по най-издутата си част имат малки дръжки с тесни уши. Подобни примери има в т. н. аварска керамика[1] и в някои съдове от Голямата могила северно от каменната крепост в Плиска.[2]

По-голяма част от фрагментите, придобити от разкопките по десния бряг на Тич-, са от неглазирани съдове, както вече споменахме. Най-разнообразни са глазираните съдове, чиито фрагменти се откриваха наред с неглазираните. Покрай обикновеното гърне без дръжка, с широко гърло, което в повечето случаи не е глазирано, намираме глазирани късове от амфори с високо тясно гърло, чието устие се разтваря като хуния. Най-голям е броят на глазираните фрагменти от такива стомни с две дръжки, обикновено стройни, с издута част в горния край на корема или във форма на камбанка и с плоско дъно (обр. 19$_3$). По примери, които се намират в музея на Преслав, възстановихме горната част на една такава малка стомничка с тънка, матова, светло-зелена глеч (19$_3$). Според цели примери от Плиска възстановихме формата и на две панички, широко отворени; едната е снабдена с високо кухо столче. Те също са покрити със зелена глеч (обр. 19$_{1,2}$). През 1947 г. в манастира на Аврадака се намери къс от глечосан съд, с тъмно зелени стени и широки, ясно жълти хоризонтални ивици. Като имаме пред вид откриваните преди това в Преслав съдове с подобна украса, можем да смятаме, че и нашия фрагмент е от една такава стройна плоскодънна стомна. Целите стени от гърлото до дъното са украсени с хоризонтални широки жълти пояси, контурите на които са вдълбани зигзаговидни линии (от IV тип според характера на линията). При църквата № 4 в Бял бряг се намери част от дъно на плоска, вероятно широко отворена паница, снабдена с низко кухо столче (обр. 17$_6$). Вътрешната ѝ страна е заляна със светло кафява глеч а в основата на стените ѝ личат хоризонтални концентрични бели ивици, по които сега глечта е паднала. В тези два примера на многоцветна украса можем да видим по-късни и, може би, византийски влияния. По-късни, може би от XI в., са и двата фрагмента от църквата под „Дългата поляна“ до моста за Патлейна (обр. 17$_{7,8}$). Това са, както личи, фрагменти от кана, не по-висока от 25 см. и с диаметър в най-издутата си част 16 см. Отвън по стената на корема са начертани три хоризонтални успоредни вдлъбнати линии, между които са прокарани две вълнообразни. Другият къс (обр. 17$_8$) е украсен с три подобни вдлъбнати хоризонтални линии, между които има два реда къси наклонени чъртици, образуващи орнамент във форма на

---

[1] Hanp. Th. Horvath, Die avarischen Gräberfelder von Üllö und Kiskörös, (Archaeologia hungarica XIX. Budapest 1935) табл. XLI 8—10.

[2] Срв. бележката в края на статията и обнародваната в този сборник керамика от Голямата могила в Плиска.

рибена кост. Стените са заляни отгоре със зеленикаво-кафява глеч, която се е събрала във вдлъбнатите линии и е добила тъмно-кафяв оттенък. Към един особен, вероятно по-късен, тип керамика принадлежат няколко фрагмента от добре опечени, тънкостенни съдове, украсени с отвесни и коси тесни ивици светлозелена глазура (фиг. 22б).

Глазираната керамика се намираше наред с неглазираната при всички обекти на десния бряг на р. Тича. За съжаление, не можем да правим заключения за стратиграфското им разположение, понеже, както отбелязахме още в началото, насипите при разкопаните сгради са били отдавна разравяни и фрагментите от съдове с различна техника и от различни епохи са размесени. Можем, обаче, да твърдим, че в X век, от когато датират повечето от разкритите постройки и с това и най-старите примери на домашна керамика, глазираните съдове са били широко разпространени. Това разпространение се дължи, вероятно, от една страна на непресекващата местна традиция, която и славяни и българи заварват в нашите земи, от друга на онова византийско влияние, което от към средата на този век нахлува в столицата на българската държава. В много отношения това е една практика, чието затвърдяване е погрешно да търсим извън нашите центрове. Не можем, обаче, да изключим влияния, които неусетно са се отразявали в нашата керамика. За такова източно влияние можем да хващаме тъмната синкаво-зелена глеч на някои съдове

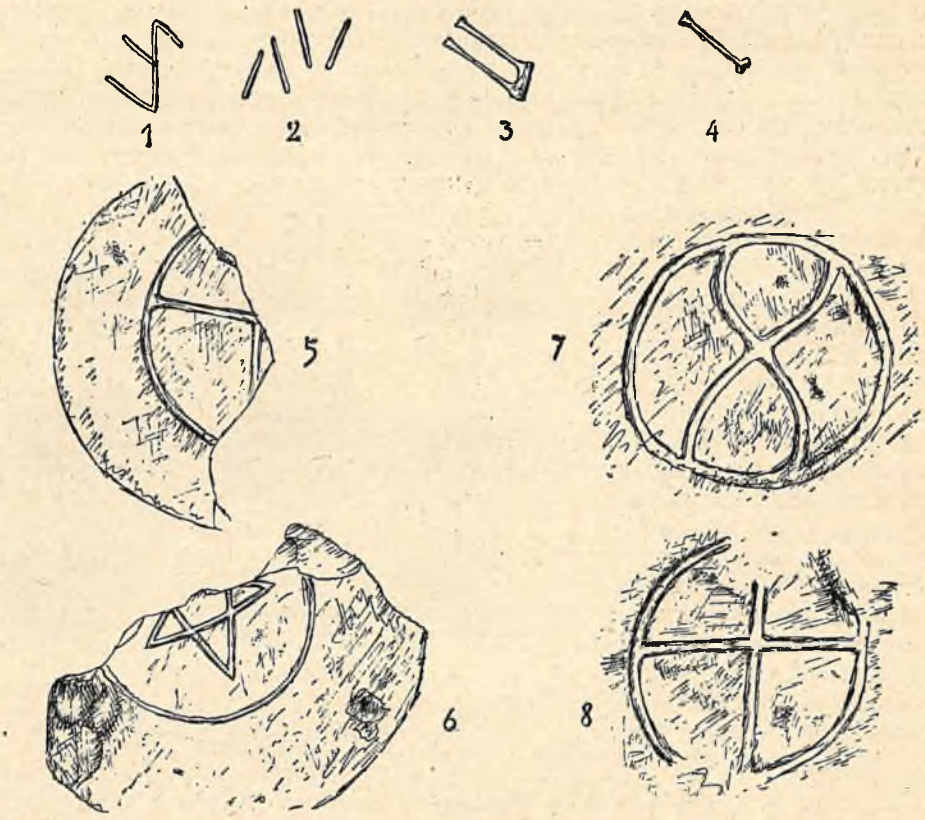

Обр. 15. — Грънчарски знаци по керамични фрагменти от Преслав и Плиска

Обр. 16. — Керамични фрагменти от манастира на Аврадака

(обр 16 20, 21), която има металните червеникави отблясъци на арабската глазирана керамика.[1]

*

Особено място в историческо отношение заема керамиката, открита при базиликата върху височината Дели душка. Чрез нея можем да навлезем по-дълбоко в старата история на преславската околност.

На първо място тук идва пак славянската керамика, еднаква по форми, украса и техника с керамиката от другите обекти, но сравнително по-еднообразна по форма (обр. 18 1–6, 12; 19 4, 5, 11, 14, 17–19). Заедно с нея в насипа се откриваха фрагменти от друг тип керамика — съдове, типични за римските дунавски провинции от късната епоха. Това са фрагменти от голяма амфора (обр. 18 7, 8, 9), части от тънкостенни, широко отворени плоскодънни панички от тъмно-сива, почти черна глина (обр. 18 10, 11, 14, 16; 19 6, 7, 8, 9, 13), малки гърнета, низки и силно издути, с тънки дръжчици между гърлото и най-издутата част на съда (обр. 19 12), част от дръжка, съставена от две долепени овални бастунчета — тип, който е известен от по-ранна епоха, от първите векове на н. е. Съдовете от този вид са изобщо по-фини, от почиста глина. Формата на някои от тях успяхме да възстановим отчасти или изцяло. Както изглежда, те са съвременни на построяването на базиликата.[2] Това показва, наред със съществуването на базиликата, че в преславската околност е имало живот през вре-

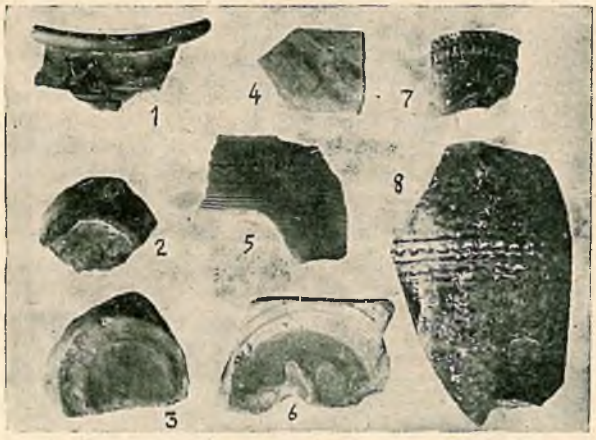

Обр. 17. — Фрагменти от съдове от църква № 4 в Бял бряг и от ц. под Дългата поляна

[1] Срв. А. Арциховский, Введение в археологию, изд. 3-то. Москва 1947 г., 154 сл.

[2] Срв. печатаната в този сборник статия Базиликата на Дели-душка.

мето на римското владичество—късната античност, епохата когато в Мизия се появяват славяните.

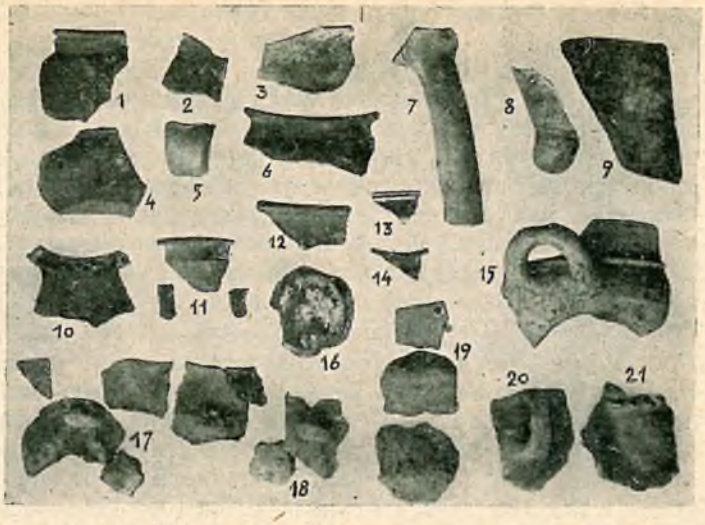

Обр. 18. — Керамични фрагменти от Дели-душка

Под нивото на основите на базиликата, откъм северната страна, се откриха фрагменти от груби съдове, лепени на ръка, от едрозърнеста, пресъчлива глина, недопечена във вътрешността на стените (обр. 18 $_{17-21}$). Имали са право гърло и плоски, хоризонтални издатъци, които са служели за дръжки. Украсата им се състои от залепени изпъкнали ивици, нагънати чрез натискане с пръст: една хоризонтална, между изпъкналите дръжки и друга, разположена зигзаговидно под нея. Друг един фрагмент от същата глина се откри на повърхността, вероятно изровен от лозето наоколо. Той е от неголям съд във вид на чаша с една или две дръжки, лепен на ръка и недобре опечен (обр. 18 $_{20}$).

Фрагментите от тази груба керамика намират съответствия в керамиката, приписвана на келтите. Това са части вероятно от широко отворени стройни урни от средно латенско време[1] т. е. III—I в. в. преди н. е. От същата епоха, а може би и от малко по-ранно време, е фрагментът от един широко отворен съд (19 $_{16}$) с две обли, притънени в най-издадената си част (18 $_{15}$), хоризонтални дръжки, намерен в околното лозе и захвърлен върху насипа на църквата. Ние възстановихме формата му според примери от Callatis.[2] Вероятно този съд е пренесен тук от крайбрежието. Глината му е чиста, гълъбово-сива. Тези няколко оскъдни примера допълнят картината на доисторическия Преслав.[3] Те показват, че още от IV—III вв. преди н. е. преславската долина е била населена и по десния бряг на р. Тича всяка следваща епоха е отразена в материалната култура на местното население.

*

Ще се спрем с няколко думи на знаците, които виждаме по керамичните фрагменти[4]. Това са знаци върху шийките, по раменете и по дъната на съдовете. В горната част на съда те са врязвани, а по дъната са изпъкнали.

---

[1] V. Parvan, Considérations sur les sépultures celtiques de Grui'a. Dacia I 36, обр. 2.
[2] Напр. Th. Sauciuc-Saveanu, Callat's II. Dacia II, 136.
[3] Срв. Й. Господинов, Предисторически находки в Преслав. Сб. П. Ников. София 1940, 152 сл.
[4] Срв. статията Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав в този сборник.

От църквата-гробница на Тузлалъка произхожда устие на голяма амфора (обр. 9_3), върху която личи знакът даден на обр. 15_1. Върху рамото на съд от базиликата на Дели-душка личи горната част на знака Y (обр. 19_{19}). Горната част на същия този знак, повторена два пъти, без хастата под нея, виждаме и върху шийката на съд от църквата № 4 на Бял бряг (обр. 17_1, 21_1). Върху шийката на стомна или амфора, открита в манастира на Аврадака, личи групата от знаци ΙΨΙ (обр. 17_6, 20_4). Същото съчетание, макар и не пълно, се откри пак в манастира върху шийката на голяма амфора, глазирана, както стомната, със светло кафява глеч (обр. 16_5, 20_3). Върху плоската дръжка на съд, намерен в манастира на Аврадака, залян със светло зелена глеч, личат две вдлъбнати успоредни отвесни линии (обр. 16_{13}).

Знаците по дъната на съдовете са почти изключително изпъкнали. Намерена бе в манастира на Аврадака само една част от дъно на висока плоскодънна многоцветна стомна с част от вдълбан знак, чиято форма не можа да се установи. Пак в манастира се откриха късове от дъна със знаци, които представят изпъкнали окръжности. В центъра на една от тях има една изпъкнала точка (обр. $16_{23, 24}$; $20_{1,2}$). В църква № 2 в Бял бряг се откриха други две дъна със знаци — изпъкнали окръжности (обр. $17_{2, 3}$; $21_{2, 3}$). Единият е в средата на плоското дъно, а другият е по края и се слива със стената на съда, така, че дъното изглежда малко хлътнало навътре.

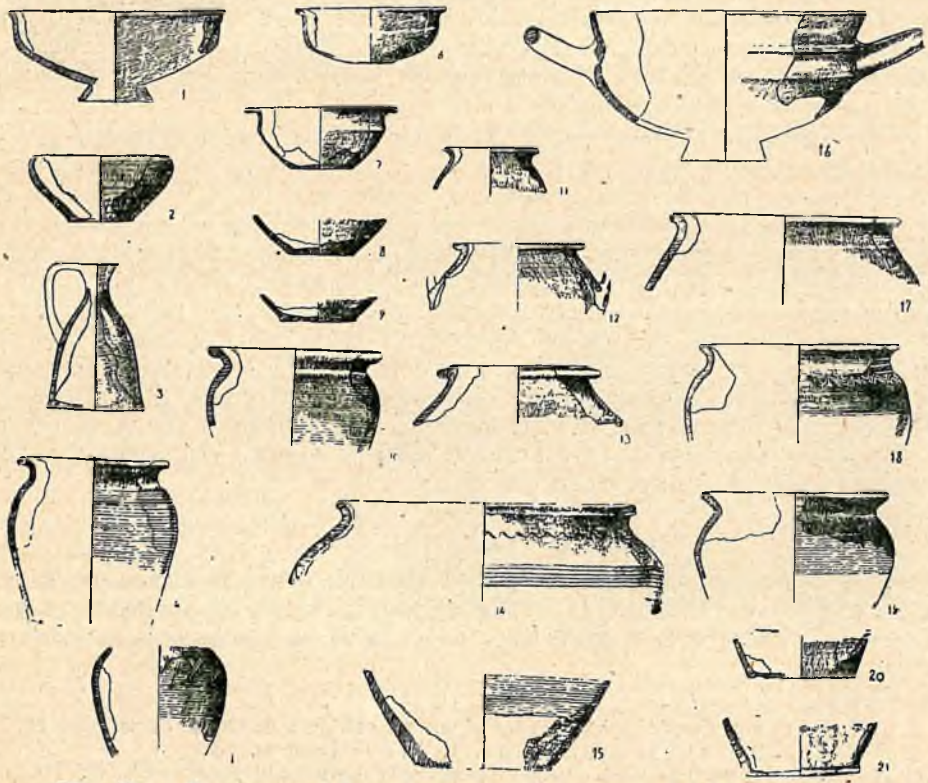

Обр. 19. — Възстановени форми на съдове от манастира на Аврадака (1—3) и базиликата на Дели-душка (4—21)

Интересен сравнителен материал за керамиката от Преслав ни дават разкопките в Плиска[1]. При всичките разкопани обекти там бе открита керамика от същия тип (обр. 13 и 14), но някои фрагменти показват форми, които са типични за една по-късна епоха (обр. 13_7) Формата на посочения съд от Плиска намира съответствия в керамиката от древните руски центрове[2]. Това е един малък пример за средновековното културно единство между южните и североизточните славяни. По дъната на съдове от Плиска виждаме знаци, подобни на откритите в Преслав. Два от тях (обр. $15_{5,6}$) са от сложната сграда № 14, а другите два (обр. $15_{7,8}$) от Голямата могила северно от вътрешния град (срв. бележката в края на тази статия).

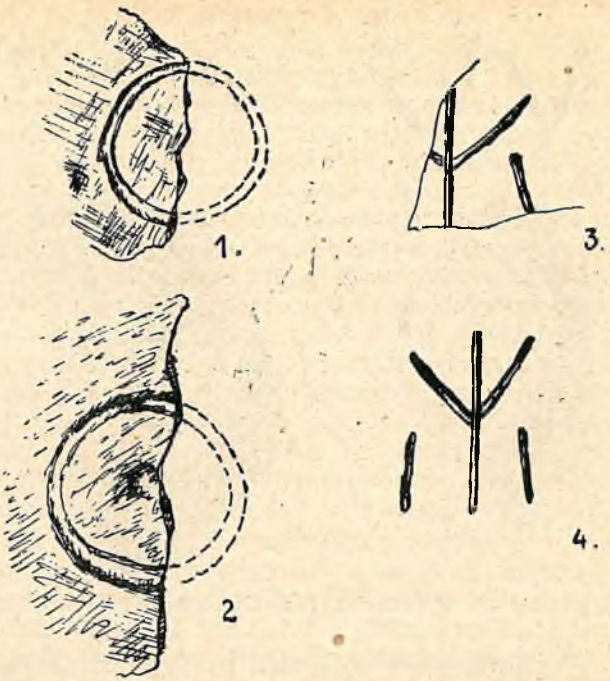

Обр. 20. — Знаци по съдове от манастира на Аврадака

Както е естествено да се мисли, всички тези знаци по дъната на съдовете, характерни за славянската керамика, са грънчарски знаци. Това са марките на отделни работилници. Тези знаци са разпространени по целия славянски свят[3]. Разбира се, това са конвенционални изображения, които вероятно не са били присъщи изключително само на една работилница, но дори и на едно племенно обединение.

По-мъчно е тълкуването на вдлъбнатите знаци по горната част на съдовете. Известни са като първобългарски знаците | ⅄ |, Y, които

---

[1] Материалите са публикувани в този сборник от директора Н. Мавродинов и от уредника Ст. Михайлов. Тук изказвам благодарност на др. Мавродинов, който ми предостави за публикуване керамичния материал от сложната сграда № 14 и от църква № 17.

[2] А. Арциховский и Б. Рыбаков, Раскопки на Славне в Новогороде Великом СА III, 189, обр. 15.

А. Д. Варганов, Из ранней истории Суздаля (IX—XIII вв.). КСИИМК XII 130, обр. 59.

[3] Срв. J. Pič, Starožitnosti země české, Díl III sv. I. табл. XXXIV, XXXIX,

J. Kostrzevski, Znaki na dnach naczyń wczesnohistorycznych z Wielkopolski. Niederluv sbornik, 117 сл.

А. Мансуров, Старо-Рязанские и Пронские гончарные клейма, СА VIII, 295 сл. табл. II 9 и III 5.

Повече литература по въпроса е посочена у Кр. Миятев, Славянска керамика, трудове на секцията за славянска археология в Археологическия институт при БАН т. II. София 1948, 5, заб. 1.

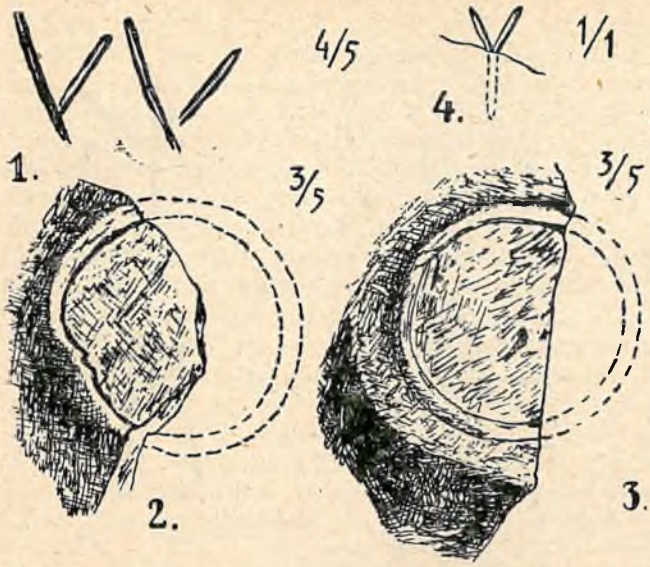

Обр. 21. — Знаци по съдове от църква № 4 в Бял бряг

приличат много на съчетанието ΙΥΙ, разпространено по строителни керамични материали — тухли и керамиди[1] или се съдържат в него. Откритият на Тузлалъка знак ⊃ е сходен с знакът ⊃|, открит върху керамида при църква № 3 в Бял бряг. Последният, от своя страна, заедно с съответствието си в Плиска[2] прилича на средния знак от съчетанието | ⊃ |. За сега е все още мъчно да се проследи генеалогическата им връзка, която е, обаче, безсъмнена. Бъдещите проучвания ще допринесат за обяснението им.

Хвърляйки общ поглед върху откритата домашна керамика по обектите на десния бряг на р. Тича, можем да направим някои бегли изводи за социалния състав на населението в тая част на Преслав, като съдим по това, че на различното обществено положение на населението отговаря и различна битова керамика.

Според украсата, формата и особено според техниката на съдовете можем да кажем, че най-низко в битово отношение са стоели хората, които са употребявали съдовете намерени в стопанската постройка северно от манастира на Аврадака. Тук при постройките № 1 и № 2 се откриха и парчета сгур. По това можем да съдим, че в тях са живели и работили занаятчии. В самите манастирски постройки се откриха и по-фини съдове, които, вероятно, са били и по-скъпи. Това показва, че сред обитателите на манастира е имало хора от различен обществен и социален произход. Напълно естествено е да мислим, че манастирския правилник и еднаквия бит на монасите не е могъл да унищожи връзките им с различните слоеве на населението наоколо и най-вече в самия град, според това кой монах от коя среда произлиза. Битовата керамика в ма-

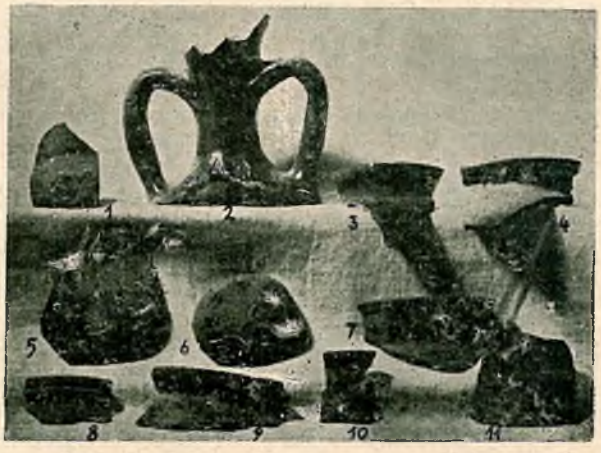

Обр. 22. — Керамични късове от църкви № 1 и № 2 в Бял бряг

[1] Срв. в този сборник нашата статия Три новооткрити църкви в Преслав.
[2] ИРАИК X, Абоба-Плиска, Альбом, табл. LI 66.

настира показва изобщо връзките на последния с различни социални категории в външния свят — посетители, богомолци, дарители.

Известни заключения можем да направим и по отношение на църквите-гробници на Тузлалъка. Сравнително големият брой късове с източен облик—„хазарска“ украса, намерени там ни навява мисълта, че тези църкви са били строени и са ползували лице или семейство от висшите слоеве на държавата, които са могли да употребяват по-скъпи съдове, правени от отбрани майстори в града, може би придворни. В случая трябва да имаме пред вид и извънредно богатата украса на постройката с декоративна многоцветна керамика от типа на откритата в Патлейна и в Кръглата църква[1]. Всички тези материали показват големите стопански възможности на притежателите на тези църкви-гробници и разликата между бита на последните и този на околното население. Това е белег за все по-голямото икономическо разслоение в градското население, свързано без съмнение с настъпващите нови обществено-икономически условия в българската държава и появата на класа, силна не само поради своето обществено положение и произход, а и с възможностите си на едър собственик. Източният характер на голяма част от битовата керамика край църквата-гробница ни кара да предполагаме, че собственикът е бил лице от владетелската аристокрация в града, която, както е известно, има източен, неславянски произход.

Богатият градеж на гражданската постройка № I в Бял бряг допълва сведенията, които ни дава битовата керамика, открита при тази постройка. Собственикът на тази жилищна сграда е имал също така големи стопански възможности и неговият дом рязко се е отличавал от жилищата северно от манастира на Аврадака.

Битовата керамика от тази част на Преслав дава вярна картина на това, какво е представяла през X век българската столица и специално нейната югоизточна окрайнина като извънградски квартал със своя социална физиономия.

---

[1]) Вж. в същия сборник статиите Гробнични църкви на Тузлалъка и Декоративната керамика от Тузлалъка.

БЕЛЕЖКА

Настоящата статия бе дадена за печат, когато излезе трудът на академик Кръстю Миятев, Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана, като кн. II на серията Трудове на секцията за славянска археология в Археологическия институт при Б. А. Н. София, 1948. Ние се надяваме, че ще имаме възможност да се спрем на друго място подробно на разгледаните там проблеми. Тук ще се спрем на два въпроса, които са в връзка с керамиката от Преслав и Плиска, публикувана в нашата статия.

Керамиката, която бе намерена през 1945 г. при разкопаването на църквите-гробници на Тузлалъка и която се среща масово във вътрешния град на Преслав, Кр. Миятев разглежда като една реминисценция на „римската" (Кр. М.) керамика (стр. 41 и 43). Естествено, авторът отбелязва несъответствието на това твърдение с факта, че в Плиска, Мадара и Преслав липсват римски материали, които да дадат облик на тези центрове. Проучването на керамиката там, обаче, ни дава право да смятаме, че тази керамика далеч не може да се схваща дори и за реминисценция на римската, въпреки някои сходства с нея. Намираме я масово около сравнително късни обекти и то много повече в Преслав, отколкото в Плиска или Мадара. От друга страна, върху фрагменти и цели съдове с същата техника и форми намираме и оная украса от лъскави ивици, която в никой случай не е нито римска нито славянска (срв. тук стр. 137 сл).

Кр. Миятев публикува част от керамиката от Голямата могила в Плиска, разкопана от Геза Фехер. На обр. 19, 44, 45 той дава съдове, някои от които само по форма напомнят славянските. Украсата на урните от обр. 19 е еднаква с украсата на съдовете на Тузлалъка и недоразчистената постройка № 2 в Бял бряг (срв. тук стр. 137) и разглеждането на произхода им като славянски, според нас, се оказва повече от несигурно.

Знаците 7 и 8 на обр. 15 в нашата статия са наша рисунка на знаци по съдове от Голямата могила в Плиска, знаци, които Кр. Миятев публикува в своята книга на стр. 29 обр. 21. На стр. 68, обр. 59_2 е даден образът на керамичен къс от Тузлалъка в Преслав, обект, разкопан през 1945 г. В нашата статия ние обнародваме подробно керамиката намерена там. Същият къс е даден в нашия обр. 9_3. Знакът върху този къс личи и на обр. 15_1 в настоящата статия.

LA POTERIE DOMESTIQUE RECUEILLIE A PRESLAV AU COURS DES FOUILLES DE 1945/1947

Les fouilles du Musée national, faites à Preslav en 1945/1947, ont livré en grande quantité des tessons de poterie domestique. Pas un vase n'a été trouvé intact. Il n'y a que deux cas où les tessons appartiennent à des vases de fabrication manuelle. Tous les autres fragments, recueillis des ruines de 13 constructions déblayées, sont des débris de poterie faite au tour. Ils proviennent d'ustensiles domestiques comme pots, urnes, cruches, bols et vases.

L'argile de Preslav, d'une jaune très pâle, a servi à la fabrication d'une petite partie des poteries dont nous possédons des fragments. Les tessons de couleur rouge vif sont très peu nombreux. Le plus grand nombre de tessons sont faits d'argile de couleur rouge pâle.

La majorité des tessons qui n'ont ni émail, ni glaçure, portent un décor linéaire. Les fragments émaillés sont beaucoup moins nombreux. Une troisième catégorie de tessons provient d'ustensiles dont la partie supérieure, non décorée, de la panse porte une suite de bandes lustrées parallèles ou croisées. Le décor incisé consiste soit en lignes parallèles plus ou moins rapprochées dans le sens horizontal, soit en faisceaux de raies se coupant sous des angles différents, soit en une ligne ondulée unique ou composée de plusieurs raies parallèles. Ce décor est souvent combiné avec une suite d'entailles plus ou moins obliques qui forment une sorte de collier à la base du col.

Le décor linéaire commence ordinairement un peu plus bas que le col et couvre la panse presqu'en entier. Le bord de l'ouverture du col est retroussé à l'extérieur. Il n'y a que deux cas où nous voyons le bord du col retroussé vers l'intérieur (Touzlalak et la construction № 2 à Bialbriag).

Le vernis qui recouvre les fragments est de deux espèces. L'un est vert-clair, mat et peu adhérent. L'autre, plus épais, est d'une teinte plus foncée avec, parfois, des reflets marrons.

Des tessons provenant des constructions du monastère situé sur la hauteur Avradak et de la basilique située sur la hauteur de Del-douchka nous sommes arrivés à reconstruire graphiquement, à l'aide de l'appareil du savant soviétique Griaznov, les contours de quelques vases (fig. 19).

La majeure partie des fragments, surtout ceux qui portent un décor incisé, appartienent à la tradition slave dans notre poterie médiévale. C'est le genre de poterie domestique qui se trouve en grande quantité dans les anciens centres du premier état bulgare à Pliska, Madara, Preslav et se rapporte au Xe et au XIe siècles. Elle se distingue par une certaine variété de formes. La forme la plus ancienne dans la poterie slave c'est l'urne à col largement ouvert. A cette catégorie d'ustensiles appartiennent les pots dont les tessons ont été trouvés si souvent dans les fouilles. On a trouvé aussi des fragments de cruches à panse renflée, munies d'une petite anse, des amphores à col en forme d'entonnoir, des pots sphériques à petites anses étroites placées sur la partie renflée, des plats avec ou sans pied.

Les ustensiles les plus négligemment faits sont ceux dont les restes ons été recueillis dans les dépendances du monstère sur la hauteur d'Avradak (№ 1 et № 2), tandis que les tessons les plus soigneusement fabriqués proviennent de Touzlalak, où la chapelle attenante à l'église possédait un remarquable décor de plaques de céramique peinte qui recouvrait non seulement une partie des murs, mais remplissait en guise d'incrustation les dalles sculptées du sol de l'église et de la chapelle funéraire. Ces tessons, recueillis à Touzlalak et quelques fragments du même type, provenant de l'édifice partiellement déblayé à Bial-briag, rappellent par leur technique et leur décor la poterie trouvée à Verkhne-Saltovo (prov. de Kharkov en Ukraine), dans les parties centrales du Caucase du nord et sur le litoral nord de la mer Noire aussi bien qu'en Hongrie. Il consiste en bandes étroites lustrées obliques ou réticulées qui ont été obtenues par l'application sur les parois encore humides d'un objet plat et lisse.

La plus grande partie de notre matériel céramique provient du Xe siècle, époque à laquelle nos maîtres pratiquent également la décoration de raies incisées et l'émaillage, ce qui est démontré d'une façon incontestable. Dans la poterie de Preslav se recontrent l'héritage de la poterie romaine provinciale, la tradition slave et les influences venant de l'Orient. L'influence orientale est visible dans les reflets métalliques de l'émail sur certains fragments, reflets qui caractérisent la céramique arabe.

La poterie trouvée dans la basilique sur la colline de Deli-douchka a une signification particulière pour l'histoire ancienne de Preslav. A côté des fragments d'origine slave nous avons trouvé des tessons d'ustensiles typiques pour les provinces romaines de basse époque. On a trouvé aussi, dans les couches les plus profondes, des tessons analogues à ceux de l'époque de La Tène II (III — I s. av. notre ère) et qui trouvent leurs parallèles dans la poterie celtique. De la même époque ou peut être du IVe s. av. notre ère date un tesson unique-fragment d'une coupe, qui est visiblement importée d'un centre antique sur le littoral de la Mer Noire.

Quelques-uns des tessons portent des marques, dont beaucoup sont connues depuis longtemps. Sur la partie supérieure du col des ustensiles les marques sont incisées, tandis que sur les fonds elles sont en relief. Sur les épaules des ustensiles on voit les signes Y, | ⊰|ʏ |, VV, ||, ≂ʕ. Les marques sur les fonds des pots sont représentées sur les figures 17, 20 et 21.

Comme matériel de comparaison nous publions ici des fragments de poterie provenant de l' glise № 17 et du double bâtiment № 14 à Pliska. Ils ont le même caractère que la poterie de Preslav. Certains ustensiles de Pliska portent les mêmes ou presques les mêmes marques sur les fonds (fig. 15_{3-6}). Les marques sur les fonds examinées ici ont un caractère slave typique pour le Moyen âge. On les trouve partout sur les terres slaves. Les signes |Ψ|, Y et autres sont connus comme des signes protobulgares.

La poterie trouvée dans les fouilles sur la rive droite de la Titcha à Preslav illustre la vie quotidienne et le degré social de la population. On peut apercevoir nettement une différenciation sociale entre les possesseurs des églises funéraires à Touzlalak et de la demeure civile № 1 à Bial-briag d'un côté et les habitants des dépendances du monastère sur la colline d'Avradak, d'un autre. Ceux-là étaient de riches propriétaires tandis que ceux-ci menaient une vie plus modeste.

Stantcho Stantchev

ДВЕ ЦЪРКВИ НА БЯЛ БРЯГ В ПРЕСЛАВ

ВЕРА ИВАНОВА

През 1946 год. Йордан Господинов разчисти в южния край на котловината Бял бряг, близо до северния скат на Преславската планина, една могила, която криеше рушевините на две църкви (обр. 1), издигнати една след друга на същото място. Разкопвачът ни предостави за издаване двете постройки като ни даде и бележките си. Тук му изказваме благодарността си.

Вероятно след опожаряване, стените на първата църква са били срязани[1]) и в североизточния край на така образуваната площадка е изградена втората църква. И двете са били кръстовидни, и двете са имали купол над централната си част, но се различават и по плана си и по украсата на стените.

Първата църква—№ 1, широка 8 м., е била издигната върху правоъгълен цокъл, дълъг 12.50 м., източния край на който съвпада с средната страна на голямата апсида (план обр. 1, горна половина). Стените са дебели 0.70 — 0.80 м. и са градени грижливо от големи грубо одялани камъни, слагани в почти правилни редове, без каквато и да е тухла. Лицето на стените е било изцяло измазано, фугите са добре загладени, ясно означени и обрамчени с черти.

Наосът, по вътрешната си разпоредба, е почти еднакъв с този на църква № 1 на Аврадака[2], в която олтарната част, както видяхме, се само долепва, по цариградски начин, до квадрата образуван от купола, кръстните рамена и междурамията. Подпорите на купола са били свързани чрез арки със стените пиластри. Но цариградските черти свършват тук. Входът от едноставния притвор в наоса е само един, а в самия притвор се е влизало навярно и от северна страна. Дълбочината на този притвор — 2 м. — ни кара да смятаме, че той е бил предназначен за погребения, по преславския обичай.

Това, което отличава нашата църква е преди всичко украсата на стените ѝ. По външните надлъжни стени се вдълбават плитки псевдоконструктивни ниши, разделени с плоски пиластри. Но за разлика от всички други наши кръстовидни църкви, по тези пиластри са се издавали добре оформени вградени колони (обр. 2). На западната фасада полуколоните стават ръбести, така че тук по пиластрите изпъкват навън, поне в най-долната запазена сега част на стените, шест полуколони с ъгловато сечение (обр. 3), средните две от които са фланкирали входа[3].

Стените на църквата са били срязани, както казахме, доста ниско (обр. 2, 3) и ние не можем да кажем точно, как са продължавали вгра-

---

[1] Стените на нартиката стояха до 0.80 м. височина; при наоса тези стени са срязани малко под околното равнище и вероятно са били покрити с настилка.

[2] Вж. в същия сборник статията Разкопки на Аврадака. 30, обр. 5

[3] Крайният пиластър на югозападния ъгъл има долу, в запазената сега част, неясни очертания и на южната и на западната стена, а третата полуколона от изток, на южната стена, е отрязана изцяло (обр. 3).

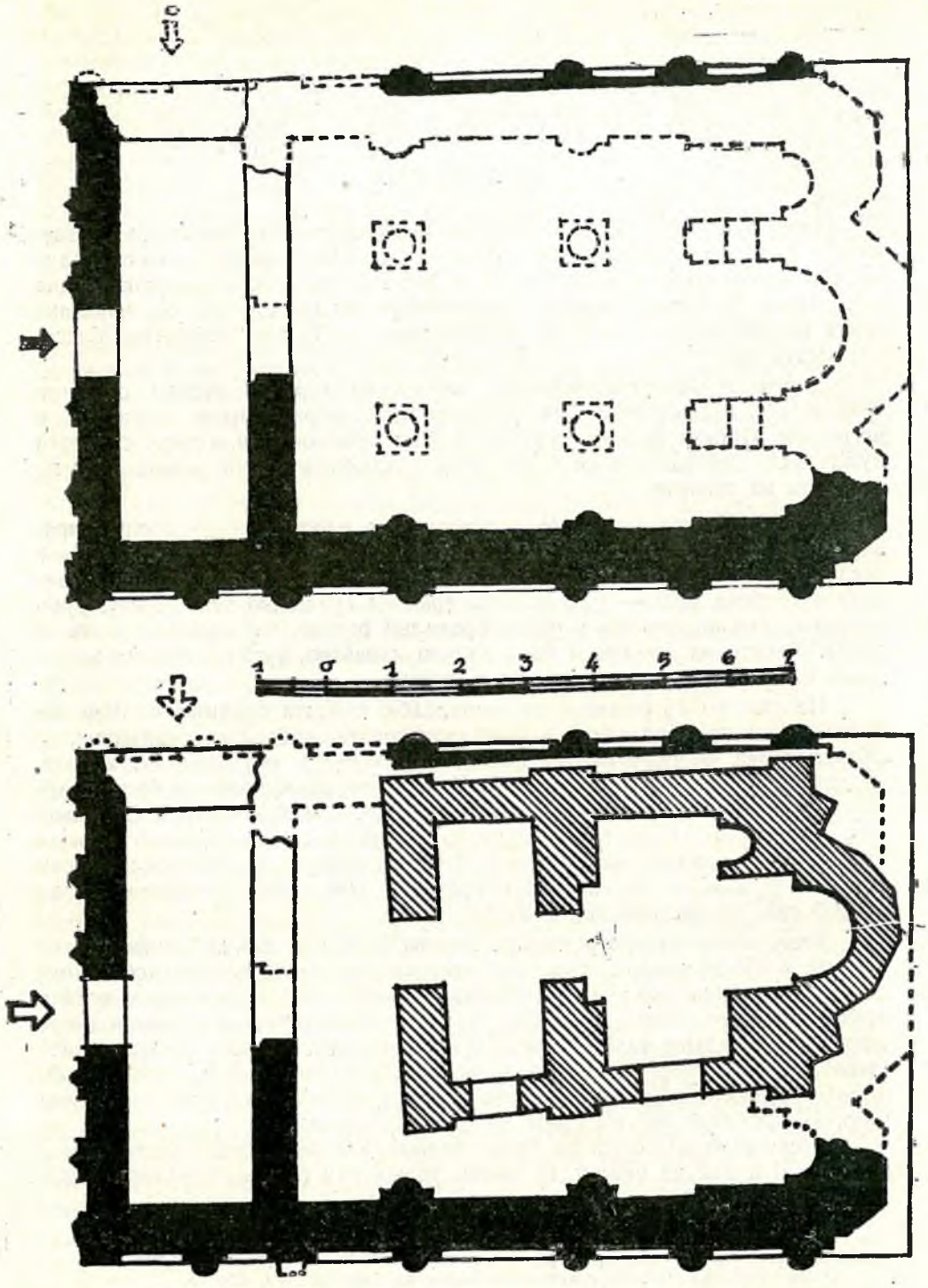

Обр. 1. — Планъ на двете църкви

дените колони нагоре. На пръв поглед, стенните пиластри с колоните по тях напомнят арките с и даден торус по средата, които се извиват по външните стени на Бачковската костница. Но торусът по стените на Бачковската костница, която е от 1083 г., следва извивките на арките, точно както това става по каменните църкви в страната на Бачковския ктитор армено-грузенеца Пакурян.[1] В армено-Грузинската архитектура, по-точно в тази на Таикското княжество, в втората половина на X век[2] декоративните полуколонки по арките са в същност торус, точно както в Бачково. Затова и пряко влияние от архитектурата на западните кавказки области в сграда от X век в Преслав не виждаме и не можем да очакваме. В преславската църква по стените са се издавали — като съдим по радиуса им, 0.35 м. — същински полуколони и ние трябва да ги свържем преди всичко с вградените колони по стените на друга сграда от X век в самия Преслав — с полуколоните по външните стени на атрия на Кръглата църква, гдето колоните се редуват с екседри. Това редуване с елинистичния мотив на екседрите както и ъгловото сечение на полуколоните по западната фасада на нашата църква (обр. 3) показват, че вградените колони като декоративен елемент са били добре познати у нас и че с него преславските майстори са боравели с доста голяма свобода.

Обр. 2. — Църква № 1. Южна стена след заздравяването

От друга страна материалът — тухла, от който са направени полуколоните на атрия, както и екседрите, които ги придружават, са указание за връзката, която преславските колони в Кръглата църква имат несъмнено с подобните тухлени полуколони в цариградската Будрум-джамия[3] (X век) или с тези по горния етаж на солунската Казанджилар-джамия[4] от 1028 г. В цариградската църква колоните стигат до покрива, в солунската — до петата на арката, до която стоят. В Преслав са завършвали по единия или другия от тия два начина. Съвсем невероятно е дебелите полуколони да са се извивали и над дъгата на арките и то в една църква с средни размери, като тази на Бял бряг. И у нас както в Византия, появата на вградени колони по външните стени трябва да се обясни с ранното възраждане[5] на антични — по точно елинистични — форми и мотиви, което е общо за източнохристиянското изкуство в IX—X век,

---

[1] А. Грабар, Болгарскія церкви-гробницы. ИАИ I, 1920—121, 120—121; Н Токарский, Архитектура древней Армении. Ереван 1946, 202.

[2] Пак там, 208—209.

[3] J. Ebersolt — A. Thiers, Les églises de Constantinople. Paris 1913, обр. 67.

[4] Ch. Diehl — M. Le Tourneau — H. Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique. Paris 1918, 155, 158, обр. 68, табл. LII.

[5] Н. Мавродинов, Външната украса на старобългарските църкви. ИАИ VIII 1934, София 1935, 284—286.

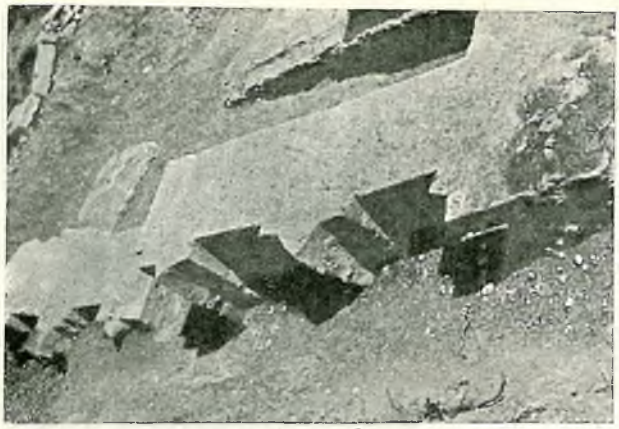

Обр. 3. — Църква № 1. Западна стена след заздравяването

въпреки твърденията на Стриговски, че вградената колона между арки иде от Изтока, а не посредством елинистичните фасади[1].

Тази елинистична украса от колони редувани с ниши се явява в края на първото хилядолетие и по куполите на църквите, напр. в Скрипу, Гърция, в втората половина на IX век[2]. И в Будрум-джамия и Казанджилар-джамия колонките логично са пренесени и по ръбовете на многостранните куполи. Твърде вероятно е затова и куполът на църква № 1 да е имал полуколонки по ръбовете си, а дори и апсидите да са били украсени по същия начин, при все че украсените с колони апсиди, засвидетелствувани в ранновизантийската епоха в солунските църкви Ескиджума[3] и Св. Димитри[4], изчезват след това из византийските области. Еклектизмът на Преславския майстор обаче е много голям, както ще видим, и ние бихме с право очаквали да видим елинистичните колонки наредени и по апсидните стени.

Посочихме връзката на съградените от камък преславски полуколони с цариградските и солунските вградени тухлени колони. Но между тях има и разлика. Цариградските вградени колони отговарят на вътрешното разпределение. В Преслав наопъки, от тухла или от камък, по стените на атрия в Кръглата църква и по тези на нашата църква, те са само една украса независима от вътрешното устройство на арки и сводове, така както бяха независими от него аркираните ниши, между които те изпъкват. Архитектът ги е прибавил като допълнителна украса, точно както са прибавени тънките колонки-торус по армено-грузинските църкви в втората половина на X век[5]. Да говорим, обаче, за пряко влияние от страна на армено-грузинската външна украса върху преславскат би било неправилно, не само затова, че преславската църква трябва да се отнесе към първата половина на X век, както ще видим след малко. Еднакви в двете архитектури са само двата основни принципа, по които е изградена външната украса: независимост от вътрешното устройство и редуване на еднакви елементи, които създават ритъм на повторение[6]. В Бачково положението е било друго. Грузинецът Пакурян, но вече в 1083 г., иска да си съгради гробнична църква[7], която да му напомня украсата на църквите в неговата родина. Тази украса, видяхме, се е била оформила в Таикската област във втората половина на X век и затова в

[1] J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa. Wien 1918, 444—445.
[2] Мавродинов, Външната украса, 304.
[3] Diehl — Le Tourneau — Saladin, пос. съч., 43 табл. VII.
[4] П. т. 68—69, обр. 31, табл. XV.
[5] Токарский, пос. съч. 208—209.
[6] Мавродинов, пос. съч., 295.
[7] Йорд. Иванов, Асеновата крепост и Бачковският монастир. ИАД II, 1911, 203.

Бачково вместо колони има торус, който се извива и над дъгата на арките.

Този характер на чиста украса, която имат вградените колони на Бял бряг, ще ни послужи да датираме по-точно и самата постройка. Видяхме, че планът на наоса на църквата ще трябва да се свърже с същия план при църквите № 1 и № 2 на съседния Аврадак. Но и в двете тези църкви пиластрите по надлъжните стени съответствуваха на вътрешните арки и сводове. Затова определихме това съответствие между външната украса и вътрешното устройство като белег на засилено цариградско влияние върху преславската архитектура, което сигурно се е упражнило най-силно през царуването на Петра, от когато и датирахме църквите на Аврадака.[1] Мислим, че първата църква на Бял бряг, поради чисто декоративния характер на цялата си външна украса и преди всичко на полуколоните си, трябва да се отмести към началото на X век, когато е строена и Кръглата църква, преди още византийското влияние да е навлязло нашироко в изкуството на българската столица.

Не знаем обаче, точна успоредица за остроръбите пиластри по западната фасада на долната църква на Бял бряг. От една страна, те напомнят, ако и отдалече, канелираните остроръбести колони от тухли в Помпей и бихме могли да ги сметнем за изградени под влияние на елинистични градени подпори. От друга страна, те като че имат някакво далечно родство с набраздените с жлебове фасади на сградите в Халдея[2] или с нарязаната с вертикални жлебове цилиндрична повърхност на мюсюлманските минарета и на гробничните кули в Персия[3]. Тук в мюсюлманска Персия, между жлебовете се издават остроръби двустранни пиластри или пък заоблени полуколони.[4] Но запазените до сега гробнични кули са от времето след X в., и не могат да ни послужат за сравнение.

Пиластри с подобен триъгълен профил, но с притъпен върх има в вътрешната украса на крепостната църква на Ани, Армения. Стриговски смята[5], че в Ани е наподобена в камък украса работена в по-мек материал, вероятно гипс. Нам се струва, че по-меката материя е дърво и че там по-скоро е наподобена в камък дърворезба, при която именно става притъпяване на надлъжния остър ръб на греди и летви, каквото има и в Анийските пиластри. Затова бихме могли и пред нашата фасада с триъгълна профилировка на стълповете да се запитаме дали не са наподобени и тук остроръбести дървени стълпове. Известно основание да си зададем този въпрос като че ни дава и дървеният чардак пред западната фасада, който е ясно нарисуван на модела, що държи ктитора в църквата при с. Долна Каменица, Княжевашко[6], толкова повече, че имаме писмени сведения за съществуване на дървени църкви у нас от X век до наше време[7]. Все пак разнородните успоредици, които посочихме, са много далечни и всички тези догадки са повече случайни хрумвания. Появата на остроръбите пиластри по западното лице на църква № 1 на Бял бряг остава за нас неизяснена.

---

[1] Вж. в този сборник статията ни Разкопки на Аврадака, 34.
[2] E. Diez, Die Kunst der islamischen Völker Berlin 1917, 60—61.
[3] Пак там, 71.
[4] Пак там, обр. 94, 95.
[5] Strzigowski, Die Baukunst der Armenier, 420—421 435 обр. 449, 450.
[6] Ђ. Бошковић, Белешке са путовања. Старинар трећа серија, т. VII—IX, 1923—1934, Београд 1933—1934, обр. 1.
[7] Н. Мавродинов, Българската дървена архитектура. Архитект, ч. I (1947) бр. 8—9, 16.

В долната църква на Бял бряг има и още един мотив, който не сме срещали досега нито в нашите, нито във византийските църковни постройки и който също й отрежда особено място в нашата архитектура. Това са полуколонките издадени из пиластрите по вътрешните надлъжни стени (обр. 2). Защото ако колони, вградени в пиластри редуващи се с ниши, се срещат сравнително често по външни стени, същият мотив е много рядък като украса на вътрешни стени в надлъжни постройки. Забележителен пример за такава украса от II век на нашата ера, представя колосалният храм на Вакха в Хелиопол (Баалбек). Тук между грамадните коринтски вградени колони са вмъкнати два етажа ниши с рязана архиволта в долния и триъгълен фронтон в горния етаж[1]. Ние естествено, не мислим да извеждаме четирите вградени колони вътре в нашата църква от пребогатата колонада в Хелиопол. Искаме само да подчертаем елинистичния характер на украсата от колони редувани с ниши.

Най-логично е да смятаме, че преславския майстор е просто пренесъл украсата с полуколони от външните стени и пиластри върху вътрешните, гдето не им е в същност мястото. В вътрешността пиластрите имат конструктивна служба — те носят арките, които свързват куполните подпори с надлъжните стени. Но и тук полуколоните по тези пиластри са запазили характера си на допълнителна украса, какъвто имаха отвън. Затова и се различават от полуколоните, вече самите те същински пиластри, които се издигат в надлъжните стени на средния кораб в романските църкви и носят арките-пояси на надлъжния свод на кораба. Романските пиластри, освен това, са с два века по-късни от нашите полуколони и е ясно, че не романските пиластри-колони са били модела на нашия архитект, когато е слагал колони по вътрешните пиластри на църква с цариградско устройство на наоса.

И в Армения, в IX—X век, вградените полуколони освен по външните стени, гдето бяха двойни или тройни тънки полуколонки, се явяват и вътре по стените на надлъжни куполни постройки с четири свободни подпори. Тук те се издават по лицето на сложни профилирани пиластри в надлъжните стени, срещу подкуполните подпори с същата сложна профилировка. В най-старите църкви от тоя вид, пиластрите са още неразчленени[2], с време профилировката се усложнява и, като резултат от това развитие, в края на X век на лицето на сложния пиластър се прибавя полуколоната[3].

Ясно е значи, че в X век вградената колона е един моден украсителен елемент и в Византия и у нас и в Армения. Можем да предположим, че някоя арменска църква с полуколони вътре по стените е подбудила преславския майстор да прехвърли, така „нелогично", вградените колони от външността вътре в църквата си.

Допустнахме, че е имало някаква връзка между преславските и арменските паметници, защото в арменската архитектура намираме успоредици — ако и непълни — на някои от елементите характерни за преславската и то такива, които са чужди, поне в този си вид, на византийската архитек-

---

[1] Th. Wiegand, Baalbek. Berlin und Leipzig 1923, табл. 4, 5, 10, 15/16. Подобно разчленяване на надлъжните стени е имал, изглежда, и двойният храм на Рома и Венера в Рим, пак от II век. В едни реставрации на този храм обаче, колоните са дадени не вградени, а само изправени пред пилас рите и ние го оставяме на страна.

[2] Така в църквата Св Гаяне във Вагаршапат пиластрите са още неразчленени (срв. Strzygowski, Baukunst der Armenier, обр 213), в Мрен те са вече силно разчленени, но без колони по лицето (Пак там, 220, 221).

[3] Катедралата на Ани (Пак там, обр. 222)

тура. Така рязаните дялове от подпокривни и поясни корнизи, от архиволти, които се намират в развалините на почти всички разчистени преславски постройки и бяха изровени в такова количество при църква № 1 на Аврадака, приличат най-много на арменските корнизи и рязани архиволти по църквите в Аграк[1], Багаран[2] Мастара[3], Птгни[4], Аван[5], Егивард[6].

По стените на същата църква № 1 на Аврадака са се издавали, с увиснала надолу муцуна, животински глави скулптирани в триизмерни форми. Единствените паралели, които ние знаем за тях, са каменните животински глави по стените на църквата в Ахтамар, на един от островите във Ванското езеро, която е строена, както и Аврадашката църква, в втората половина на X век[7]. Освен по външните стени[8], в Ахтамарската църква има глави от същия вид и вътре в постройката[9], както са били и у нас[10]. А и постройките вътре в града Ахтамар показват същия градеж, какъвто знаем в преславските крепостни стени и в базиликата Гебе-клисе: пълнеж от необработен камък и хоросан с облицовка от дялани камъни по двете страни[11].

За сега се задоволяваме да посочим тези прилики между преславски и арменски елементи и форми, без да търсим по-отблизо обяснението им и без да смятаме да стигаме до крайностите на Стриговски. Тази прилика с арменски и армено-грузински паметници говори, освен за връзката на нашите земи с Кавказките области, и за разликата, която е съществувала между преславското и цариградското изкуство в X век.

Втората църква е наполовина по-малка от първата. Дължината ѝ едва достига 7·80 м., а ширината 5·40 м. (обр. 1). Построена е била, поне в запазената сега част на стените, с материала от първата църква. Самият градеж е еднакъв и в двете — само камък, грубо одялан, слаган в неравни легла (обр. 4). Работена е обаче много грижливо. Стените и на двете църкви са отвън изцяло измазани, фугите са много ясно означени като широки ивици обрамчени с черти, които при вертикално положение са прокарвани с връв, която се и отпечатала. Вътре фугите са също измазани и поръбени с черти, но тези черти имат вече гладък жлеб. Явно е, че градежа на втората църква е последвал много наскоро първия. Втората църква е от известния в преславската архитектура тип куполна църква, външния вид на която я отнася към „вписания кръст", докато вътрешното ѝ разпределение е еднакво с това на църквите от „свободния" кръст: междурамията ѝ са запълнени[12]. Приликата на тази втора постройка с първата разкопана църква от този вид в Преслав[13], в местността Селище, е много голяма, особено що се отнася до вътрешността. В Бял бряг липсва само нишата, която замества диаконика и западната подкуполна арка е по-плитка отколкото в „Селище". Под петостранната апсида едва личи кръглият цокъл,

---

[1] Strzygowski, пос. съч., обр. 369.
[2] Пак там, обр. 85.
[3] Пак там, обр. 256.
[4] Н. Токарский, пос. съч., табл. 16, 18.
[5] Strzygowski, пос. съч., обр. 560.
[6] Пак там, обр. 163.
[7] Токарский, пос. съч., 194.
[8] Strzygowski, пос. съч., обр. 330, 334, 574.
[9] Пак там, обр. 580.
[10] Вж. в този сборник статията Разкопки на Аврадака.
[11] Токарский, пос. съч., 198—199.
[12] Н. Мавродинов, Еднокорабната и кръстовидната църква. София 1931, 65.
[13] Ю. Господинов, ИАД VI 1916 —1918,159—160, обр. 64.

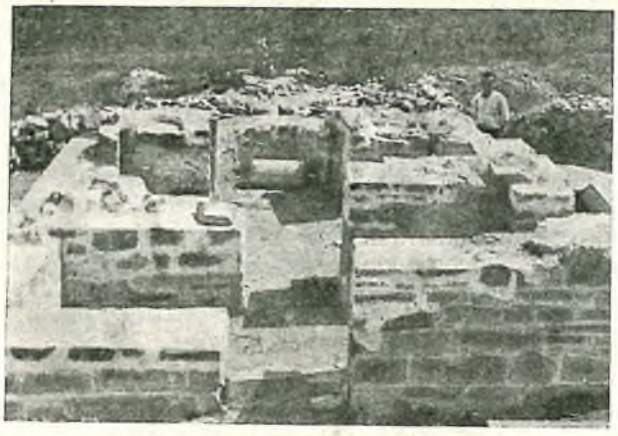

Обр. 4. — Църква № 2 от запад след заздравяването

който не липсва почти в никоя преславска църква (той не е посочен в плана).

Съвършено еднаквият градеж на двете църкви на Бял бряг ни кара да отнесем и втората църква към X век и то пак към началото му, защото след опожаряването на Преслав, в последните години на този век и в началото на XI-ия, малките църковни постройки са с съвсем друг план и градеж, както се вижда от базиликалната църквица № 4 на Бял бряг[1].

Но преславският план не е останал ограничен в старата столица, а е бил разпространен и по-далече. Намираме го в църквата на манастира Св. Андрей при село Св. Влас, близо до Емине, северно от Месемврия. Планът на тази манастирска църква, издаден от Ив. Велков, който я смята „антична постройка" (?) е, естествено, съвсем непълен и неточен[2]. И в нея, както и в тази в „Селище" и в нашата втора църква, нартиката има вход и в южната си стена и този страничен вход я свързва още повече с преславската архитектура.

[1] Срв. в този сборник статията Три новоразкрити църкви в Преслав.

[2] Ив. Велков, Археологични изследвания. ГНМ 1920, 62, обр. 3.

DEUX EGLISES DE BIAL-BRIAG A PRESLAV

A la limite occidentale de la plaine de Bial-briag furent déblayés par Y. Gospodinov, en 1946, les restes de deux églises bâties successivement à la même place.

La première, qui mesure 12·50 m. sur 8 m., était une église cruciforme à coupole du type „complexe" (plan à la fig. 1).

Elle était soigneusement bâtie en pierres à peine dégrossies, posées en lits inégaux. L'église se distingue par le décor de ses murs dans lesquels des colonnes engagées font saillie sur les pilastres qui séparaient les niches arquées à l'extérieur et, à l'intérieur, portaient la retombée des arcs qui reliaient les supports de la coupole aux murs longitudinaux (fig. 2). Sur la façade occidentale les piliers engagés avaient une section triangulaire. Le décor extérieur était sans lien avec la distribution intérieure, comme c'est l'ordinaire dans les églises de Preslav où l'influence venant de Constantinople n'est pas encore prédominante, c'est-à-dire celles de la première moitié du Xe siècle.

Des colonnes engagées, mais construites en briques, existaient également sur les murs de l'atrium qui précédait l'Eglise ronde de Preslav, où elles alternaient avec des exèdres. Ces colonnes engagées de Preslav, comme les colonnes sur les façades de Boudroum-djami à Constantinople ou de Kazandjilar-djami à Salonique, témoignent de la renaissance des formes et des motifs antiques dans l'art chrétien d'Orient au début du second millénaire.

Si les colonnes engagées du décor extérieur s'expliquent par le retour aux traditions hellénistiques, qui semblent avoir été vivaces à Preslav autant qu'à Constantinople, les colonnes engagées de l'intérieur de notre église n'ont pas d'analogies dans les constructions byzantines et rapellent plutôt les colonnes engagées dans les piliers composés à l'intérieur des églises d'Arménie, par exemple dans la cathédrale d'Ani, comme les têtes animales sculptées en ronde bosse de l'église N-o 1 à Avradak n'avaient de pareilles que les têtes encastrées dans les murs de l'église d'Akhtamar sur le lac de Van.

Par contre nous ne connaissons pas d'analogie pour les pilastres de section triangulaire qui alternaient avec les niches arquées de la façade occidentale et imitaient peut-être les poutres des constructions en bois.

Après un incendie, les murs de la première église furent rasés (fig. 3) et dans la partie nord-est de la plate-forme ainsi obtenue fut bâtie, avec les matériaux de la première, une seconde église plut petite de moitié (7·80 m. à 5·40 m.). Le mode de bâtir étant tout à fait le même dans les deux églises, nous devons en déduire que la construction de la seconde (fig. 4) a suivi de très près celle de la première.

Par son aspect extérieur, la seconde église rapelle les églises à croix inscrite, tandis que la dispositio nintérieure du naos (fig 1) est celle de l'église à croix libre, comme c'était le cas pour une autre église de Preslav, tout à fait semblable, déblayée en 1911 dans la localité „Sélichté".

Véra Ivanova

РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ В ПЛИСКА

НИКОЛА МАВРОДИНОВ

1. РАЗКОПКИ НА БАЗИЛИКАТА № 17 В ПЛИСКА

Развалината № 17 в Плиска се намира западно от селото. Ние я разкопахме през лятото на 1945 год. Шкорпил не е предполагал, че е църква и я означил в своя план като гражданска сграда. Тя е много разсипана. Селяните са извадили по-голямата част от камъните на зидовете ѝ и дори на основите ѝ. Ние установихме плана ѝ много трудно и то по леглата на зидовете, като направихме девет изкопа в основите. От зидовете, над покрития с плочи под, се вижда част от стената между притвора и наоса и голям камък от югозападния стълп (обр. 1). Тоя зид и тоя камък са съвършено еднакви със зидовете на четирите разкопани в Плиска от уредника на художествения отдел на Музея Ста-

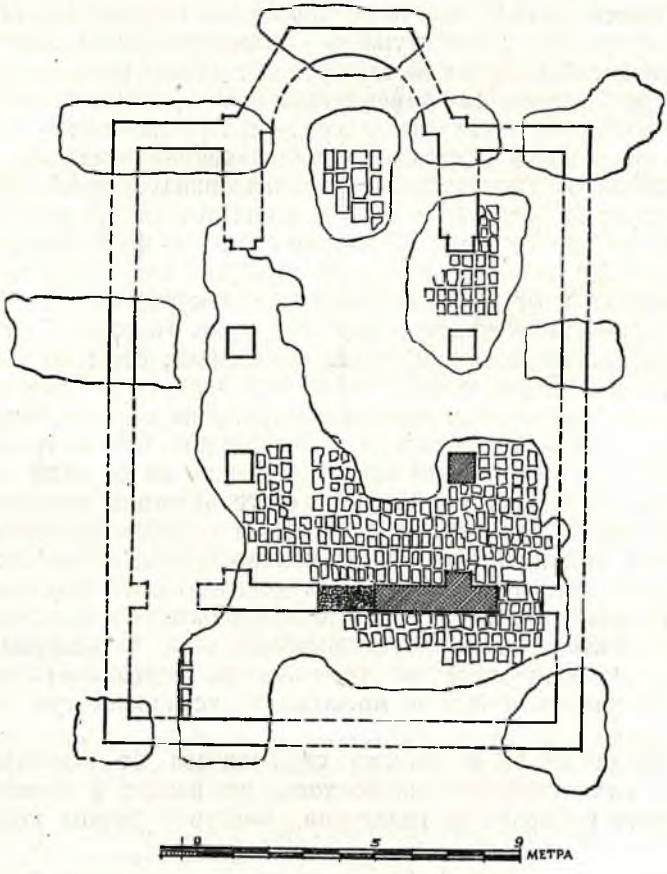

Обр. 1. — Църква № 17 в Плиска. План

мен Михайлов базилики. Планът на църквата е също еднакъв с тоя на другите четири базилики.

Тя е била дълга 17·20 м. без апсидата, която се издава към изток на 2·5 м. от стената. Широка е 13·20 м. Наосът е предшествуван от притвор, дълбок 3 м. и неразчленен в долните си части. От тоя притвор са водили навътре три врати. Църквата е трикорабна. Средният кораб е широк 4·30 м., а страничните са почти два пъти по-тесни от него. Тяхната ширина е 2·30 м. Два чифта правоъгълни (70/90 см.) стълпове са разделяли трите кораба в средната и в западната част на църквата. Към изток, от двете страни на апсидата, две надлъжни къси стени са разделяли олтара на три части. От техните лицеви (западни) страни излизат два плитки пиластра, на които са падали арките от втория чифт стълпове в наоса (стената, която го разделя от притвора е имала също чифт подобни пиластри). От външните врати на притвора няма следа. Като съдим по другите базилики, ще кажем, че в притвора навярно е водил един вход от запад и два странични входа от юг и от север. Единствената апсида е била тристранна. Стените са градени грижливо и добре изгладени, но от нееднакво големи камъни, споени обаче с кал, като стените на останалите четири подобни базилики и като стените на по-голямата част от новоразкопаните църкви в Плиска. Запазена е част от плочите на пода.

Тоя градеж с кал, вместо с хоросан, е градеж на обикновената гражданска и селска архитектура в Северна България още в предбългарската и византийска епоха на тая област. Къщите разкопани в „Големаново кале“ до Садовец са градени така в VI-я век.[1] Някои от новоразкопаните и издадени в тая книга сгради в Преслав имат същия градеж. Стените на тия църкви и сгради са били навярно замазани от вън и от вътре с хоросан. В един от ъглите на разкопаната от нас сграда № 14 в Плиска, която ще публикуваме в следния том на „Разкопки и проучвания“, бяха запазени правени релиефно с хоросан фуги върху вътрешната спойка от кал.

От градежа и от ширината на средния кораб е явно, че църквата не е била засводена, а е имала дървен покрив. Подобен покрив са имали и останалите четири базилики. Те са били значи, от типа на елинистическите базилики. Двата чифта стълпове в средата на църквата и вградените плитки пиластри по лицевите страни на стените, които са разделяли трите кораба, както и тия на западната стена на наоса, са носили тежестта на по три надлъжни арки, над които са се издигали стени до самия покрив. Тия две стени наверно са се издигали над покривите на страничните кораби и покривът на средния кораб е бил по-висок от покривите на тия странични кораби. Засводено е било обаче предапсидното пространство и затова са правени тия дебели, къси стени в него. В останалите разкопани от Ст. Михайлов подобни базилики, са засилени на това място и външните стени. Така са били засилени те наверно в базиликата № 17, но в основите на тая част на развалината не са запазени никакви камъни и ние не можахме да установим тук точно тяхната дебелина.

Базиликата № 17 в Плиска се отличава от старохристиянските базилики от елинистически тип по това, че наосът ѝ е почти квадратен и че трите ѝ кораба са разделени, вместо с редица колони, само с

---

[1] G. Bersu, A 6th Century German settlement of foederati, Antiquity, March 1938, 41.

два чифта пиластри. Ето защо ние я наричаме „съкратена“ базилика. Двете дебели стени, които разделят на три части олтарното й пространство, ние ще видим в базиликата Гебе-клисе в Преслав[1] и в базиликата при Чурлина до Ниш[2]. Тия две базилики датуват, според нас, от началото на X век и от епохата на Симеона. Те са също, в сравнение с по-старите, съкратени, но пиластрите, които са разделяли корабите им са били повече — били са три чифта. Съкращаването на броя на пиластрите само на четири е за нас признак на влияние от плана и от конструкцията на кръстовидната куполна църква върху базиликата. То се забелязва ясно, в края на X век и в началото на XI век, в трите костурски базилики, които не са от елинистически тип, но са също извънредно съкратени.[3] От това време датува базиликата в Лютиброд, която има също в средата четири пиластра и по план не се отличава от кръстовидна църква.[4] Съкратена базилика от елинистически тип, подобен на тоя на кръстовидна църква, е и Новата Митрополия в Несебър[5], която има в средата си само един чифт колони, като някои от преславските църкви, и която ние датуваме от втората половина на X век.

Петте еднакви по строеж, по размери и по план плисковски базилики са, според нас, от края на X век. Те не могат да бъдат от XI, византийците щяха да построят кръстовидни църкви, както строиха в това време в Солун и по бреговете на Мала Азия. Пък и няма защо византийците да възстановяват църквите на един град, който им е бил напълно чужд. Северна България пада под византийско иго в 972 г., но четири години след това Самуил я освобождава. Тя остава в границите на неговата империя до 1002 год., когато Василий II наново и за дълго я включва в границите на византийската.

Тия пет еднакви базилики се намират на различни места в плисковската долина и те са строени в едно и също време.

Едната (№ 12) се намира в северозападния ъгъл на пространството заключено в стените на окопа. Втората (№ 17) е на пет километра от нея, в югозападния ъгъл на същото пространство. Третата (№ 22) е в североизточния ъгъл на това пространство. Четвъртата и петата (№ 2 и № 1) са в средата на северната му част, между Вътрешния град и северния окоп. Те са разпределени, значи, като че равномерно, по цялото протежение на Външния град. Те показват, както и останалите разкопани църкви и сгради, големината на Външния град. Това огромно пространство е било заселено с отделни гъсти квартали. Най-гъстият е бил на изток и на север от Голямата архиепископска базилика. Той се е спущал на юг покрай окопа до височината на Вътрешния град. Втори квартал е имало на 1 клм. на север от северозападния ъгъл на Вътрешния град и западно от първия квартал. Третият е бил около напречния окоп. Четвъртият в северозападния ъгъл, петият — в югозападния ъгъл, западно от сегашното село Плисков, шестият на мястото на североизточната част на селото. Тоя последен квартал се е съединявал може би

---

[1] К. Шкорпил, Паметници от столица Преслав Сб. България 1000 години I. София 1930, 237, обр. 1; В. Иванова, Проучване на църквата Гебе-клисе. ГНМ 1925—31, 229 сл.

[2] В. Иванова, Стари църкви и монастири в българските земи. ГНМ 1922—1925. 452, обр. 295.

[3] G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine. Paris 1916, стр. 22; В. Иванова, Стари църкви, стр. 255.

[4] Н. Мавродинов, Проучвания върху старобългарското изкуство. ГНМ VI (1932—34), 329 сл.

[5] Ал. Рашенов, Месемврийски църкви. София 1932, 14, обр. 12.

с първия покрай източния окоп. Ние ще видим по нататък, че покрай западния бряг на Асар-дере, от мястото, гдето в него се влива Деништдере, до напречния окоп е имало квартал с ковачници и леярници.

Какво е наложило да бъдат построени тия базилики едновременно в пет различни квартала на града? Те са построени, навярно, след като при някое чуждо нападение, кварталите на града са били разрушени и заедно с тях и кварталните църкви. Ние можем да предположим, че Цимисхи и Светослав в 970—972 год. са разрушили Плиска и че след 976 год., когато Самуил е превзел наново Северна България, при възстановяването на града, новоназначеният плисковски епископ или местен управител ги е съградил едновременно, по поръка на Самуила, за да възстанови монументалните му сгради.

2. МЯСТОТО НА ПЪРВОНАЧАЛНОТО ЗАСЕЛИЩЕ В ПЛИСКА

През лятото на 1945 год. ние съсредоточихме своите изследвания в Плиска в северозападния ъгъл на окопа (обр. 2 на предговора). Интригуваше ни отдавна Асар-дере и свързаните с него чешми, дерета и окопи. Ние пребродихме пеш няколко пъти различни части от дерето и окопа. Особен интерес представяше за нас напречният окоп, който тръгва на запад от западната част на големия окоп и стига до Асар-дере. От него, при Асар-дере, се отделя към северозапад косо друг къс и недовършен окоп. Ние изследвахме тия два окопа внимателно и направихме едно значително откритие, когато сравнихме означенията им в картата на Шкорпил с действителното положение, в което се намират. В картата на Шкорпил най-челният окоп пресича линията на големия западен окоп и излиза вън от нея. Той започва по̀ назапад от линията на западния окоп, която се чупи тук по необясним начин. Ние искахме да си уясним това място и се отправихме към него. Изненадахме се много, когато установихме, че напречният окоп не е самостоен, по-ранен или по-късен окоп, направен независимо от него и то от северната му част. В точното описание, което прави Шкорпил на мястото, това не е ясно.[1] Като проследява западния окоп от юг към север, Шкорпил стига до напречния окоп (Ачлъ-Хендек). Той казва: „след това окопа . . . се опира в рова Ачлъ-Хендек. . . Ачлъ-Хендек е бил първоначално изкуствен ров и след това е бил измит от дъждовната вода до 14 м. дълбочина. Тоя ров продължава към изток на 1100 крачки и се съединява с неголяма площадка с десния бряг на Асар-дере. Целият ров е покрит с храсти и затова носи това название. От тоя ров окопа се премества към запад от старата линия на 90 крачки и продължава към север до своя северен край".

Това съвършено точно описание ни показва само, че най-точните описания не са достатъчни за изследването на археологическите обекти. В същност ровът Ачлъ-хендек, т. е. напречният окоп, е неразделна част или по-точно казано, е продължение на северната част на големия западен окоп. Големият западен окоп слиза от север към юг до това място и завива под прав ъгъл към Асар-дере. Тъй наречения ров Ачлъ-хендек не е нищо друго освен неговото продължение към изток. Тоя ров не излиза вън от линията му към запад и в това отношение картата на Шкорпил е погрешна.

Но още по-важен е фактът, че останалата част от големия западен окоп, частта която се простира на юг от Ачлъ-хендек е по-късна. Това

---

[1] ИРАИК X, 35.

е един по-късен окоп, по-плитък, който се вдълбава в стената на Ачлъ-хендек до половината на дълбочината му и който започва от Ачлъ-хендек.

Какво значи това? Това значи, че първоначално строителите на Плиска са искали да оградят с окоп само северната част на пространството, заключено сега в големия окоп, пространство, което е широко около 3 клм. и 700 м. и дълго около 2 клм. и 500 м. и в което не влиза Вътрешния град. Фактът, че в него не влиза Вътрешния град показва, че главният център на Плиска по това време не е бил на мястото на Вътрешния град. Това е ставало преди съграждането на Вътрешния град, когато тоя център се намирал на север. Ние можем да разберем много лесно, где са могли да бъдат първоначалните заселища в Плиска по местонаходищата на водата в платото заключено в големия окоп. Тия местонаходища са две. Първото се намира именно в северозападната част на окопа. Покрай горното течение на Асар-дере и по Дениз-дере се намират сега шест чешми. Водата тук иде от покрития с гори хълм над селото Теке-Козлуджа (Исбул). Тя е чиста и хубава вода за пиене. Ето тая част на равнината са искали да оградят с напречния окоп първоначалните обитатели на Плиска. Второто водно местонаходище е пространството, в което се намира сега селото Плисков. То е на юг от Вътрешния град. В горната част на селото и над него има много кладенци. Това място трябва да се изследва в бъдеще.

Да се върнем обаче към Ачлъ-хендек. Тоя ров не спира до потока Асар-дере. Той продължава и на левия му, източен, бряг. Но тук той спира неочаквано. Тая източна част не е изкарана. Планът е бил изменен. Решили са да включат по-голямо пространство в него. Дали веднага или по-късно са направили южната му част, не е още ясно.

Фактът обаче, че са имали намерение и са оградили донякъде тая северна част на плисковската низина показва, че в нея е било най-важното, първоначално заселище на Плиска и че тук трябва да се търсят старините от VII и VIII в. на старата столица, а може би и старини още от VI в., когато навярно, славяни са се заселили и са дали името на стария град.

Валът на Ачлъ-хендек липсва. Той е станал излишен след продължаването на окопа на юг и е бил разсипан. Може би пръстта е била употребена за засилване на външните валове.

Но с това не се свършват проблемите, които ни поставя плисковският окоп. От неговата източна страна слизат два окопа към Крива-река. Също от тая източна част на височината на Голямата базилика тръгва навътре малък изоставен окоп. От Ачлъ-хендек, както казахме, при Асар-дере тръгва също към северозапад недовършен окоп, който, ние мислим, е по-стар от самия Ачлъ-хендек. Тия окопи във и вън от пространството на големия окоп заслужават едно подробно изследване.

3. КВАРТАЛ С ЖЕЛЕЗОЛЕЯРНИЦИ И КОВАЧНИЦИ В ПЛИСКА

През време на разкопките на църквата № 12, разкопки изпълнени от Стамен Михайлов, ние минавахме от Вътрешния град за тая църква по път, който пресича Асар-дере точно там, гдето в него се влива Дениз-дере. Пътят се спуща от платото в дясно към дерето и като пресича и двата потока, се издига нагоре към хълма. Той минава между две продълговати могили, които още на пръв поглед ние взехме за изкуствени могили, въпреки особената им форма. Изкуствена могила се намира

и на десния бряг на потока на Дениз-чешме. Пътят, който е път за с. Върбяне, образува заедно с двата потока, като ги пресича, един неправилен триъгълник, издигнат на около 1.5 м. над околното ниво. Тоя триъгълен блок от насипи е рязко отсечен покрай Асар-дере, така че профилът на наслоенията личи съвършено ясно. Ние решихме да изследваме тоя профил. На около 50 см. под нивото открихме късове от човешки кости и изведнаж, за наша изненада, открихме малки железни топчета с неправилна форма, топчета получени като при изливане, прилични на големи капки паднали при изливане. От тук ние се упътихме отсреща към могилата на левия бряг на потока на Дениз-чешме и изследвахме повърхността ѝ, за да открием късове от керамика. По цялата повърхност на могилата бяха пръснати късчета желязо. Ние намирахме по десетина — двадесет на всеки квадратен метър. Тъй като беше съвършено ясно, че тая могила е изкуствена, т. е. че е от насип, ние поискахме да видим дали в дълбочината ѝ пръстта съдържа такива железни късове. Трите наши сондажа дадоха положителен резултат. Железни късчета се откриха и на дълбочина до 1 метър. Следните дни ние повикахме цяло отделение ученици от първоначалното училище в Плиска, които събраха по тая могила голям брой железни късове. Ние изследвахме след това нивата над тая могила. В нея намерихме късове от керамиди и керамика с тънки паралелни ивици или с вълнообразни паралелни ивици, керамика известна като славянска в Източна Европа. Триъгълното пространство между двата потока се издига на север леко и образува високо триъгълно плато между тях. По средата на това плато върви междуселски път за селото Върбяне (Суютли). На самия път и по нивите на върха на това плато открихме навсякъде железни топки и късчета. Ние се насочихме след това по левия бряг на потока на Дениз-чешме. Железните късове и топчици тук намаляват. По средата на пътя за Дениз-чешме вече не намирахме нищо.

Изследването на отсрещния бряг даде, обаче, наново много добри резултати. Пътят, който пресича двата потока отсреща се разделя на две — стар и нов път. Старият минавал между двете продълговати могили. Новият заобикаля южната част от тях. По тия могили открихме наново железни късове, както и по нивата северно от тях. Изследването на двете ниви южно от тях даде същите резултати. Западната нива, която е надвесена над Асар-дере, изобилствува и с керамика. По нея открихме и късове от дялан мрамор. Тук е имало по-голяма постройка.

От тук се упътихме към развалината № 14, която не беше още разкопана (обр. 2 на предговора). Край нея намерихме два големи къса железна сгурия. Като продължихме пътя си, ние стигнахме до малкия недовършен окоп и слязохме по него наново до Асар-дере. Тук на мястото, от което започва напречния окоп, ние намерихме отново железни късове. Върнахме се по Асар-дере обратно и по пътя намерихме пак късове желязо.

Железните късове, които събрахме са два вида. Едните са в форма на големи или малки продълговати или кръгли или сплеснати капки, дълги най-много до 3.5 см. Както ни беше обяснено от Дирекцията за геоложки и минни проучвания (отдел химико-технологжки проучвания), която изследва тия късове, от минните инженери Г. Коняров и Хр. Бакърджиев, както и от инженер-химика Любен Лукаш, които ги прегледаха, те са от естествен произход и представят лимонитизирани пиритмарказитови конкреции. Инженер Любен Лукаш смята, че те са се образували от изпадали в пръстта отломки, люспици и стърготини при обработване на желязо. Фактът, че се намират по повърхността показва, че

не са стари образувания. Други късове са от ковано желязо. Те са плоски, люспести и са части от разчупени железни предмети. Трети, със гъбеста структура, съдържат около 60% желязо и произхождат, според Дирекцията за геоложки и минни проучвания, „от сгурия, получена или при преработка на желязо в огнище или пък при опит за добиване на желязо от руда с високо съдържание на такова“[1]. Явно е, че открихме един квартал на железари, леяри и ковачи. Тоя квартал е бил много голям и е намирал край Асар-дере, от мястото гдето в него се влива Дениз-дере до напречния окоп. Керамиката по цялото това протежение е типичната славянска керамика, украсена с тънки прави или вълнообразни паралелни линии. По-късна глазирана керамика не открихме никъде. По-стара керамика украсена само с хоризонтални изпъкнали или вразяни ивици няма също. От тоя факт ние заключаваме, че кварталът от желязолеярници и ковачници в Плиска е съществувал в IX и в X век.

Той показва, противно на това, което мислят някои наши историци, че в тая епоха на натурално стопанство, в която се заражда феодализма, заночва и зараждането на занаятите. Ние мислим, че железолеярниците и ковачниците в Плиска са изработвали главно оръжие за българската войска — шлемове, мечове, ризници, копия, стрели и пр. Че в IX—X в. са правени шлемове в българските центрове, ние знаем положително.

В Казанлъшкия музей се пазят два железни шлема, намерени на високата поляна в местността Озана (Габровско), до хижа Озана в Габровския Балкан. Там е имало стара крепост. Единият от тях (обр. 2 и 3) има на челната си част разпространения по тухли, керамиди, съдове и пръстени в Плиска, Мадара, Преслав, Калугерица и пр. знак от вилка и две симетрично разположени от двете й страни пръчици, които тук са поставени почти водоравно. За тоя знак ние вече писахме[2]. Ще прибавим, че той навярно е княжески знак и тъй като пръстена при прабългарския коланен накит намерен в Престовац (Югославия), по повод на който ние събрахме много примери с него, може да се датува заедно с

Обр. 2. — Шлем от Озана. Предна част (в Казанлъшкия музей)

[1] Ние благодарим на Дирекцията за геоложки и минни проучвания и на помената инженери за тяхната експертиза.

[2] N Mavrodinov, Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklos. Archaelogia Hungarica XIX, Budapest 1943, 82, обр. 46.

Обр. 3. — Същият шлем гледан отстрани

целия накит, от края на IX век, ние мислим, че е бил знак на Бориса или на Симеона. Тоя шлем спада към групата на тъй наречените обръчеви шлемове и е съставен от две части: 1) широка основа (10 см.) образувана от две пластинки, които се съединяват отстрани с гвоздейчета и 2) едноставен връх. Върху едноставния връх са закрепени с гвоздейчета кръстовидно четири скоби наръбени по краищата. Най-горе шлемът е счупен. На долната част на основата е прикрепена тясна (2 см.) ивица, подгъната отдолу. Тая подгъвка е изразяна на равни разстояния. През нея е прокарана тел, на която в изрезите са закрепени халки. Ивицата е счупена отпред и липсва. На нея е била закрепена козирка, както се вижда от един железен остатък при първото дясно гвоздейче. На халките е била закрепена, навярно, нашийна и наушна плетена броня. Пет гвоздейчета вътре са закрепвали навярно кожена или плъстена подплата. Дължината на долния отвор е 23.5 см., ширината 20.5 см., дълбочината на шлема 20 см. Вторият шлем (обр. 4, 5 и 6) е едноставен, с сложна полуяйцевидна форма, леко изрязана отпред. В долната част има девет халки за

Обр. 4. — Вторият шлем от Озана (в Казанлъшкия музей)

закрепване на броня и под тях—дупчици, през които са минавали или гвоздейчета или конци за закрепване на кожена или плъстена подплата. Отпред е била закрепена козирка, която е отчупена. Дължината на отвора е 25.5 см., ширината 17 см., дълбочината на шлема 20 см.

Обр. 5. — Същият шлем гледан отзад

В една скала в Асеновата крепост, беше намерен миналата година (1947) друг особено интересен шлем, от върха на който се спущат към четирите страни два кръстосани широки обръча, обхванати долу при основата от също толкова широк обръч. Тия обръчи са закрепени за самия шлем с гвоздейчета. Цялата находка от железни предмети — копия, гребени, дараче и пр. се намира в Народния музей в Пловдив. Тоя вид шлемове се появяват в Европа в VI в. и в следните векове. От него по-късно произлизат други форми[1]. Два шлема, които са направени по същия начин, са открити в Керч и се намират в Историческия музей в Москва[2] (обр. 7). Арендт, който се занимава с тая находка, намира успоредиците на тоя особен тип шлемове по тъй наречените „каменни баби", които са характерни за тюркските народи. Той смята цялата находка за тюркска. Действително по главите на тия статуи се виждат подобни шлемове и шапки[3]. Подобен шлем има обаче и мъжката „каменна баба" открита при с. Ендже (сега Златна нива, Шуменско) която е в Шуменския музей[4]. От източен произход, както смятат издателите му, е и откритият в Св. Вид до Меткович (в Старохърватския музей в Нин) подобен шлем[5]. Така находката от железни предмети от Асеновата крепост ще трябва да бъде датувана от VII—X век и ще трябва да бъде отнесена към българската железна промишленост на тая епоха.

---

[1] А. Смирнов, Куйбышевская каменная баба. КСИИМК XII 1946, 43.

[2] W Arendt, Beiträge zur Entstehung des Spangenharnisches. Ein Alttürkischer Waffenfund aus Kertsch. Zeitschrift für historische Waffen und Kostümkunde, Neue Folge, Band 4 (13) I Juli, 1932, Heft 3, обр. 2.

[3] Mavrodinov, цит. съч., обр. 63, 99.

[4] G. Feher, Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises. Budapest 1931, обр. 53—54; Mavrodinov, цит. съч., обр. 98.

[5] J. Strzygowski, Die altslavische Kunst. Augsburg 1929, 174 сл., обр. 159; F. Radić. Starohrvatska prosvjeta, VIII, 1904, 41 сл.; за германски взима тоя шлем C. List, Jahrbuch der k. k. Zentralkom'ssion für Kunst und histor'sche Denkmale I. 1903. но Радич го критикува основно и доказва, че шлемът е хърватски и от източен произход.

Обр. 6. — Същият шлем гледан отстрани

В Плиска са открити също много железни предмети през време на разкопките направени от Успенски и Шкорпил. В североизточната кула на северните порти на крепостта бил открит цял склад от железни предмети спечени в неразделна маса[1]. Те са правени от меко ковано желязо. Шкорпил е отделил части от стрели, копия, мечове, саби (прави саби с леко закривено острие), боздугани и ножове. Там са намерени и дръжки и части от железни съдове, тесла, ножове[2]. Железни предмети са открити и в Мадара — мотики, конски подкови и стремена, боздугани, стъргалки, клещи, дараче, пиростия и пр. За жалост тия находки от Мадара не са датувани. Железни стрели, копия, ножче и рамо на кръст, халки и пр. се намериха и при разкопките в Калугерица[3].

Така, в тая епоха на зараждане и установяване на феодализма се заражда и средновековната промишленост. В Плиска не се е добивало желязо. То е било носено от друго място и тук е било обработвано. Необходими са били железни произведения за войската и това е наложило навярно създаването на желязната промишленост в Плиска. Еднаж създадена обаче, тя е трябвало да отговаря и на ежедневните нужди на по-широк кръг от хора. От сърпове, мотики, пиростии, дарачета за вълна и пр. е имало нужда селското население. От тесли, клещи, дървени ведра с железни дръжки и пр. са имали нужда работниците по постройките. От конско снаряжение е имала нужда не само войската, но и всички, които са имали коне. Железни кръстове са били необходими за църквите и манастирите и пр. Така желязната промишленост се е развила и разширила още в IX и X век. Рафаил Попов отбелязва, че и в Мадара са открити късове от желязна сгурия и че там са били изработвани също железни предмети[5], но епохата на тая желязна промишленост в Мадара не е точно определена.

---

[1] К. Шкорпил, ИРАИК X, табл. LXIII.

[2] П. т., 308—311.

[3] Мадара I, обр. 98, 116, 117, 118, 178; Мадара II, 63 сл.

[4] П. т., 144 сл.

[5] Мадара I, 200.

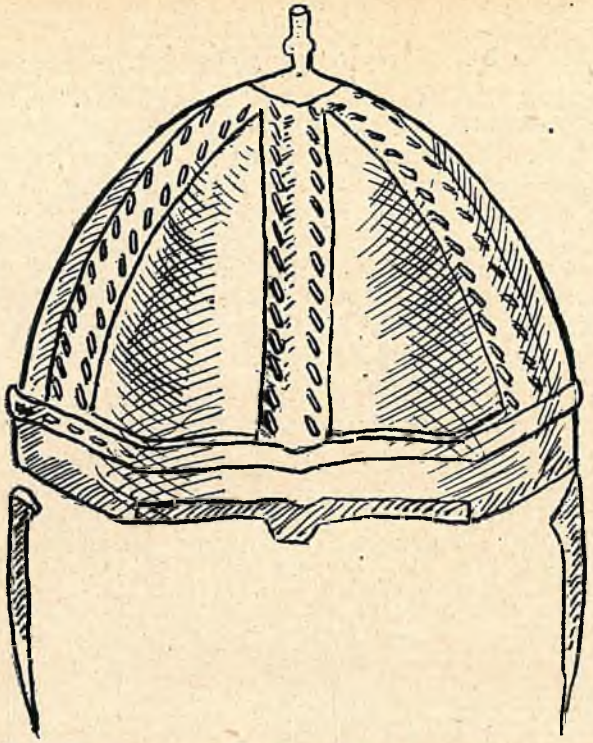

Обр. 7. — Шлем от Керч (в Московския исторически музей)

FOUILLES ET RECHERCHES A PLISKA

I. Les fouilles de la basilique Nr. 17. à Pliska. En 1945 nous avons fouillé les ruines d'une église située à l'Ouest du village actuel de Pliskov (l'ancien Aboba) (plan à la fig. 1). Longueur de l'église (sans l'abside) 17.30 m., largeur 13.20 m. Deux paires de piliers séparaient les trois nefs. Deux murs épais divisaient de même le sanctuaire en trois parties. Les murs latéraux du sanctuaire étaient renforcés. Le narthex avait trois portes. L'appareil des murs est de moellons irréguliers liaisonnés lavec de l'argile. Ce mode de construction se trouve à l'époque byzantine (Vv^e^ s.) dans les ruines des maisons du village fortifié déblayé près de Sadonetz. A Pliska dans les constructions de caractère religieux, il est dû à une iéfluence de la part de l'architecture civile. Seul le sanctuaire de la basilique était voûté. Les nefs et le narthex étaient couverts d'un toit en charpente. L'église est du type de la basilique hellénistique, mais d'un type „raccourci" qui trahit une influence de la part de l'église cruciforme de l'époque. Ce „type raccourci" était répandu dans notre pays pendant la seconde moitié du Xe siècle.

Quatre autres basiliques, déblayées dans les différents quartiers de Pliska et publiées plus loin par Stamène Michaïlov, ont exactement le même plan, les mêmes dimensions et le même mode de construction. Il est évident que ces cinq basiliques ont été construites à la même époque et par la même équipe d'ouvriers. Nous croyons que cette construction a eu

lieu après une destruction de la ville, soit par les troupes de Jean Tzimiscès, soit par celles du prince russe Svetoslav (972) peut-être après 976, quand le roi Samuel reprit aux Byzantins la Bulgarie septentrionale.

2. L'emplacement des premières habitations à Pliska. L'examen que nous avons pu faire de la partie septentrionale de la tranchée ouest du camp de Pliska, nous a permis de constater que la petite tranchée transversale, indiquée sur la carte de Škorpil comme partant un peu à l'Ouest de ce retranchement, en fait partie, en réalité. Il devient évident qu'on au voulu, à l'origine, entourer d'un retranchement seulement la partie septentrionale du camp et qu'au cours des travaux on a changé de plan en englobant aussi la partie moyenne et la partie méridionale. Ainsi les premières habitations à Pliska se trouvaient justement dans la partie nord du camp actuel (fig. 2 de la préface).

3. Le quartierdes fondeurs et des forgerons à Pliska. En examinant les deux rives du ruisseau Assar-déré, qui traverse la partie occidentale du camp retranché de Pliska, près du confluent de ce ruisseau et du petit courant d'eau Dénise-déré, nous avons trouvé le sol couvert de déchets de fer fondu et de fer forgé. Ces morceaux sont tellement nombreux en ces lieux, ainsi que dans les champs qui longent la rive droite du ruisseau à une distance de 500 m. jusqu'à la tranchée transversale, qu'il nous faut admettre qu'un grand quartier de fondeurs et de forgerons existait dans cette partie de Pliska au IXe et au Xe siècle. L'un des deux casques en fer, trouvés parmi les ruines d'une forteresse dans les Balkans, non loin de la ville de Kazanlak (fig. 2-3 et 4-6) et qui font partie des collections du Musée de cette ville, porte au frontal l'un des signes les plus répandus sur les tuiles, les briques, les récipients en terre cuite etc. trouvés à Pliska. Il est probable qu'il fut fabriqué dans les ferronneries de cette ville. Un autre casque, trouvé dans les rochers de la forteresse d'Assène près d'Assenovgrad (Musée de Plovdiv), est problement aussi un produit des ferronneries de Pliska. De son sommet descendent, en se croisant, deux larges bandes en fer reliées par une autre bande qui borde le casque à sa base. Nous voyons des casques semblables sur les têtes des statues des VIe — Xe s., connues sous le nom de „Kamennie babi". Deux casques pareils, actuellement au Musée historique de Moscou, ont éte trouvés à Kertch (fig. 7). A Pliska même ont été déterrés beaucoup d'objets en fer — bouts de flèches et de lances, des glaives, des sabres, des couteaux, etc.

Nicolas Mavrodinov

РАЗКОПКИ В ПЛИСКА ПРЕЗ 1945—1947 ГОДИНА

СТАМЕН МИХАЙЛОВ

Разкопките в Плиска се правеха до сега главно във вътрешната крепост, в така наречения Вътрешен град. С изключение на Голямата базилика, просторното поле на Външкашния град, заключено между стените на вътрешната крепост и окопа, оставаше непроучено. Изследванията в самата вътрешна крепост не са окончателно завършени, макар и да са разкопани всички най представителни и централни постройки.

И ако все пак за строежите на Вътрешния град се знаеше много нещо,[1] то за тези от Външкашния град до преди разкопките от 1945—1947 год. не се знаеше нищо. В това огромно пространство разкопки не бяха правени никъде. Само тук-таме, и то не много далеч е от стените на вътрешната крепост, бяха извършени сондажи под ръководството на Кръстю Миятев, но без да дадат съществени резултати. Така, близо до северната порта са били открити основи, вероятно на някаква цивилна, а може би и религиозна постройка.[2] Не далече от югоизточната кръгла кула са правени също сондажи в местността „Гьол-ери“,[3] дето са намерени няколко незначителни предмети, без обаче да се стигне до основи на зид. Кръстю Миятев е изследвал също пространството около Голямата базилика,[4] както и пътя, който свързва базиликата с източната порта на вътрешната крепост. Освен тези проучвания и сондажи, разкопана е била частично от Рафаил Попов и Геза Фехер и могила XXXIII, не далеч е от с-з ъгъл на Вътрешния град, при което е бил намерен богат керамичен материал.[5] Под ръководството на К. Шкорпил е било започнато и разкопаването на могила XXXIV (обр. 1), което впоследствие е било изоставено. И така, доколкото бяха правени проучвания в пространството между вътрешната крепост и окопа, те се ограничаваха с обекти, които се намират все наблизу около вътрешното укрепление. За пръв път след 9 септември се обърна сериозно внимание на привидно незначителните могили на Външкашния град, повечето от които бяха вече отбелязани в топографската карта на Шкорпила, която, с известни поправки и допълнения, даваме тук като окомерна скица[6] (обр. 1).

Направените през 1945—1947 година, разкопки в Плиска, макар и провеждани със сравнително малко средства, влизат в рамките на един цялостен план, който, бивайки осъществяван всяка година според разполагаемите средства, има за крайна цел изследването на всички

---

[1] Вж. Аббба-Плиска. ИРАИК X, текст и таблици, София 1905; Кр. Миятев, Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. ИАИ XIV, 73—130; P. Karasimeonoff, Neue Ausgrabungen in der Residenz von Pliska. ИАИ XIV, 136 сл.

[2] Миятев, цит. съч., 87.

[3] Пак там, 86.

[4] Пак там, 75—86.

[5] Тези материали са обнародвани в настоящия сборник от Ст. Станчев.

[6] Поправената скица, която даваме тук, се отличава от оригинала освен с прибавените нови, обекти на брой 13, още и с това, че тук е нанесено пропуснатото обозначение на едно от разклоненията на рекичката Асар-дере в горното ѝ течение—близо до изворите.

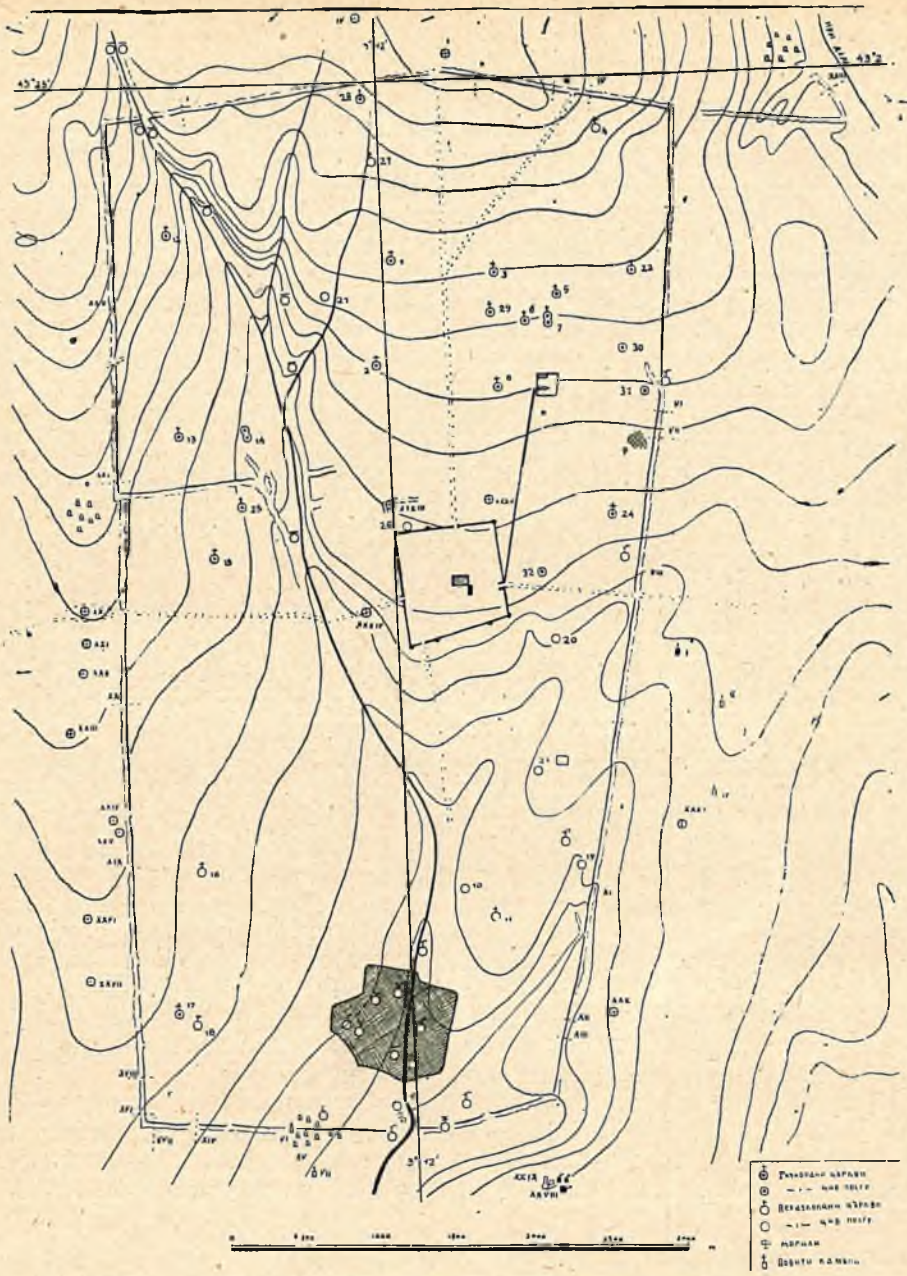

Обр. 1. — Окомерна скица на Плисковското укрепление (по Шкорпил)

неразкопани обекти. Този план беше установен от музейния комитет още през есента на 1944 год. За ръководно начало при избиране на обектите, които трябваше да бъдат първи разкопани, служеше не внушителността и привидната важност на развалината, а това, доколко тя беше застрашена от унищожаване и окончателно изчезване. Тъкмо поради тези причини разкопаването на набелязаните предварително обекти се явяваше като наложително и неотложно.

I. БАЗИЛИКИ „ПЛИСКОВСКИ ТИП"

Такива базилики до сега са разкопани всичко шест. Като се вземе предвид обаче, че има още обекти, които не са разкрити, както и такива, които са напълно унищожени и не са дошли до нас, може с голяма вероятност да се предполага, че техният брой е бил по-голям. Те са пръснати почти по всички краища на Вънкашния град и отстоят обикновено една от друга на значително разстояние. До сега църква от тоя тип не е открита само в югоизточния край на ограденото с окоп и вал пространство. Но такава сигурно е съществувала и трябва да се търси вероятно между изчезналите обекти.

През 1945 год. бяха открити две такива базилики — №№ 12 и 1. През същата година Н. Мавродинов разкопа и базилика № 17, за която тук няма да говорим. Разкопките от 1946 год. увеличиха броя на тези базилики с още три (№№ 2, 15 и 22).

Както се вижда от приложените планове, те си приличат до такава степен помежду си, че се покриват една с друга и са напълно сходни, както по отношение на материал, градеж и форма, така и по отношение на размери (обр. 2). По-късните зазиждания, които се наблюдават тук-таме, не изменят с нищо основния им план. Предвид този особен характер на базиликите от тоя тип, нашата задача се явява в значителна степен опростена. Казаното за една от тях ще важи и за всички останали. Тук ще разгледаме по-подробно само № 12, която е първа по реда на разкопаването. На останалите ще се спрем само дотолкова, доколкото те допринасят нещо ново към установения вече тип, било чрез своите по-късни зазиждания, било чрез някои по-интересни находки.

1. Базилика № 12 се намира в с-з ъгъл на окопа на около 150 м. от рекичката Асар-дере в местността Чанаджик. Шкорпил е отбелязал това място като малък параклис. Всъщност още преди разкопаването тук изглеждаше, че се крие по-голяма постройка. Размерите на могилата бяха: дължина от запад към изток — 33 м., широчина от север към юг — 20 м. и височина — 180 м. Шкорпил дава по-малки размери — именно: дължина 16 крачки и широчина 12 крачки. Вероятно тези погрешни размери са накарали Шкорпила да означи този обект като малък параклис, а не като обикновена църква.

Разкопките започнаха на 18. IX. 1945 год. Зидовете се показаха на не повече от 0·50 м. дълбочина. Следвайки направлението на откритите по тоя начин стени, само за няколко дена бе очертан целия план на църквата (обр. 2, А). Тя има формата на трикорабна базилика с една тристранна отвън и полукръгла отвътре апсида. На запад църквата има притвор с три входа — по един в северната и южна стена, сега зазидани, и един в средата на западната фасада, който е служел за главен

[1] АП, 149.

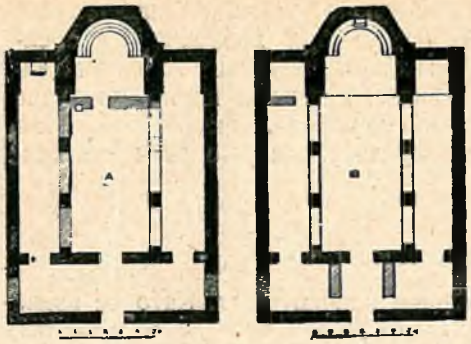

Обр. 2. — А — план на църква № 12; В — план на църква № 1

вход. От притвора за вътрешността на църквата се влиза през три вътрешни входа отговарящи, съгласно цариградската архитектурна традиция на трите подразделения на същинската църква. Олтарът, който има формата на правоъгълник, разположен по напречната ос на църквата, точно пред апсидната конха, е ограничен откъм север и юг с цели стени, които на запад завършват с полупиластри. Върху тези последните е падала част от тежестта на наосните арки. Откъм запад олтарят е затворен с една каменна олтарна преграда (обр. 3), в северната половина на която се намира единствената входна врата, през която се влиза в олтара и бемата. На север олтарният зид завършва с един висок, четвъртит дялан камък, побит в земята и обхванат в зидарията. Върху една от страните му е издълбана скоба за сглобяване. Очевидно той произхожда от по-стара постройка и е донесен тук вероятно от развалините на Вътрешния град.

Между олтара и притвора е разположен наосът, който е разделен на три кораба, посредством два реда от по два стълпа. От стълповете нищо не е запазено. Откопани бяха само техните подставки (обр. 3), от които тази на югоизточния стълп липсва. Трите стоящи на мястото си подставки са изработени по един и същ начин — направени са от по два блока от червен пясъчник. Блоковете са хубаво издялани и имат правоъгълна форма със страни: дължина 0·90 м., широчина 0·50 м. и дебелина 0·20 м.· те са долепени един към друг със страната на широкото лице и са разположени така, че във водоравен разрез дават правоъгълник със страни: дължина от изток към запад 0·90 м. и широчина от север към юг 0·70 м. Височината на подставките е 0·50 м. Над равнището на пода обаче са се издигали само с около 0·20 м., а останалата част е оставала скрита в земята. По всичко изглежда, че подпорите в наоса са били дървени. Това се потвърждава и от обстоятелството, че подставките са покрити отгоре с тънък слой бял харосан, върху който не се забелязват никакви следи от зидария. Освен това в наоса се намериха късове от изгнило дърво, които произхождат вероятно тъкмо от тези стълпове.

Същинската църква е заключена в един почти правилен квадрат, който е разделен от пиластрите на три кораба, от които средният е по-широк от останалите два. Пространството между подставките от северната редица е зазидано. Очевидно това зазиждане е станало след събарянето на дървените подпори в наоса.

Апсидата е снабдена отвътре с полукръгъл тристъпален синтрон (обр. 4). Блоковете от най-горното стъпало са вдигнати при оране на

Обр. 3. — Църква № 12. Апсида и следи от олтарен зид

нивата. На място са останали само няколко блока от началото на южната апсидна извивка. Камъните са от твърд бял варовик и са издялвани от четирите страни, като вътрешната страна е слабо конкавна. Явно е, че те са работени специално за синтрона. От същия материал са зидани и постройките на вътрешната крепост — обстоятелство, което ни навежда на мисълта, че и в тоя случай се касае до преработен и вторично употребен материал.

Обр 4. — Синтрон на църква № 12

Източната част на северния и южен страничен кораб се стесняват така, че се подчертава, макар и слабо, тенденцията към оформяване на самостоятелно обособени предапсидни пространства, които в случая изпълняват ролята на протеза и дяконикон. Все пак тези отделения държат още здрава връзка със страничните кораби, на които те се явяват като естествено продължение. Освен стесняването, стремежът да се обособят тези отделения в самостоятелни пространства, се подчертава и от обстоятелството, че те, заедно с предапсидното пространство пред главната апсида, се издигат с 0·10 м. по-високо от равнището на съответните кораби. Разположението на трите източни отделения се обуславя донякъде и от обстоятелството, че дълбочината на средното предапсидно пространство е с половин метър по-голяма от дълбочината на страничните.

До източния зид на северното отделение отвътре е долепен един почти четвъртит зид с формата на силно издаден навън от стената полупиластър, със страна 0·90 м. и височина 1 м. Той не се среща в другите църкви от тоя тип. Назначението му е било вероятно да служи за каменна трапеза, която е имала същата служба, каквато имат и нишите, които обикновено се намират на това място.

Градежът на църквата е от местни ломени камъни, вадени от околността на Крива-река или Канара-дере. Камъните са нареждани в правилни хоризонтални редове. Спойката между тях е от кал. Освен върху пиластровите подставки, за което вече споменахме, хоросан на друго място не се намери. Вследствие слабата връзка между камъните, стените са разкривени, а на места и съборени. Строежът е чисто каменен. Тухли се срещат рядко между съборените градежни материали и произхождат обикновено от по-стари римски постройки. Подът и на трите кораба е бил постлан с каменни плочи от местен произход и тухли. Най-добре настилката е запазена в страничните кораби. Тухлите, които се срещат са най-различни по форма и размери, но обикновено преобладават такива с квадратна форма и със страна от 0·20 до 0·24 м. Между плочите се срещат и такива с по-големи размери, особено в апсидата и предапсидното пространство (0·85 × 0.70 м.).

В наоса на църквата се намериха три отломъка от профилувани камъни, принадлежащи на два различни корниза. Единият от тях има явно старинен профил и произхожда от някоя стара римска постройка от околността. Направен е от същия бял варовик, който срещаме и в постройките на вътрешната крепост. По-интересен е другият профилуван камък, счупен на две (обр. 5-а). Той произхожда от някой ъгъл на корниз, както това се вижда от двойния профил. Този последният е

Обр. 5. — a) Корниз от църква № 12; b — c) Фрагменти от надписи от църква № 1; d) Рисунка от църква № 12

прост — състои се от две канелури и един дебел торус между тях. Камъкът е местен. Вероятно произхожда от корниз, който е украсявал тази църква.

Поради това, че църквата е зле запазена, за надземната ѝ конструкция почти нищо не може да се каже. Във всеки случай стените не са били разчленени от никакви арки и ниши. С изключение може би на един корниз, архитектурна украса въобще не е имало. По отношение на засводяването почти сигурно е, че църквата е била покрита с лека дървена конструкция, тъй като стените ѝ не са градени с оглед да носят тежък каменен свод. Материали, които да свидетелствуват за тухлен свод, не се намериха. Може да се предполага обаче, че олтарът е бил засводен полуцилиндрично. На тази мисъл ни навеждат преди всичко дебелите зидове на приолтарните стени. Такъв свод е имало вероятно и в базиликите Гебе-клисе[1] в Преслав и тази при Чурлина[2], дето се наблюдава същото надебеляване на приолтарните стени.

По лицевата страна на някои от градежните камъни се срещат кръстчета издълбани с острие (обр. 6). Размерите им се движат между 0·02 и 0·06 м. височина. По форма те са твърде разнообразни. Обикновено имат форма на гръцки или латински кръст. Някои са образувани просто от пресичането на една хоризонтална с една вертикална линия. Други са украсени по различни начини и главно с издълбани точки, които се поставят било по краищата на раменете, било в междурамията на кръста около точката на пресичането. В други случаи, те следват раменете на кръста или пък описват около този последния някоя правоъгълна или елипсовидна фигура. Понякога кръстът е вписан в един вид двоен правоъгълник, който загражда отвсякъде раменете на вписания кръст. Често цялото лице на някой камък е изпъстрено с кръстчета издълбани по този начин. Такива кръстни знаци се намериха и върху камъни, които още стоят на мястото си в зида. Няма съмнение, че те са били изрязвани върху самия зид. Понеже повечето се намират от външната страна на зидовете, това би могло да служи до известна степен за указание, че църквата е стояла, поне известно време след съграждането си, неизмазана отвън.

---

[1] К. Шкорпил, Паметници от столица Преслав, табл. XIV, 1; срв. също: В. Иванова, Проучване на църквата Гебе клисе ГНМ 1925, обр. 128.

[2] В. Иванова, Стари църкви и монастири в българските земи (IV—XII в.) ГНМ 1922—1925, обр. 295.

От външната страна на диаконика, на малка височина от нивото на земята, върху един от камъните на зида е издълбана с острие фигурата на елен (обр. 7). Рисунката е доста елегантна и майсторски стилизувана. По своето реалистично изпълнение тя напомня стила на някои първобитни пещерни рисунки. Подобни рисунки се срещат и по камъни от постройките на вътрешната крепост.[1] И тоя път рисунката изглежда е изпълнена на самия зид.

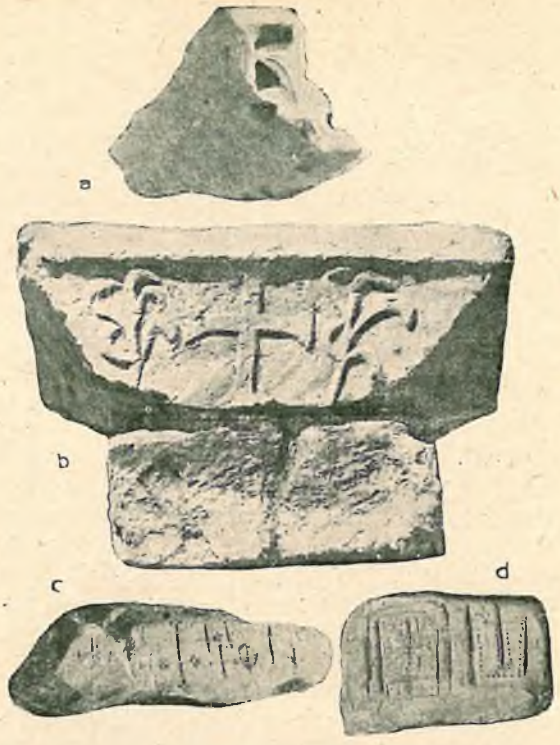

Обр. 6. — a) Църква № 25. Фрагмент от капител; b) Църква № 8. Капител; c — d) Църква № 12. Кръстни знаци

Съвсем близо до северната стена на църквата, отвън, на дълбочина около 1·50 м. се намериха няколко човешки погребения. Интересно е положението на единия от умрелите — главата е на запад, както обикновено се практикува в християнските погребения, но тялото, вместо по гръб, е положено на дясната страна и обърнато с лице към юг. Подобно погребение е открито и до Кръглата църква в Преслав. Около скелета се намериха остатъци от изгнило дърво, което показва, че тялото е било положено в дървен ковчег. Освен един фрагмент от силно повредена бронзова обеца, други предмети наоколо не се намериха.

Върху два от камъните личат каменоделски знаци, подобни на тези които се срещат из градежите на вътрешната крепост. Те имат формата означена на обр. 38а, стр. 212. Първият се намира на северната страна на северозападната подставка в наоса, а вторият — върху един от блоковете на синтрона. И двата камъка, изглежда, са донесени от сградите на вътрешната крепост.

От архитектурна гледна точка църквата в Чанаджик буди интерес главно със своята олтарна преграда, която не се среща в другите базилики от тоя тип. Преградата представя обикновен, в основата си доста неправилен, зид, който отделя олтара от наоса. По небрежност в изпълнението той се приближава твърде много до по-късните зазиждания в църквата. Тази прилика може да бъде указание, че олтарната преграда е близка по време с тези зазиждания.

Каменните олтарни прегради, свойствени на старохристиянските базилики, се срещат доста рядко из нашите стари църкви. Понякога те са били украсявани с изящно изработени релиефни плочи, великолепни

[1] АП, табл. LIV, 14, 15 и др.; табл. LV, 1-а и 18.

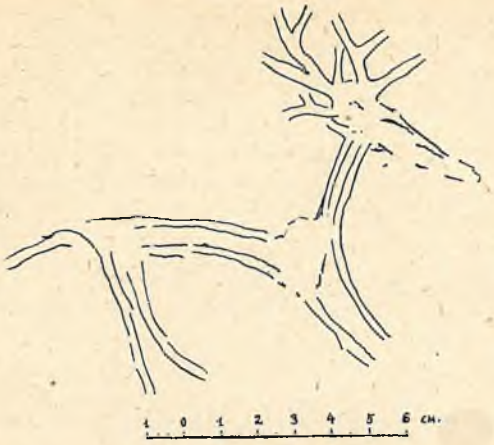

Обр. 7. — Църква № 12. Рисунка на елен

образци от които са запазени в църквите Св. София в Охрид[1] и Св. Пантелеймон в с. Нерези[2] до Скопие. Олтарна преграда има и църквата в Чурлина,[3] южно от Ниш, която се датира от преди XII в. Низките каменни прегради, към които принадлежи и олтарния зид на № 12 в Плиска са обикновено белег на старинност. Такива често се срещат из скалните църкви на Кападокия между IV и VI в.

2. Базилика № 1. (обр. 2, В). Разкопана по същото време, тя се намира на около 2 клм. източно от № 12, в местността „Армутлук" т. е. Крушака. Почти на същото разстояние тя отстои от северния окоп. На около петдесетина метра източно минава стар дълбок път, който съединява вътрешната крепост с с. Исбул (старото Козлуджа-теке). Интересно е, че и за тази могилка Шкорпил дава по-малки размери от действителните. Върхът на могилката беше оставен неразоран, поради това, че на това място бяха израстнали храсти, които са пречели при орането. Тъкмо по тая причина разкопаната църква е сравнително добре запазена. За разлика от № 12 тук се наблюдават някои по-късни преправки. Така чрез два по-късно прибавени зида притворът е разделен на три равни части, като северното и южно отделение се оформяват в отделни стаички. По същия начин, чрез прибавянето на един допълнителен зид откъм запад, протезата е обособена в самостоятелна квадратна стаичка[4] (обр. 9). Прибавеният зид в голямата си част е от тухли, а освен това и дебелината му е по-малка от дебелината на отделните зидове. Подът на това отделение е постлан с тухли имащи различни размери. Обикновено тухлите са квадратни и имат страна 0·34 м. В настилката на протезата са попаднали случайно и няколко мраморни плочки. За разлика от църквата в Чанаджик, тук всичките подставки стоят на мястото си. Заслужава да се отбележи и това, че тук синтронът няма онзи правилен профил, който има синтрона на № 12. Това се дължи на обстоятелството, че камъните от които е граден първия синтрон, макар и да са подбирани, все пак не са дялани нарочно за тази цел. Зидовете на № 1 са, може би, малко по-добре запазени, отколкото тези на № 12. Средната им височина се движи между

Обр. 8. — Църква № 1. Общ изглед

[1] Н. Кондаков, Македония, археологическое путешествие. С. — Петерсбург 1909, обр. 159 и 160.

[2] Пак там, обр. 112.

[3] В. Иванова, Стари църкви и монастири, обр. 295.

[4] Подобни стаички, напълно оформени, се виждат и в Голямата базилика в Плиска

0.50 м. и 0.60 м.. а там гдето най-добре са запазени, те достигат до 1.20 м. Двете странични стени на църквата — северната и южната, са полегнали навън. Само основите им са останали във вертикално положение. Това изкривяване се дължи на слабата спойка между камъните, а може би, но това е по-малко вероятно, и на присъствието в страничните кораби на някой тежък цилиндричен свод.

Обр. 9. — Църква № 1
Пропапсидна стаичка

На южния зид на апсидата отвън е издълбана с острие една схематична човешка фигура висока 0.06 м. На ляво от това изображение върху същия камък са изрязани две кръстчета, подобни на тези, за които се спомена по-горе. Човешката фигура е в лицево положение до пояса, с вдигнати като за молитва ръце. Очите и устата са означени с по една дупка. На главата се забелязват три лъча (стрели), ради лно разположени. Вероятно те имат значението на нимб, а може би представят и стилизирани коси.

Освен малкото количество керамика, в църквата бяха намерени късове от керамиди и стари римски тухли; една от тези после ните носи знака SARM написан в обратен ред.[1] Тук-таме се срещат и камъни от постари постройки с издълбани по тях дупки за скоби Един такъв камък служи за олтарна трапеза, а друг се намира в южната част на синтрона. На един от съборените камъни личат буквите ΚΧΝЄΗ, а на друго парче от местен шистов камък е написано ΘΝΗΛΟΧΙΡ Вероятно някое собствено име. Подобно име (Хризохир) има един павликянски вожд от IX в.[2] Буквите са издълбани с тънко острие и са високи около 0.01 м.

В наоса на църквата се намериха и два къса от надписи на гръцки език. Надписите са дълбани върху камък. Единият (обр. 5 с) представя плоча с размери 27 × 18 × 8 см. и съдържа следните букви разположени в два реда (Р).Λ.Σ... I -Р XI. Буквите са много четливи и дълбоко изрязани в камъка. Височината им достига до 0.06 м. Буквите от първия ред са отделени една от друга с точки, обстоятелство, което позволява да се предполага, че се касае до числени стойности.

Ако се приеме, че първата буква е Р, то цялото число от стотиците надолу ще бъде 136. Може би е имало и знак за хиляди, но той не е запазен. От втория ред са запазени само четири цели букви, може би част от някое гръцко окончание. Последната буква от първия ред не се четеше преди откопаването на надписа. Тя бе запълнена наполовина с вкаменен хоросан. Това показва, че надписът преди да бъде употребен в тази църква е бил вече употребяван за градеж на друго място и то в някоя постройка с хоросан. Интересен е знакът Z. В досега известните надписи той се употребява като сигла с различни значения. Някъде замества съюза καί и κε,[3] а на други места — глаголното окончание ε(ν),

---

[1] Тухли с подобен надпис са намерени най-вече в Голямата базилика, а освен това — в Малкия дворец, при източната порта на Вътрешната крепост и в с. Насърли до Шумен. За обяснение на съкращението вж. А П, 263.

[2] Срв. М. Левченко, История на Византия. София 1948, 188.

[3] Срв. А П, табл. XLIV, 12.

сричката ου или звука ε.[1] В последния надпис намерен в Мадара той замества звука О. Изглежда, че тук е употребен вместо Σ и има численото значение на 6.

Другият надпис (обр. 5 в) е издълбан върху бял варовик с почти кубическа форма. Страната, на която е издълбан надписа има 0.27 м. височина и 0.21 ширина. Разположени в три реда, личат следните букви: ||ΑΥΧΑΝ||ΓΑΓΜ...||

Височината им е около 0.04 м. По-плитко са изрязани, отколкото буквите от първия надпис. От всички запазени букви с положителност може да се прочете една единствена дума: (κ)αυχαν(ος). Доколкото разполагаме с данни, според запазените прабългарски надписи, към които изглежда принадлежи и разглеждания тук надпис, се вижда, че титлите хан и кавхан престават да се срещат след смъртта на Омортага. Единствено титлата кавхан продължава да се употребява и в първата половина на XI в., но само в югозападните предели на тогавашното българско царство.[2] Предвид на това може с известна вероятност да се приеме, че надписът не е по-късен от края на IX в.

3. Базилика № 2 се намира на около 2 клм. с-з. от вътрешната крепост и на около 1 клм. южно от № 1. Днес западната част на църквата е изравнена с земята. Понеже в момента на разкопаването тази част бе засята с царевица, тя не бе напълно разкопана, а само проследена чрез сондажи. Оказа се, че от основите на тая част на църквата са запазени само по един-два реда камъни. По-уцеляла е подовата настилка, която е почти непокътната. Но особено в добро състояние е дошел до нас синтронът (обр. 10), който е и най-добре запазения измежду всички останали синтрони. И тук, както и при № 1, протезата се обособява в отделна стаичка.

На зидовете в олтара се намериха два сравнително големи кръста, изрязани в градежните камъни (обр. 11), които напомнят по форма и размери някои кръстове издълбани върху колоните на Кръглата църква в Преслав.[3]

В църквата бе намерен бронзов нож с двойно острие (обр. 12 Н). По форма той представя къс меч с доста тъп връх. Дължината му заедно с дръжката е 28 5 см., а само острието — 19.5 см. Максималната му ширина (при дръжката) е 3.2 см., а най малката (при върха) — 1 см. Ножът е силно окислен и разяден от ръждата. Както е означено на показания профил (обр. 12 F), той бе намерен в извито състояние. Огъването е станало вероятно вследствие на някоя тежест. Двойното острие дава известно основание да се мисли, че е бил употребяван за оръжие. С подобни къси ножове, изглежда, е била въоръжена и славянобългарската войска, както това се вижда от някои стари миниатюри. Любопитно е да се отбележи, че подобен нож е намерен

Обр. 10. — Църква № 2. Синтрон

[1] Пак там, табл. XLV. Вж. също В. Бешевлиев, Първобългарски надписи. София 1934, ГСУ ИФФ, XXX, № 18, 46 и 112 сл.

[2] В. Златарски, История на Българската Държава I, част 2, 745 и 755—757.

[3] Кр. Миятев, Кръглата църква в Преслав. София 1932, обр. 75.

при разкопки в Москва.[1] Той има същата форма, а вероятно и същото назначение. Датиран е около VII в. н. е. Интересът към московската находка пораства и от обстоятелството, че ножът е намерен заедно с керамика, която с нищо не се отличава от керамиката в Плиска.

Освен ножа в църквата бяха намерени и няколко разядени от ръждата гвоздеи, прилични на днешните цигански гвоздеи, както и една островърха подкова (обр. 12 г) с максимална дължина и широчина 8.5 см.

Обр. 11. — Църква № 2
Кръстен знак на зида

Подобни подкови с тъпо заострени върхове са намерени и в Мадара при разкопките през 1934 – 1935 год.[2] Краищата на подковата завършват с извити нагоре шипове. Чрез три други клиновидни шипа подковата е била прикрепена към копитото. Рафаил Попов смята, че тези подкови са малки, за да бъдат конски и мисли, че са от обуща.[3] Но в случая е важна не големината, а формата на подковата. Островърхият им характер изключва предположението, че те могат да бъдат от обувки. Що се отнася до малките размери, те лесно биха се обяснили с особената порода арабски коне — дребни на ръст и с тънки крака, с каквито вероятно са си служили българите и каквито дори и до днес се срещат по тези места. Би било наистина чудно, ако до сега не се намереше нито една конска подкова по тези места, гдето се предполага, че е живял един едва ли не изключително конен народ.

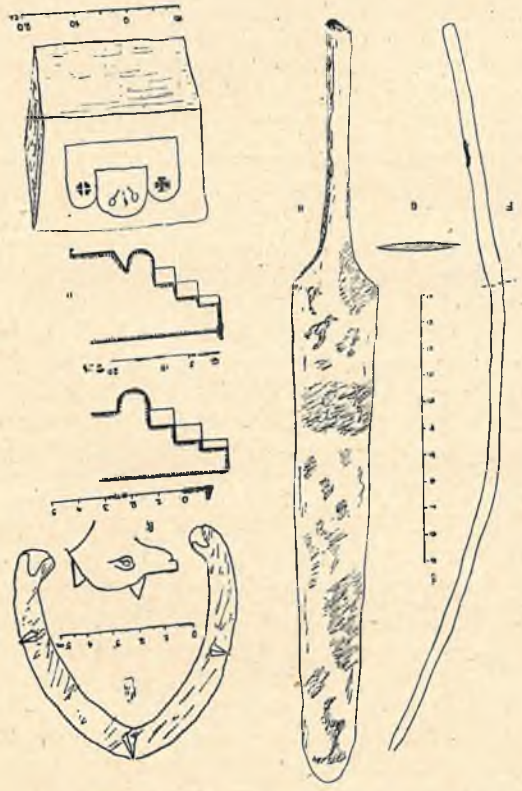

Обр. 12. — a) Църква № 2. Конска подкова; b) Църква № 24. Рисунка на кучешка глава; c – d) Църква № 3. Профили на корнизи; e) Църква № 15. План върху камък; h) Църква № 2. Нож; g — f) Църква № 2. Сечение и профил на ножа

4. Базилика № 15 (обр. 13) се намира на десния бряг на Асар-дере, на около 2 клм. от Голямата базилика. Това, което единствено я отличава от другите базилики от тоя тип, е че тя е лишена от всякакъв синтрон.

---

[1] Срв. М. Рабинович, Археологические находки в Москве. Наука и жизн 5 (1947), 9, обр. 1 и 4

[2] Р. Попов, Материали от разкопките през 1934—1935. Сб. Мадара II, обр. 105.

[3] Попов, пос. съч. 68—69.

Обр. 13. — Църква № 15. Общ изглед

В настилката на диаконика се намери фрагмент от орнаментирана от двете страни плоча. От едната страна личи голям релиефен кръст, а от другата—скачени кръгове. Плочата произхожда вероятно от олтара на някоя по-стара църква. Освен това в № 15 се намериха и следните по-интересни обработени камъни:

1. Един профилуван камък от бял варовик, леко извит, снабден с един дебел торус. Камъкът произхожда вероятно от някой свод над врата.

2. Една малка база с форма на пресечена пирамида, произхождаща навярно от някой двоен прозорец с колонка по средата.

3. Един варовиков блок с почти кубическа неправилна форма, върху една от страните на който е начертан с острие плана на трикорабна и триапсидна църква (обр. 12 е). Интересно е, че този план напомня плана на намиращата се съвсем наблизу църква № 25, с тая разлика, че в рисунката не е означен притвора.[1]

5. Базилика № 22 се намира на около 1.5 клм. с—и от Голямата базилика. Западната половина на тази църква, гдето нивата бе засята, не можа да бъде изследвана задоволително, а източната част, поради лошото състояние, в което се намираше, бе отново затрупана. Тази църква не допринася нищо ново към разглеждания тук базиликален тип. Заслужава да се отбележи само това, че и тук, както при № 15, синтронът е напълно изчезнал.

Новооткритите базилики в Плиска, които условно нарекохме „плисковски тип" имат своя собствена физиономия. Те се отличават от всички известни до сега базилики от първото българско царство. Разликата се явява в два съществени пункта: първо — размери и второ — строеж. По отношение на размерите може да се каже, че първите християнски базилики в Плиска са сравнително много по-големи. Ако се обърнем към югозападната част на тогавашната българска държава, то и там ще срещнем базиликалната форма от елинистическия тип, каквито са митрополитските църкви в Сер, Охрид и Преспа. Повечето от тези църкви изглежда не са имали сводове. Това, което ги характеризира най-вече обаче е, че страничните кораби са отделени от наоса посредством голям брой пиластри или колони. По тоя начин базиликата се удължава. Трите кораби се включват в един удължен правоъгълник, към източната страна на който се прибавят обикновено три апсиди, отговарящи на трите кораби. Но наред с този елинистически тип се среща и друг, който се отличава с малкия брой колони или пиластри в наоса. В същност този втори тип е получен от първия чрез намаляване броя на подпорите т. е. чрез скъсяване на наоса. Характерни в това отношение са базиликите в Костур от началото на XI в. — Св. Врач,[2] Св. Архангели[3] и Св. Стефан.[4] Трите кораби на тези последните са затворени в едно почти

---

[1] Вж. по-долу. обр. 14.
[2] G. Millet L'Ecole grecque dans l'architecture byzantine. Paris 1916, обр. 7.
[3] Пак там, обр. 9.
[4] Пак там, обр. 11.

квадратно пространство. Приблизително същия характер имат и базиликите от малоазиатската група на Бин-бир килисе. Такива са №№ III[1], IV,[2] XV и др. Особено очебийно е подобието на плановете на плисковските базилики с плана на № IV от Бин-бир килисе. Като не се държи на подробностите, като двойни прозорци в страничните стени и апсидата, вградени колонки в наоса и др., може да се каже, че с продължаването в права линия на краищата на апсидната извивка до първите (източните) пиластри, църква № IV би получила абсолютно същата физиономия, както и разглежданите базилики от Плиска. Нещо повече — подобието отива към пълно сходство щом се вземе под внимание, че и размерите на тази малоазиатска църква почти напълно съвпадат с размерите на нашите базилики. Явно е, че се касае до един и същ тип. Подковообразната апсида обаче, която е характерна за групата от Бин-бир килисе, не се среща в базиликите от плисковския тип. Ние я намираме все пак в Плиска в една друга църква, която показва, че на местна почва този тип е претърпял известни изменения. Един от типичните белези, както за църквите от плисковския тип, така и за групата от Бин-бир килисе е, че бемата в нито една от тези църкви не е фланкирана от странични отделения. Във всеки случай, в Плиска има предапсидно пространство, което именно е фланкирано от две странични отделения, които, както изтъкнахме по-горе, могат да бъдат считани за протеза и диаконик.

И така, базиликите от плисковския тип принадлежат към упростената елинистическа базилика, най-типичен образец на която се явяват църквите от Бин-бир килисе. Упростяването на елинистическата базилика, което започва още в началото на християнската ера в Сирия и Мала Азия, се разпростира и в Гърция, а оттам и във всички балкански страни. Безсъмнено новооткритите базилики в Плиска са дошли от Мала Азия. Костурските базилики бележат със своя план пътя на тяхното разпространение към север. От Цариград те не биха могли да бъдат заети, тъй като базиликалната форма там отрано престава да бъде популярна, а след V в, като изключим Св. Петър и Павел[4] от времето на Юстиниана, сега изчезнала, и Новия дворец[5] на Василий I от IX в., тя почти никак не се среща. Затова пък тя се разпростира по всички краища на Балканския полуостров, Мала Азия, Анадола, Крит и др. Тя не е рядко явление дори на Атон, гдето се среща между най-старите постройки, макар там да е преобладавало винаги цариградското влияние. Причината за широкото разпространение на този тип базилика е добре уяснена от В. Иванова,[6] която основателно смята, че след първата половина на XI в. базиликата по нашите земи престава да се развива самостоятелно, като между нея и кръстовидната църква се установява известно отношение на зависимост. Така упростеният тип базилика се развива у нас благодарение на заемките, които той прави от кръстовидната църква, която на свой ред, в своето начално развитие се явява длъжник на базиликата.

---

[1] J. Strzygowski, Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte. Leipzig 1903, обр. 9.

[2] Пак там, обр. 46.

[3] Пак там, обр. 53.

[4] Procopii, De Aedificiis I, 4; ed. J. Haury, 22—23. цит. по J. Ebersolt, Monuments d'architecture byzantine. Paris 1934, 8.

[5] Theophanes Continuatus V, 89; ed. Bonn, 332 цит. по Ebersolt пак там 9.

[6] V. Ivanova, Les anciennes basiliques de Bulgarie. ИАИ X, 215.

В съществуващето взаимоотношение между тези два типа ще се убеди всеки, който направи сравнение между плановете на новоразкопаните базилики в Плиска и плановете на някои кръстовидни църкви, като Св. Иван в Несебър,[1] Св. Герман[2] на Преспанското езеро и др. От друга страна съществува и един междинен тип, представители на който се явяват Новата митрополия в Несебър и църквата в Люброд.[3] По отношение липсата на всякаква архитектурна украса, базиликите от Плиска могат да се сравнят с кръстовидната църква Св. Иван в Несебър, която и по дата се отнася приблизително съм същото време (XI в.).[4]

От всичко казано до сега за базиликите от плисковския тип и особено като се има предвид бедния инвентар на техните находки, може да се заключи, че те принадлежат на един беден народ с сравнително примитивна култура. Особено интересно и до известна степен показателно е обстоятелството, че един и същ план е бил повтарян неуморно, без да се внесе в него и най малката промяна. На какво се дължи това стереотипно производство и дали всички постройки от тая група са от едно и също време, ето въпроси на които трудно може да се отговори по един напълно задоволителен начин. Самият факт, че църквите са досущ еднакви, може да ни подскаже, че те са възникнали ако не съвсем едновременно, то най-малкото в един кратък период от време, който в никой случай не е надхвърлял границите на едно поколение. Най вероятно е да се допусне, че всички са били изпълнени по един и същ план и от един и същ майсторски екип.

По-късно този план претърпява на местна почва известни изменения, чрез които той още повече се доближава до плана на кръстовидната църква.

По време ние бихме могли да отнесем тези църкви към началото на XI в. Във Византия, след всяко омиротворяване на страната, под влияние на засилилото се религиозно чувство, се е засилвало и религиозното строителство. Такава творческа епоха е именно XI в.[5], когато завършва окончателното приобщаване на славяните на Балканския полуостров както към византийската империя, така отчасти и към византийската култура. Към това повторно възраждане на Византия, може би дори много по-късно, но не преди него, ще трябва да се отнесе първият етап от голямото строителство в Външния град на Плиска, към което принадлежат и базиликите от плисковския тип. Монументалната религиозна архитектура у нас съществува още от втората половина на IX в., т. е. веднага след покръстването. Това е официалната дворцова архитектура, по отношение на която разглежданите тук църкви изглежда представят явен упадък. Всъщност това е само привидно. Вместо упадък, по-правилно ще бъде ако приемем, че са съществували две различни по същество архитектури: едната официална, отличаваща се със строго монументалния си характер и прочиваща на изпитани строителни принципи, доведени до голямо съвършенство от римско-византийското строителство, а другата — по-проста, би могло да се каже чисто народна архи-

---

[1] Gurlitt, Alte Bauten in Bulgarien, табл. 11, E.

[2] М. Злоковић, Старе цркве у областима Преспе и Охрида. Старинар III (1924—1925), обр. 21.

[3] Н. Мавродинов, Проучвания върху старобългарското изкуство. ГНМ VI (1932—1934), обр. 203.

[4] Gurlitt, цит. съч., табл. 12.

[5] Millet, цит. съч., 4.

тектура, бедна в своите изразни средства и скромна по размери и материал, но затова пък отговаряща напълно на социалното положение и на материалните възможности на тогавашния български народ. Характера на двете архитектури се дължи на техния произход — докато първата е придворна и аристократична, втората е народна и общодостъпна. Контрастът между дворцовата официална архитектура и по-простата народна архитектура личи и в описанието на Йоан Екзарх, гдето на блясъка на княжеския дворец той противопоставя т. н. „хызы сламны“ или „храмы“, покрити със слама.[1] Между редовете посветени на описанието на княжеския дворец се чете недвусмислено и възторгът на самия автор. Неговото подчертано възхищение ни помага да разберем колко оригинална и колко необичайна за обикновения зрител е била цялата тая разкошна обстановка на дворците.

II. ТРИКОРАБНИ И КРЪСТОВИДНИ ЦЪРКВИ

Църквите от тая група представят много по-голямо разнообразие по отношение на форма и размери, отколкото току-що описаните базилики от плисковския тип. Общата връзка между тези църкви е това, че те са трикорабни и притежават архитектурна украса, състояща се от арки и слепи ниши по външната страна на стените. Според броя на апсидите тези църкви се разпределят на две групи: А — едноапсидни и Б — триапсидни.

А. Едноапсидни църкви

1. Църква № 24 се намира на около 1 клм. източно от вътрешната крепост. Дължината ѝ заедно с апсидата е 12.40 м., а широчината — 7·65 м. В тези размери влиза и дебелината на стените. Стените изглеждат много дебели. И действително те достигат до 1·20 м. дебелина, но подобни размери са имали само основите. Както може да се види от единствено запазената по-добре стена над пода — тази, която отделя наоса от притвора, същинските стени от основата нагоре са били много по-тънки — около 0·70 м. За разлика от грубите основи, както и при църква № 3, стените са били много грижливо изработени — от дялани камъни, по-голямата част от които са донасяни от дворците на вътрешната крепост. Четири големи блока, от които единият съборен, се намират на южната стена на църквата, именно в зида, който се издига над пода. Интересно е, че тези блокове са наредени по същия начин, по който ги виждаме наредени и в дворцовите постройки на вътрешната крепост т. е. два надлъжно разположени блока се редуват ритмично с по един напречен блок. Изглежда, че по тоя начин и с подобни големи блокове са били изградени само външните стени на църквата. Това естествено не е било мъчно, тъй като църквата се намира твърде близо до вътрешната крепост, от гдето е бил докаран материала. Солидният градеж на външните стени обяснява и прекомерното надебеляване на основите им, което надебеляване не се среща при единствената вътрешна стена, градена от по-малки, но добре издялани от всички страни блокчета, споени помежду си с бял хоросан. Фугите са правилно очертани отвън. Дебелината им достига до 0·03 м.

---

[1] Вж. по-подробно по този въпрос: Ю. Трифонов, Сведения из старобългарския живот в Шестоднева на Йоана Екзарха. Сп. БАН XXXV (1926), 5 сл.

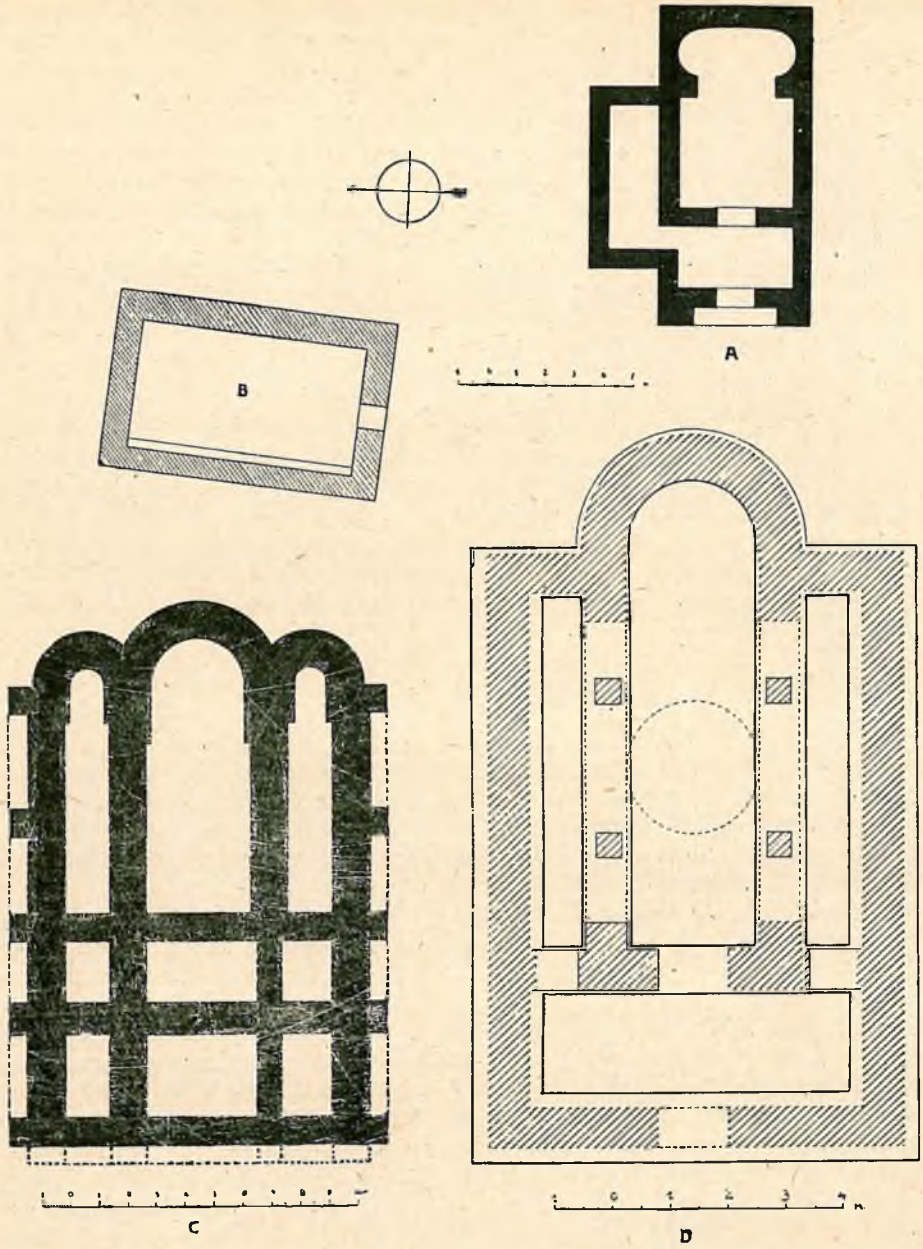

Обр. 14. A — B — църква и цивилна сграда № 7; C — църква № 25; D — църква № 24

Планът при сегашното състояние на църквата не е много ясен, но той лесно може да се възстанови, благодарение на някои запазени стени над пода. Вътрешното разпределение на църквата, както е означено в нашия план (обр. 14 D), се установява с помощта на точно определеното място на една от четирите подпори в наоса — именно северозападната. На това място днес личат слаби следи от хоросанената подложка, върху която е стояла база с квадратна форма. По мястото на тази

база могат безпогрешно да се определят местата и на останалите подставки в наоса. От плана, който даваме тук се вижда, че църквата е кръстовидна с четири подпори в наоса и купол, а не трикорабна базилика, както на пръв поглед тя изглежда в сегашния си вид. Четирите подпори са стояли върху стилобати, които отчасти са запазени. Какви са били подпорите с положителност не може да се каже. Ако се съди обаче по запазената хоросанена подложка, може да се допусне, че те са представяли по-скоро зидани стълпове (пиластри), отколкото масивни колони.

Поради това, че стените са основно разрушени, не може да се каже с положителност, дали отвън те са били разчленени от някакви ниши или слепи арки, каквито се срещат, както ще видим, в църквите №№ 5 8 и 25. Вероятно такива е имало, но те са били напълно разрушени заедно със стените.

Както наоса, така и притвора са постлани с една каменна настилка, дебела 0·45 м. Настилката е направена по следния начин: най-отдолу има чакълен насип, дебел от 0·10 до 0·15 м. Над него са наредени в форма на груб паваж местни ломени камъни, покрити отгоре с тънък пласт черна пръст. Назначението на пръстта е било да се получи равна площ, като се изпълнят празнините образувани между камъните. Върху така получената плоскост следва хоросанена настилка, дебела около 0·10 м. Върху тази последната е поставен същинският под, състоящ се от груби плочести камъни. Изглежда, че първоначално подовата настилка е била много по-финна: състояла се е от мраморни плочки, както и при църква № 8.[1] Хоросанената настилка, която се вижда тук, вероятно е била предназначена да служи за подложка именно на такива плочки. Подобна хоросанена подложка има, както ще видим, и в настилката на № 8. Подмяната на мраморните плочки с обикновени плочи ще да е станала вероятно изцяло и то твърде отдавна. Може би затъкмо поради това при разкопаването не бе намерена нито една мраморна плочка. Една такава обаче, се намери на повърхността на могилката.

В архитектурно отношение църква № 24 изглежда да произхожда от плисковския тип, който всъщност е много близък до кръстовидната църква, от която го дели само една крачка. Тази крачка е направена тук.

При разкопаването на църквата се намериха няколко рисунки върху камък, между които една кучешка глава в профил (обр. 12 b) и една интересно стилизирана рисунка на човешка фигура, вписана в рамка с заоблена горна страна. Най-любопитното в тая фигура е това, че в коремната ѝ област е изрязан в умален вид друг подобен образ. Тази композиция, израз на едно примитивно образно мислене, ни подсеща за изобразяването на зачатието в първобитните народи.[2] Вместо глава фигурата има кръстат нимб. Вероятно това е някакъв апокрифен образ на Богородица.

2. Църква № 13 (обр. 15) се намира на десния бряг на Асардере и на около 500 м. с-з от № 15. Сред църквата е израстнал голям бряст, вследствие на което южната половина не можа да бъде разкопана. Но планът е напълно симетричен и лесно се възстановява. Както по градеж, така и по план църквата се приближава твърде много

---

[1] Виж по долу стр. 192. обр. 20.

[2] G. H. Luquet, Représentation par transparence de la grossesse dans l'art chrétien. Revue Archéologique I, (1924), 124 сл.

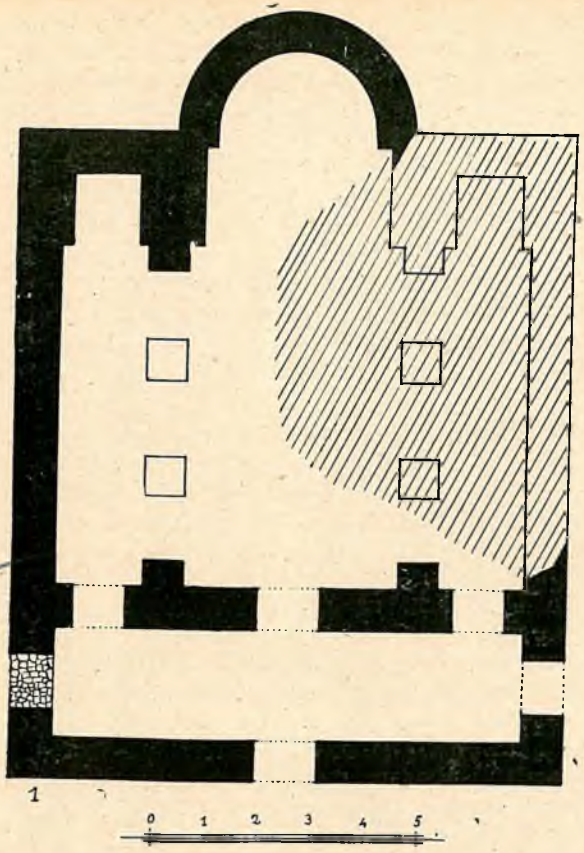

Обр. 15. — Църква № 13. План

до базиликите от плисковския тип. По всяка вероятност № 13 представлява първия етап от изменението в плана на плисковските базилики. В различие от плисковския план, тук размерите са по-малки, а също апсидата е кръгла както отвътре, тъй и отвън. Квадратните подпори в наоса, четири на брой, са лежали върху настилка от ломени камъни. Какви са били точно подставките, не може да се каже. Ако се съди обаче по останките от хоросан може да се продполага, че те са били изградени по същия начин, както и тези от плисковския тип. В различие от всички разгледани до сега църкви, № 13 е постлана с квадратни тухли с страна 0·62 м. и дебелина 0·08 м. Тухлите са положени направо върху пръстта без хоросанена подложка Притворът е постлан с грубо одялани местни плочи. Църквата е била измазана както отвътре, тъй и отвън. Северната врата на притвора е зазидана. Както се вижда от различните мазилки, зазиждането е станало най-рано след измазването на църквата. При разкопаването в пръстта бяха намерени човешки кости, произхождащи очевидно от по-късни погребения.

Върху една тухла от настилката на пода е издълбан с пръсти в прясната още глина знакът IVI, който е вече познат от дворцовите и други монументални постройки в Плиска, Мадара и Преслав. Намери се и един друг знак (обр. 16) също върху подобна тухла.

Присъствието на първия знак в една сравнително късна постройка, не по-ранна от XI в., показва, че и в тая късна епоха знакът е бил познат на майсторите — тухлари, които безспорно се явяват наследници на заварената тук по-стара култура.

На южния зид отвън върху един от градежните камъни, който стои на мястото си, се намери най-хубавата стилизирана рисунка (обр. 17) представяща два коня в галоп, един зад друг, върху първия от които е възседнал конник. Контурите на конника прерязват тялото на коня. Очевидно въпросът за перспективата не е занимавал художника, ако така можа да се нарече този първобитен майстор. Тук ние имаме един блестящ пример на мисловен реализъм, свойствен на всички първобитни и примитивни народи. Не е безинтересно да се изтъкне, че тези рисунки

се намират само в базиликите от плисковския тип или близки до тях. В този факт можем да съзрем известно указание за относителната старинност на тези църкви.

3. Църква № 29 (обр. 18) е разположена не далече, северозападно от Голямата базилика. Планът на църквата (обр. 23, 1) е заключен в един почти правилен квадрат, разделен посредством един чифт подпори на три надлъжни кораба, от които средния е два пъти по-широк, отколкото двата странични заедно. На изток една сравнително голяма апсида се отваря към средния кораб. В църквата се влиза през единствената врата в западната фасада.

Обр. 16. — Църква № 13. Знак върху тухла от настилката в наоса

Заслужава да се изтъкне, че в отличие от всички известни до сега църкви в Плиска, № 29 има в наоса като подпори не колони или пиластри, а обикновена зидария — стена. Друга отличителна черта е тая, че предапсидното пространство има широчината на наоса. Същото е и с протезата и дияконика, които имат широчината на съответните странични кораби. Както и при другите църкви, отделните части на олтара не се съобщават помежду си. Това разположение е очевидно във връзка с литургията и с другите черковни служби. Особено занимлива в тази църква е подковообразната форма на апсидата. Произходът ѝ е безспорно източен. Тази форма е дошла у нас от Мала Азия. Относно конструкцията на църквата не би могло да се каже нищо по-определено.

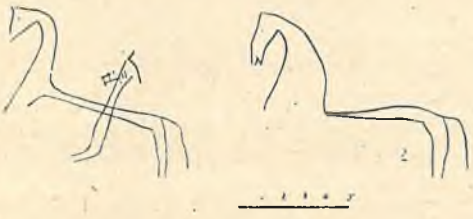

Обр. 17. — Стилизирана рисунка от църква № 13

В църквата се намери една проста металическа тока (обр. 41_{16}), няколко случайни парчета от водопроводни глинени тръби, малък брой керамика, както и незначително количество тухли и керамиди, в повечето случаи начупени.

Обр. 18. — Църква № 29. Общ изглед

В южния край, пред апсидната конха, бе открит един изграден с дялани камъни гроб, с дължина 2·30 м. и широчина 1 м. В наоса, не далеч от гроба, се намери и една масивна каменна плоча с три релиефни кръста откъм лицевата страна. Плочата е грубо одялана и произхожда от местните кариери. Максималната ѝ дължина е 2·15 м., а максималната ширина — 0·65 м. Плочата е служела безсъмнено за похлупак на гроб-

ницата. В гроба бяха намерени само няколко човешки кости. Той е бил р з овен още когато е била махната плочата. Намериха се и няколко къса дърво от ковчега.

Б. Триапсидни църкви

1. Първата разкопана църква от тоя тип е № 8. Намира се на около 300 м. западно от Голямата базилика. Преди разкопаването представяше ниска могилка обрасла с храсти. Църквата е дошла до нас в много лошо състояние. Размерите й са: дължина 9·25 м., широчина — 7·25 м. Стените й са почти навсякъде съборени до под нивото на пода. Само една малка част от южния зид и един от вътрешните зидове са запазени на 0·50 м. височина. Тези запазени части са и единствените сигурни елементи, по които може да се направи опит за реконструкция на сградата във височина. По тях също може да се съди за самия характер и структура на зидовете. Стените над пода са били много грижливо изработени. Зидът се е състоял от правилно дялани малки блокчета, споени с бял хоросан. Градежът е много по-солиден от градежа на църквите от плисковския тип. Срещат се и ломени камъни, но само в основите или във вътрешността на зидовете. Отвътре църквата е била измазана и е имала, както ще видим, твърде угледен вид. От външната мазилка няма запазени следи.

Планът на църквата (обр. 19 В) е този на малка трикорабна базилика с три полукръгли апсиди на изток. Отвън по стените е имало полупиластри, отговарящи на вътрешното разпределение. Откъм запад църквата е снабдена с един притвор. На изток централната апсида има полукръгъл цокъл.

Северната и южна стени са пробити от по един голям двоен прозорец, включен в една едностъпална арка. Северната и южна стена на притвора са снабдени отвън с по една дълбока едностъпална плоска ниша.

Вътрешното разпределение на църквата ние установяваме въз основа на две находки — именно, една база и един капител. Поради това, че вътрешните стени са по-тънки от външните, трудно е да се допустне съществуването на купол. Като се вземат под внимание формата и размерите на базата, то възстановката на вътрешното разпределение може да бъде само една — тая на трикорабна базилика.

Базата бе намерена в конхата на диаконика. Тя представя масивен правилно одялан каменен блок със страни: дължина 0·78 м., широчина 0·50 м. и дебелина — 0·40 м. Блокът е лежал върху една от големите страни, като дължината му е била успоредна на надлъжната ос на църквата. На мястото, гдето се е опирала колоната има издълбан кръг с радиус 0·16 м. Този радиус ни дава и точните размери на изчезналата колона.

Освен тази съвършено проста по форма база, в наоса бе намерен и един от капителите, който е сравнително добре запазен (обр. 6 b). Той е направен от жълт ситнозърнест пясъчник и украсен от трите страни с по един равноръменен кръст в средата и стилизирани палмети в страни. Четвъртата страна, която е една от малките страни, е украсена само с кръст без палмети. По форма и размери (максимална дължина — 0·67 м., максимална широчина — 0·44 м.) капителът напълно отговаря на намерената масивна база и на размерите на стоящата върху нея колона.

Във възстановката на плана, който даваме тук, ние поставяме един чифт колони в наоса, които разделят вътрешното пространство на три

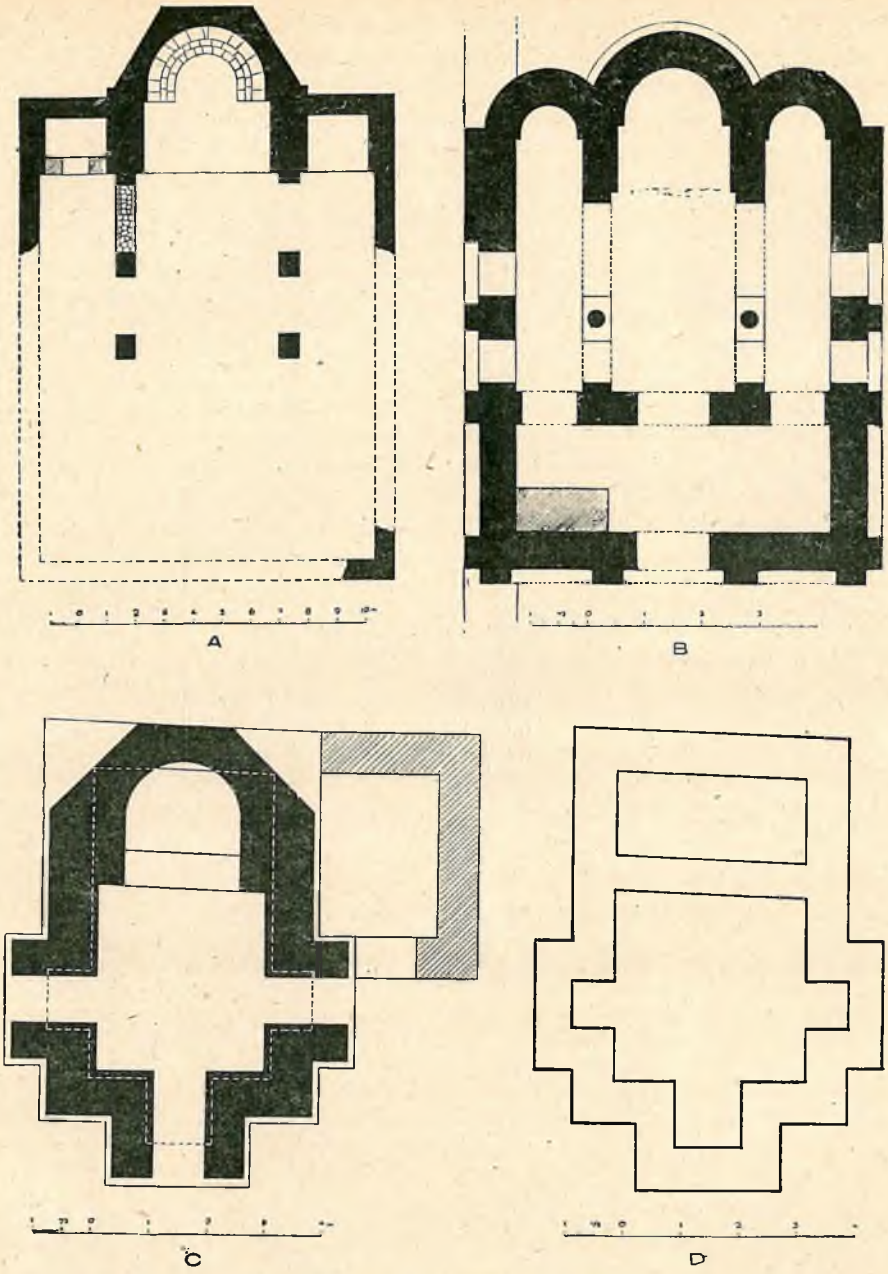

Обр. 19. — A) Църква № 2. План; B) Църква № 8. План; C) Църква № 3. План; D) План на старата постройка под църква № 3

надлъжни кораби. От мястото, където първоначално са стояли подставките, не е запазена никаква следа. Положението, което им определяме в плана се обуславя: 1. от продълговатата форма на базата и 2. от външните пиластри, които отговарят на вътрешното разпределение.

Тази църква се отличава съществено от всички останали, главно по своята подова украса. Олтарът, наосът и притворът са били постлани по различен начин. По-голямата част от настилката се състои от квадратни тухли със страна 0·31 м., свързани помежду си с малки мраморни плочки (страна 0·65 м.), като за целта върховете на тухлите са изрязани, за да се даде възможност да се вместят между тях квадратните плочки. По този начин е бил украсен подът в наоса, а вероятно и този в страничните кораби. По-голямата част от притвора е била постлана само с тухли, като единствено пред западния вход е имало едно малко пространство, където настилката е била само от мраморни плочки. Също само с мраморни плочки е била постлана една тясна ивица (широка 0·60 м.), пред източната част на църквата, именно пред протезата, бемата и диаконикона (обр. 20). Плочките тук са наредени в диагонални редове. Самият олтар е бил също постлан само с мраморни плочки, но тоя път наредени шахматообразно. По същия начин са наредени и мраморните плочки в притвора.

Пред диаконика се намери и една шестоъгълна мраморна плочка с размери: всяка от двете успоредни страни по 0·06 м. и всяка от четирите страни образуващи ъглите — по 0·094 м. Вероятно такива плочки е имало повече. Те произхождат, както изглежда, от олтарната настилка.

Към тази украса на пода се прибавя угледността на вътрешните стени, които, както това се вижда от едно случайно запазено късче мазилка, са били измазани с хоросанен пласт, дебел около 0·02 м., който е бил така добре изгладен, че е имитирал блясъка на полирания мрамор.

Обр. 20. — Църква № 8. Мраморна настилка пред олтара

Стените са били направени по тоя начин вероятно само до известна височина от пода.

Към западната фасада откъм юг е прибавен по-късен зид, който не е точно в линията на фасадата, а търпи леко отклонение на изток. Зидът възвива на запад, но в тая посока не е напълно проследен. За разлика от зидовете на същинската църква, той е зидан от по-груби местни плочести камъни. Друг, по-късно прибавен, зид се отделя от северната част на западната фасада (като продължение на северната стена на църквата) и върви на запад. Тоя зид също не е изследван до край. Той продължава и на изток, където е запазен само най-долния ред, съставен от местни плочести камъни. Посоката на този зид не е точно източна, а югоизточна т. е. тъкмо по направление на Голямата базилика, която се намира наблизо. За сега не може добре да се разбере смисъла на тези вторични зидове. По всяка вероятност, те принадлежат към някаква ограда около църквата.

Църква № 8 има големи прилики с църквите в Преслав. По отношение на засводяването, тя притежава същите особености, каквито има и Гебе клисе. И тук и там подпорите в наоса, както и всички вътрешни стени, са по-тънки от външните стени. А това може да служи за указание, че тези подпори или стени не са носили тежък свод, респ. не е имало купол над тях. Възможно е обаче, да е имало лек надлъжен свод По-тежък свод може да е съществувал само над олтарното пространство. Църква № 8 е близка по форма и с голям брой от преславските църкви-гробници, където стените отвън са също украсени с едностъпални или двустъпални арки и едностъпални плоски ниши. Но най-голяма успоредица църквата търпи с разкопаните напоследък църкви в Преслав, които макар и в повечето случаи да принадлежат към типа на кръстовидната, църква, имат очевидни връзки и с плана на № 8, особено що се отнася до двойните притвори с големи размери, характерни за първия стадий от развитието на религиозната архитектура у нас[1]. Така разглеждана църква № 8 в Плиска се поставя по средата между базиликите от Плисковския тип и кръстовидните църкви в Преслав.

2. Църква № 25. Има дължина 18·60 м. и широчина 11·80 м. Не е означена в плана на Шкорпила. Ние я отбелязваме с № 25. Намира се на десния бряг на рекичката Асар-дере, между църква № 15 и цивилната постройка № 14. Тази църква, стигнала до нас в много лошо състояние, се явява най-ясната илюстрация на това, как са били градени повечето от църквите, които разглеждаме. Това се вижда най-добре при външната северна страна, където зидът е запазен сравнително по-високо (на около 1 м. височина) и се състои от масивни дялани блокове (обр. 21), с каквито е била изградена и цялата църква. По същия начин, както видяхме, е била иззидана и църква № 24. Разрушаването е много голямо и се дължи на това, че дяланите камъни са били усърдно издирвани и задигани от собствениците на нивите Както и при № 24, зидовете в основите са много дебели и неправилни (около 1·30 м. дебелина). Тези неправилности и надебелявания на основите са съвсем естествени, тъй като те се срещат и при много по-монументални здания, като напр. в Дворцовата базилика във вътрешната крепост.

В сегашното си състояние църквата изглежда като трикорабна базилика с два притвора на запад (обр. 14 с). В същност това е само

[1] Срв. Ст. Михайлов, Козяк и Брегалнишката епископия. ИАИ XV (1945), стр. 10 сл., обр. 8 и 9.

Обр. 21. — Църква № 25. Северната стена

плана на дълбоките основи. На височина тя е имала вероятно само един притвор — именно този, който сега изглежда като външен. В такъв случай, планът на църквата би представял трикорабна базилика с четири подпори в наоса, които не образуват квадрат. Но подобна възстановка не е напълно сигурна, тъй като не е изключена възможността да е съществувал и вътрешен притвор. В тоя последен случай, църквата би трябвало да се възстанови като базилика с две подпори в наоса.

На изток църквата завършва с три полукръгли апсиди с доста неправилни очертания (само в основите). Северната и южна странична стена е била дублирана от един допълнителен зид откъм вътрешността на църквата, който сега личи само при северната стена. Това дублиране на зидовете е извършено очевидно с оглед заякчаването на външните стени. Отвън северната и южна стена са били снабдени със силно издадени навън полупиластри, също твърде неправилни в основата си. Те включват помежду си дълбоки плоски ниши, които отговарят на вътрешното разпределение на църквата. Наосът е повече от два пъти по-широк от страничните кораби. Подобно съотношение между широчината на отделните кораби имат и старохристиянските базилики.[1]

Както посочихме, църквата е била изградена от по-добър строителен материал, отколкото повечето от останалите църкви. Заслужава да се подчертае и факта, че тук са сравнително много малко камъните, които биха могли с положителност да бъдат считани като донесени от вътрешната крепост.

За това, как е изглеждала църквата във височина и дали отвътре е била засводена или е имала плосък покрив, не може да се каже нищо положително. Сводът, изглежда, е бил доста солиден, вероятно каменен, за да стане нужда да се дублират страничните стени. Голямата дебелина на основите и съществуването на стилобати в наоса биха потвърдили това предположение.

В северното отделение на притвора, на дълбочина около 0·50 м. бе открита една гробница, покрита отгоре с масивна мраморна плоча, имаща правоъгълна форма, с размери: дължина 2·68 м., широчина — 0·80 м. и дебелина 0·07 м. Гробът се е намирал под самия под на църквата, а плочата — наравно с настилката на пода. При разрушаването на църквата, плочата е паднала в дъното на гробницата и се е счупила на четири парчета. На единия от краищата си тя има ажурен кръст, чиито рамене сега са счупени, като от кръста е останал само един кръгъл отвор. В гроба не се намериха никакви предмети, а и самите кости бяха разбъркани.

В съседното, средно отделение на притвора, което също бе разкопано под нивото на пода, се намериха отделни човешки кости, между които и един меден пръстен. Пръстенът се състои от една правилна халка и от едно кръгче с изрязана пентаграма. Звездата не е съвсем

[1] В. Иванова, Две старохристиянски базилики. ГНМ VI (1932—1934), обр. 183 и 185.

правилна. Дълбана е на ръка с тънко острие в мекия метал. Наопаки халката е съвършенно правилна и изглежда доста сръчна работа. Ако се съди по направата, би могло да се приеме, че пръстенът е доста късен, а следователно и самото погребение. Тук бе намерена и една бронзова обеца от XIII – XIV в.[1]

До южната апсидка отвън, на дълбочина 0·40 м., се намери една детска гробничка, заградена от всичките стени с плочи. Дължината на гробничката е 0·70 м., широчината — 0·40 м. и дълбочината — 0·25 м. Вътре се намериха няколко детски кости. И това погребение изглежда, че е от твърде късна епоха.

До северната стена, отвън, бяха намерени две големи парчета от горната част на гранитна колона с размери: дължина 1·33 м. (двете части заедно) и максимален диаметър — 0·50 м. (обр. 22 А). Освен това в наоса бяха открити и голям брой късове от натрошени мраморни капители, работени с почти ажурна техника, позната и в украсата на някои преславски църкви (обр. 6 а). Тези последни находки показват, че подпорите в наоса са били не обикновени зидани пиластри, а монолитни колони от типа на тая, показана на обр. 22 А. Същите колони са били увенчани с композитни капители.

Макар и в малко количество, в църквата се намериха и тухли с различни размери. Най-обикновените размери са: 0·35 × 0·27 × 0·05 м. Намериха се и керамиди също различни по форма и размери. Те могат да се разделят на три вида: 1) съвършено плоски и широки (0·30 м), с извити под прав ъгъл краища; 2) по-тесни (0·16 м.) извити керамиди, които на гърба си отвън образуват остър ръб (обр. 22 В), който върви по дължината на керамидата и 3) обикновени извити керамиди, имащи същите размери, както и предидущите, но без ръб на гърба (обр. 22 с). Дължината им е неизвестна, тъй като нито една не е запазена изцяло. Църквата е била покрита, като най-отдолу са били поставени плоските керамиди (tegulae), а след това междините на всеки две такива керамиди са били съединявани посредством обикновени извити керамиди от втория и третия тип, както се е практикувало и в много от римските градежи.

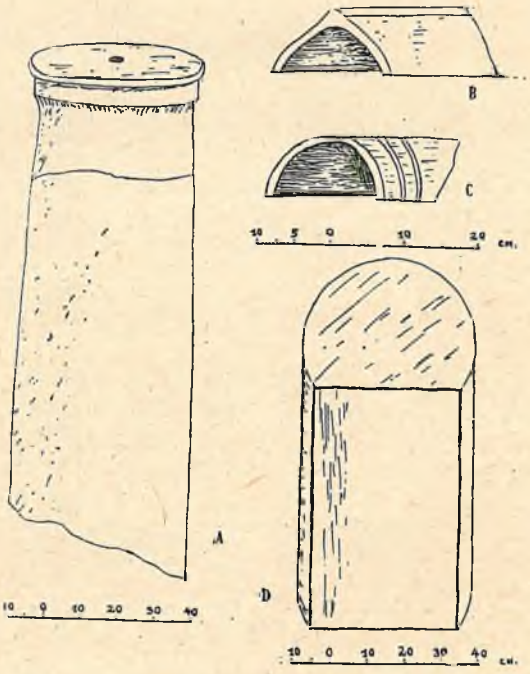

Обр. 22. — А) Църква № 25. Част от колона; В — С) Църква № 25. Фрагменти от керамиди; D) Църква № 3. Полуколонка

[1] Подобни обеци са открити и в Мадара и са датирани между XII и XV в. (Вж. В. Миков, Гробни находки. Сб. Мадара I, София 1934, обр. 135—136 и стр. 157 сл.) — Същите обеци са намерени и заедно с монети от Ив. Александър (1331—1371) и Мурад I (1359—1389) Вж. ИАД III 1912/1913, обр. 269.

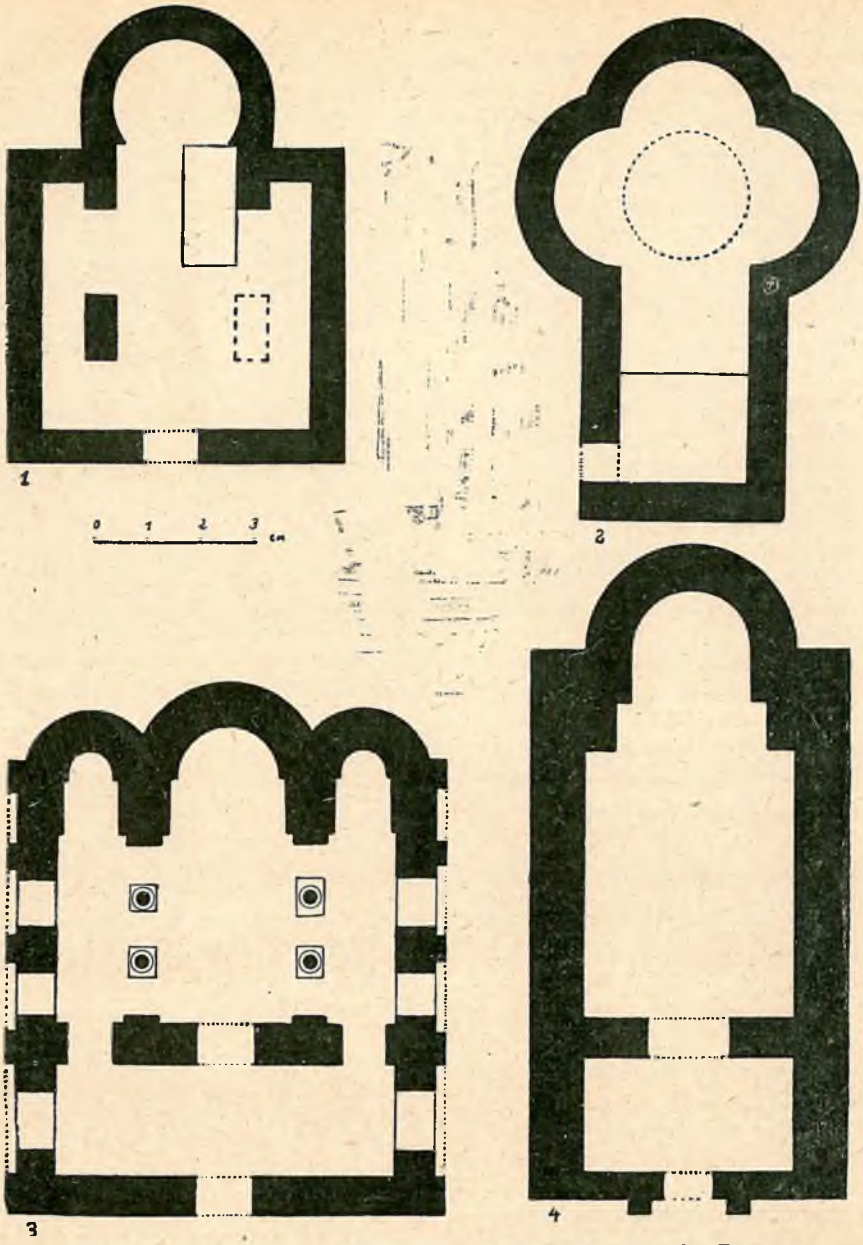

Обр. 23. — 1. Църква № 29. План; 2. Църква № 28. План; 3. Църква № 5. План; 4. Църква № 4. План

3. Църква № 5 се намира малко с-и от Голямата базилика и точно източно от № 29. Запазените стени, макар и низки, са в много добро състояние. Планът е почти същия, както и този на № 8 (обр. 19 B). Главната и съществена разлика между двете църкви се състои в разчленяването и оформянето на наосното пространство. За разлика от № 8, тук имаме два чифта колони, които отделят страничните кораби от наоса. Четирите бази са напълно запазени и стоят на началните си места. Това са единствените истински бази, чийто профил донякъде се приближава до профилите на някои бази от Голямата базилика. На северозападната база е запазен и къс желязо, чрез което е била прикрепена изправената каменна колона. За разлика от № 8, както ще видим по-долу, тук западната фасада представя права неразчленена стена. В северната и южна стена отвън има по четири плоски едностъпални ниши, в три от които са пробити врати. Сега две от северните врати — тези от наоса, са зазидани. Това зазиждане, което наблюдаваме едва ли не във всички постройки и то тъкмо в северните външни зидове, може да се обясни с нуждата да се предпазят богомолците от течението, което се е образувало в църквата вследствие силните ветрове, които и днес духат откъм север.

Обр. 24 — Църква № 6. План

С изключение може би само на притвора, църквата е била постлана с местни плочести камъни. Отвътре тя е била измазана с бяла хоросанена мазилка. От големия брой тухли (с размери: 28 × 28 × 5 см. и 32 × 16 × 5 см.) може да се заключи, че наосът е притежавал тухлен свод.

В наоса на църквата бе намерено едно металическо кръстче с счупено рамо (обр. 41 13) и една ажурена тока, очевидно от късен произход (обр. 41 17).

III. ЕДНОКОРАБНИ ЦЪРКВИ

А. Надлъжни постройки. 1. Църква № 3. Намира се на около 2 клм. североизточно от вътрешната крепост. Тя е една от най-малките, но същевременно и една от най-интересните църкви, разкопани през периода 1945—1947 год. Дължината ѝ, заедно с апсидата, е 8 м., а широчината, заедно с дебелината на външните зидове — 4·50 м.

Църквата е сравнително добре запазена. Стените ѝ почти навсякъде достигат до 0·70—0·80 м. височина. Градежът е слаб и доста примитивен. Състои се от ломени камъни и кал. Дялани камъни в зидовете няма или, ако тук-таме се срещат такива, те са случайни. Интересното в тази сграда е, че планът на църквата е приспособен към плана на една по-стара постройка, чиито основи са послужили и за основи на църквата. Това взаимно проникване на двата плана личи най-добре от общия план, който даваме тук (обр. 19, C).

а) Старата постройка. Зидовете ѝ стигат на височина до равнището на пода на новата сграда—църквата. Формата ѝ е тая на неправилен правоъгълник, снабден отвътре с дълбоки ниши откъм север, юг и запад (обр. 19 D). Тези ниши при построяването на църквата минават в портали. В източната част на правоъгълника има един напречен зид с посока север-юг, който се е запазил и в църквата, гдето вероятно е служел за олтарна преграда (обр. 25).

Обр. 25. — Църква № 3. Стар зид служещ за олтарна преграда

Тъй като старата постройка е разрушена до самите основи, то трудно е да се каже с положителност, дали на мястото на сегашните портали е имало действително дълбоки четвъртити ниши, както ние предполагаме, или пък е имало входове с портали, както е сега. Ако на това място е имало ниши, както е означено на обр. 19 D, то входът на постройката ще да е бил, по всяка вероятност, откъм източната фасада. При това положение и самата ориентация на сградата се променя напълно: вместо към изток, както е сега, тя е била ориентирана тъкмо на обратната посока — към запад, т. е. входът е бил откъм изток.

За какво е служела тази сграда? За сега това още не може да се установи с положителност. С най-голяма вероятност би могло да се предполага, че тя е била първоначално езически храм, който по-късно, след приемане на християнството от славянобългарите, е бил обърнат в християнска църква. Самата ориентация на сградата би говорила в полза на едно подобно обяснение, особено като се знае, че и прабългарското предполагаемо светилище в Мадара има същото разположение: т. е. входът е на изток, а култовият предмет (скалата) — на запад.

в) Църквата принадлежи към втория период на градеж. По отношение на строеж и материал обаче, тя по нищо не се отличава от старата постройка. От плана, който даваме едновременно на двете постройки (обр. 19 C), се вижда начина, по който те са съединени: страничните зидове на църквата имат почти същата дебелина, както и зидовете на старата постройка, но те са така съединени, че не се покриват напълно— старият зид, който служи за основа, остава да стърчи навън и образува цокъл, широк около 0·10 м., докато този на църквата е надвесен с толкова сантиметра навътре. Това надвесване е твърде интересно, и, трябва да се признае, крайно нелогично от чисто архитектурна гледна точка, тъй като подронва устойчивостта на зида. Що се отнася до цокъла, той има чисто декоративно назначение, като заобикаля цялата църква. Гледана отвън, църквата изглежда като построена върху една обща основа, която не следва винаги плана на църквата, подобно на по-голямата част от църквите в Преслав.

Планът на църквата е този на малка еднокорабна и едноапсидна църквица, с неправилен трапецовиден наос, без притвор. Апсидата, която по форма е полукръгла отвътре, а тристранна отвън, се отваря към наоса направо, без никакво промежутъчно пространство. В църквата се е влизало откъм север, юг и запад през силно издадени навън портали (обр. 26), които, както видяхме, може би са съществували под формата на дълбоки ниши и в старата сграда. Отвън, около църквата и предимно пред порталите, е имало настилка от дебели плочи, които сега най-добре личат при западния и северен портал. Вътре в църквата обаче, не бяха намерени никакви следи от настилка. От запазената тук-таме варова мазилка личи, че църквата е била измазана както отвътре, тъй и отвън.

При един трети строителен период, към източната половина на южната стена, било прибавено едно правоъгълно помещение с вход откъм запад (обр. 19 С). Размерите му са: дължина 2·80 м., широчина 2·00 м. (без дебелината на стените). Това помещение очевидно се отнася към църквата, а не към първоначалната постройка, на която основите са много по-дълбоко. Разкопавайки вътрешността на пристройката, открихме на дълбочина 0·80 м. едно погребение с разбъркани кости, а на дълбочина 1·50 м. — друго погребение с три скелета, от които костите на двата бяха разбъркани. Очевидно това е семейна гробница, гдето костите на първите двама по-рано починали са били събрани и сложени при трупа на третия покойник. Скелетът на последния починал е съвършенно правил о положен — според християнския обичай. Около скелета се намериха следи от изгнило дърво, които свидетелствуват, че погребенията са правени в дървени ковчези. Не се намериха никакви предмети, по които да можем да съдим за датата на тези погребения. Това, което прави особено впечатление е, че всички погребения, разкрити до сега в Плиска, са съвършено бедни откъм находки.

На мястото на разкопаната тук църква, през 1945 год., бяха изкопани три профилувани камъни от корнизи (обр. 27). При окончателното разкопаване на могилката през 1946 год. бяха открити още 27 такива камъни. Само три от тях са счупени, всички останали са цели и добре запазени. Те имат формата на длъгнесто одялани камъни с различни размери. Обикновен та им дължина се движи между 0·28 м и 0·50 м., а широчината (на орнаментираната част) — между 0.12—0·30 м., при дебелина между 0·20—0·80 м. Но срещат се корнизи и с по-големи размери. Такива са например два ъглови камъни, намерени отвън пред западната фасада — единия до северния; другия — до южния ъгъл на църквата. Максималните им размери са: на единия — 0·70 × 0·43 м., а на другия — 0·65 × 0·35 м. Местонахождението на тези 2 корниза, както и формата им (те са профилувани от две страни), показват, че са паднали от ъглите на църквата, пред които бяха намерени.

Всичките тези профилувани камъни са украсени по един и същ начин, което показва, че произхождат от един и същ корниз. Украсата на всеки един от тях се състои от три терасовидно разположени равнини, като върху първата (тази, която стои най далеч от стената) са изрязани в един ред триъгълни зъбци, а върху втората и третата — по един ред дентикули. Накрай, украсата на корниза е завършвала с един полукръгъл торус, който се наблюдава при всеки отделен корниз. Така украсените отделни късове са се нареждали едно до друго и са образували непрекъснат низ.

Обр. 26. — Църква № 3. Общ изглед

Обр. 27. — Църква № 3. Корнизи

Тъй като голям брой профилувани камъни се намериха и във вътрешността на църквата, то може да се допусне, че и там е имало корниз. От този вътрешен корниз може би произхождат някои от камъните, които имат малко различен профил. В всеки случай повечето от корнизите намерени във вътрешността на църквата имат обикновения профил. Очевидно профилуваните камъни са били разбъркани и много малко от тях са останали на местата, гдето първоначално са паднали. Затова от местонахождението им не може точно да се установи, от коя част на сградата произхождат.

Общо взето църквата е имала по-угледен вид от старата постройка и тъкмо по тая причина на нея по би подхождала една подобна украса. Накрай тази украса, макар и да е малко по-груба, намира успоредица и в корнизите на преславските църкви, които по време се доближават повече до църквата, отколкото до старата постройка.

Освен разгледаните корнизи, в същата църква бяха намерени и два други профилувани камъни, леко извити и само с един единствен торус като украса. Те бяха открити не далеч от входа на западната фасада и произхождат вероятно от полукръглата арка, която се е издигала над западната входна врата.

На същото място бе намерена и една каменна полуколонка (обр. 22 D), висока 0·65 м., с радиус 0·23 м. Възможно е с подобни полуколонки да са били украсени всички портали, или най-малкото — западния портал, който изглежда е бил главният и пред който именно се намери полуколонката.

И при тая църква бе намерено незначително количество местна керамика.[1]

Особен интерес представят порталите, които се срещат за пръв път в една такава незначителна постройка. До сега ние познаваме портали в Гебе-клисе и Кръглата църква в Преслав, но при тях самите постройки са много по-монументални и тези тържествени входове са напълно оправдани. Освен по размери, порталите на църква № 3 в Плиска се различават от порталите на споменатите две преславски църкви и по своето разположение. Докато в Преслав те водят към притвора, тук, по липса на притвор, те се отварят направо към наоса, и то към неговия център. Макар тази ориентация на порталите в Плиска да е дадена от самото разположение на старата сграда, все пак строителят не е могъл да не забележи тържествения характер на това разположение и да го използува в своя план. В лицето на № 3 ние имаме една монументална постройка в миниатюрен вид.

Предвид размерите на църквата, които са твърде ограничени, църквата е обслужвала ограничен брой хора и вероятно е била частно притежание на някое влиятелно лице, което впоследствие я обръща в семейна гробнична църква. Порталите в такъв случай са имали чисто представителен характер, без особено практическо назначение.

При разкопаването на църквата не се намери нито един предмет, който да ни бъде от полза за по-точното датиране на сградата. В всеки случай, ако е вярно нашето предположение за взаимно проникване и преплитане на два различни по същество плана — единият езически, а другият — християнски, то годината на съграждането на църквата не ще да е много по-късна от годината на покръстването т. е. ще да се

[1] Вж. по долу, 4, 215 сл.

отнася към периода на втората половина на IX или началото на X в. Тази църква ще да е една от най-старите между разкопаните религиозни постройки през периода 1945—1947 год.

2. Църква № 7. Тя е шестата църква подред разкопана през 1946 год. Намира се на около 300 м. североизточно от Голямата базилика и е означена в картата на Шкорпил като двойна постройка. Всъщност, макар и много близу една до друга (разстоянието между тях е около десетина метра), това са две различни постройки, което личеше и преди още да бъдат разкопани. Шкорпил, очевидно, смятайки двете могили за двойна постройка, пише, че те и двете изглеждали ориентирани на изток.[1]

Първа бе разкопана южната могилка. Тук се откри малка еднокорабна църква (обр. 14 А) (дължина 11 м, широчина — 5·25 м.), с правоъгълен, надлъжно разположен наос, притвор и едно странично помещение, долепено до северната стена на църквата.

Църквата е една от най-разрушените. Почти цялият й южен зид е изчезнал и съборен из основи. Сравнително по-добре е запазен северния зид, гдето най-голямата височина на стените достига до 0·40 м. Градежът е твърде примитивен. Състои се от местни ломени камъни и кал и е твърде слаб, поради слабата спойка на камъните, както и поради тънкостта на стените, които не надминават 0·70 м.

Онова, което спира вниманието ни в тази църква е нейната апсида. Тя буди интерес главно с твърде оригиналната си форма. Отвътре тя представлява неправилна удължена елипса, а отвън не издава присъствието си и може да бъде разглеждана като вградена в източната стена на църквата, или още по-добре — като включена в рамките на самия наос. Елипсовидната форма на апсидата представя изолирано явление и не се среща в нашата религиозна архитектура.

Доколкото може да се съди от запазените сега основи, в църквата се е влизало само откъм западната фасада, гдето вратата отвън е била включена в рамката на една голяма сляпа арка.

На запад църквата е снабдена с притвор, в североизточния ъгъл на който се намира един вход, който води към едно странично помещение с удължена правоъгълна форма, долепено до северната страна на църквата.

По градеж това помещение с нищо не се отличава от останалата част на църквата, с която обаче зидовете му нямат конструктивна връзка. Явно е, че то е съградено по-късно от църквата. За това свидетелствува преди всичко и различното ниво на основите на двете постройки. Ние видяхме, че и към църква № 3 е прибавено едно помещение. Няма съмнение, че тези пристройки не са били предвиждани в първоначалния план на църквите, към които са прилепвани. Това иде да покаже, че първоначално тези църкви не са били предназначени за гробнични. И наистина, ако те бяха замислени като такива, тези странични отделения щяха без друго да бъдат предвидени в първоначалния план и изградени заедно и в конструктивна връзка с църквата.

Помещение В. На десетина метра северозападно от църквата, разкопавайки другата могилка, открихме една правоъгълна постройка с посока от югозапад към североизток (обр. 14 В) Тази сграда е построена от същия материал и по същия начин, както и самата църква.

[1] А П, 104.

Единствената разлика е тая, че тук стените са много по-дебели (1 м.), а оттук и по-солидни. Единственият й вход се намира откъм югозападната й страна. Северозападната надлъжна стена е дублирана отвътре с един нисък зид, който върви по цялата дължина на помещението и е служел вероятно за сядане. Вътрешността на помещението не е разделена от никакви стени. Съществуването на тази сграда е може би в връзка със извършването на някакви обреди, вероятно погребални. Въпросът може би ще се изясни, ако се направят разкопки на цялата площ наоколо, и то на по-голяма дълбочина, за да се види дали не се намираме пред някой стар, български некропол.

Във всеки случай, при разкопаването на страничното отделение на църквата, ние получихме известни положителни резултати в това отношение. Тук бе направен най-дълбокият изкоп, като се стигна до 2.50 м. дълбочина. В пръстта на дълбочина около 1 — 1.20 м. се намираха тук-там разбъркани човешки кости. Очевидно пръстта на тази малка дълбочина е била разравяна, при което костите на по-плитките погребения са били изваждани. На дълбочина около 2 м. бе открито едно цяло неразровено погребение. То е съвършено правилно: главата на запад, краката — на изток, а тялото легнало на гръб със скръстени на гърдите ръце. Цялият скелет обаче не можа да бъде откопан, поради любопитния факт, че той се намира под самите основи на източния зид на страничното помещение. Мястото на това погребение показва че то няма нищо общо със постройката над него, т. е. с самата гробница, погребенията в която, както видяхме, са били сравнително плитки. То показва също, и то със положителност, че гробницата е по-късна от това погребение. От кое време може да е то? Дълбочината, на която се намира погребението, говори в полза на една ранна епоха, която се отнася вероятно около построяването на същинската църква, а може би и преди това — към предхристиянския период на българите, когато, както ни е известно от варварските погребения в Унгария, заравянията на умрелите са се правели доста дълбоко в земята, при което най-старите се намират и най-дълбоко.[1] Все пак погребението не изглежда да е езическо.

Освен няколко къса керамика, в тази църква не са отбелязани никакви други находки.

3. Църква № 4, дълга 12.20 м. заедно с апсидата и широка 6 м. се намира в североизточния ъгъл на Външния град (обр. 23, 4). Има надлъжен правоъгълен наос, предапсидно пространство и полукръгла, както отвътре тъй и отвън апсида. Строежът е от местни камъни и кал. В църквата се влиза през единствения вход в западната фасада. От двете страни на входа има по един полупиластър. В североизточния ъгъл на притвора е образувано, чрез един допълнителен зид, малко затворено от всички страни отделение, служащо вероятно за гробница. При разчистването му обаче не бяха намерени следи от погребение. Църквата е постлана с квадратни плочи от местен произход.

В притвора бе намерен един железен предмет произхождащ вероятно от конско снаряжение. Ако се съди по добре запазеното състояние на предмета, може да се заключи, че той има сравнително късен произход. Подобен предмет с същата форма и размери е намерен и при разкопките в Мадара[2]).

---

[1] Gy. Rhé und N. Fettich, Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn. Prag 1931, 12.

[2] В. Миков, Гробни находки. Сб. Мадара I, обр. 140, с.

4. Църква № 6. Дълга, заедно с апсидата, 8.70 м. и широка с дебелината на зидовете — 4.50 м. (обр. 24). Отстои само на около 1.50 м. източно от № 29. По форма тя твърде много прилича на църква № 4, с тая единствено съществена разлика, че няма предапсидно пространство. Не съществуват също и полупиластрите пред входа на западната фасада. Освен това апсидата тук не образува съвсем правилен полукръг отвътре. Върхът на конхата е леко удължен, вследствие на което изглежда като заострен. Наосът и притворът на църквата са били постлани с местни плочести камъни, между които е имало и случайни мраморни плочки. По градеж църквата прилича ни всички разгледани по-горе религиозни постройки.

В. Триконхални църкви

1. Църква № 28 се намира до северния вал на земленото укрепление, на десния бряг и в самото начало на източното разклонение на рекичката Асар-дере. Дължината ѝ е 9 м., а широчината 3.75 при притвора и 6.50 м. при конхите. Тя спада към най разрушените църкви. Планът ѝ се възстановява трудно, тъй като на места зидовете са изчезнали из основи. Както се вижда от обр. 23 2, централното пространство на църквата има форма на трилистник, към който на запад е прибавено едно правоъгълно помещение. Доколкото може да се види от сегашното състояние на църквата, това последно помещение е било разделено на две части, западната от които, напречно разположена на надлъжната ос на църквата, е служила за притвор, а източната се е отнасяла към наоса. Подът на притвора е с 0.10 м. по-висок от равнището на наоса. Същата разлика вероятно е съществувала и в височините на таваните. В църквата се е влизало само през един вход, който се намира в северната страна на притвора. Цялата църква е била постлана с квадратни тухли с страни 0.28 и 32 м. при дебелина 0.04 м. Най-добре запазена е настилката в притвора, гдето върху една от тухлите личи познатия от античните постройки надпис DVLES.

Трите апсиди имат един и същ радиус и затварят едно почти квадратно пространство, над което вероятно се е издигал купол. Пълният квадрат под засводеното пространство е бил получен чрез допълнителни зидове, следи от които личат при североизточния наосен ъгъл на трилистника. Апсидите са имали отвън цокъл, който днес слабо личи.

Църква № 28 не допринася нищо ново по отношение градежа и находките, но е интересна като архитектурна форма, която се среща за първи път в Плиска.

*

От казаното до тук за религиозните постройки можем да извадим заключението, че на местна почва постепенно се затвърдява една архитектурна традиция, в която се очертават ясно две архитектурни групи: 1. църквите от т. н. плисковски тип и 2. всички останали църкви.

Първата от тези групи изглежда, че предхожда втората. Към подобно заключение ни навежда: 1. общият характер на българското църковно строителство от епохата на първото българско царство, което се изразява предимно в базиликални строежи и 2. занимателният факт на стереотипно повторение на един и същ архитектурен тип, което сочи на известна неопитност.

И така, повечето църкви разкопани през периода 1945 — 1947 год. в Плиска могат да се отнесат към епохата след XI в., без да можем за

сега да уточним датата, след която те не биха били възможни. На всеки случай само малък брой църкви (между които на първо място тези от плисковския тип) могат да се отнасят към една по ранна епоха — XI в., а само една от тях — № 3, може с известна вероятност да се припише на една още по-ранна епоха, близка до времето на покръстването. Останалите църкви могат с най-голяма вероятност да се датират между XI — XIV в., както това се потвърждава донякъде и от откритата в Плиска триконхална църква. Към същата късна датировка ни ориентират и някои стилни особености на църквите, като напр. популярността на еднокорабната църква, малки размери, склоност към ритмично разчленяване на външните стени на трикорабните църкви и пр. все характерни белези за архитектурата ни от второто българско царство.

IV. ЦИВИЛНИ ПОСТРОЙКИ

1. Сграда № 30 се намира североизточно от Голямата базилика, близо до окопа (обр. 28). Представя правоъгълник ориентиран по четирите страни на света. Дължината на сградата е с направление от изток към запад. Вътре се влиза през една сравнително тясна врата, която се намира в южната стена. В югоизточния ъгъл на помещението има една каменна субструкция, служеща вероятно за някаква подставка (обр. 29). Подобни зидарии, както видяхме, имат и църквите № № 12 и 8. Предназначението им ще да е било вероятно навсякъде едно и също. По градеж и материал, сградата не се отличава от разгледаните по-горе църкви. Тя се състои от едно единствено помещение, без никакви подразделения. Височината на стените, както са запазени сега, се движи между 0.40 — 0.50 м. Освен няколко незначителни късa от глинени съдове, в пръстта не се намериха никакви други предмети. Разкопаването стана много бързо, тъй като зидовете на постройката се намираха съвсем плитко в земята — 0.20 м. Предвид главно на ориентацията, може да се предполага, че сградата е служела за живеене.

2. Сграда № 32 отстои само на около 150 м. източно от източната порта на вътрешната крепост (обр. 30). И тя има правоъгълна форма и е ориентирана по страните на света, както и № 30, но за разлика от

Обр. 28. — Цивилна сграда № 30. План

Обр. 29. — Цивилна сграда № 30. Общ изглед

тази последната надлъжната ѝ ос има посока север-юг. Намира се на значително по-голяма дълбочина в земята от всички разкопани до сега постройки в Външния град. На някои места насипът над запазените основи има повече от един метър дебелина. Запазен е само най-долният ред от основите. Градежът, за разлика от всички други постройки в пространството на Външния град, е много здрав. Дебелината на стените достига до 2.20 м. Зидовете са изградени от блокове, които, по размер и форма, с нищо не се отличават от дяланите блокове на дворците в вътрешната крепост. Фугите са от бял хоросан, а вътрешната страна на зидовете е измазана с дебела (0.08 м.) и здрава мазилка от червен хоросан, приготвен с сито счукана керамида. Заслужава да се подчертае, че абсолютно същата мазилка се среща и в оградната стена на Малкия дворец, а така също и в откритите до същия дворец щерни. Не е безинтересно да се отбележи, че постройката е разположена точно в оста, която съединява източната порта на вътрешната крепост с т. н. Крумов дворец. Това разположение, заедно с характера на самия градеж, показва недвусмислено, че откритата на това място сграда се намира в конструктивна връзка с най-старите сгради на вътрешната крепост и по-специално с така наречения Крумов дворец.

Обр. 30. — Цивилна сграда № 32. План

3. Сграда № 31. Този архитектурен комплекс се намира източно от вътрешната крепост, до самия окоп, в местността „Бунар баши“ т. е. „При кладенеца“. Мястото, на което са разположени сградите е равно, с много слаб, едва забележим наклон към юг. Преди разкопаването на повърхността, се намираха в изобилие фрагменти от глинени съдове и строителен материал, като градежни камъни, тухли, керамиди, хоросан, мраморни плочк и др. При започване на разкопките бе направен и един дълбок изкоп, за да се установи, дали има различни културни наслоявания. Резултатът беше отрицателен.

Разкопаният на това място архитектурен блок представя една серия от цивилни сгради, някои от които свързани помежду си с входове и наредени с лице към юг. на една обща непрекъсната линия с посока изток — запад (обр. 31). Сградите образуват една отделна архитектурна група, тъй като са заградени с каменна стена, затваряща едно пространство повече от 300 кв. метра, което по липса на време не можа да бъде изследвано до край.

Тук ще дадем кратко описание на отделните помещения, спирайки се на всяко едно от тях по реда на разкопаването и означавайки ги с буквите A, B, C и D, както това е направено и на приложения план (обр. 32).

Помещение A заема най-западната част на разкопаната площ. Тъй като разкопките започнаха от запад към изток, то се явява и първото разкопано помещение. По план то представя продълговата сграда с форма на неправилен удължен правоъгълник, източната страна на който

Обр. 31 — Цивилни сгради № 31. Общ изглед

е малко по-къса от западната. Сградата се състои от едно помещение без подразделения, ориентирано по четирите страни на света, с слабо отклонение към югои зток. Зидовете са запазени на различна височина,като най-високия не надминава 0.80 м., а най-низкия — 0.45 м. Само на едно място (източната част на южната стена) зидът е напълно унищожен. Градежът, както и при църквите, е от местен ломен камък и кал. Тук-таме в зидарията се среща и малко по-здрав варовиков камък, също от местен произход. Хоросан не е имало никъ е в зидовете. Намериха се обаче няколко парчета от дебела варова мазилка, произхождаща вероятно от вътрешна мазилка. Зидовете са градени в хоризонтални редове. Всички останали помещения имат същия слаб градеж и същата ориентация.

Помещение А е снабдено с един тесен вход, който се намира в западната половина на източната стена. Точно срещу този вход, в с-з ъгъл на помещението, се намира една кръгла постройчица, изградена отвътре с тухли, а отвън със ломени камъни (обр. 33 и 34). При разкопаването ѝ се установи, че тя е била постлана с червена трамбована и добре изпечена пръст. Намери се също и доста голямо количество пепел. Всичко това ни показва, че постройчицата е служила за пещ. Може би върху трамбованата пръст да е имало и настилка от плочи, но такива не се намериха in situ. Че постройчицата е служила действително за пещ, показва не само нейната форма, горялата пръст и пепелта, но също и обстоятелството, че тя е облицована отвътре с тухли. Присъствието на тази тухлена облицовка трябва да се обясни с факта, че камъкът, от който е изидана пещта е такъв, че не би издържал на много висока температура, та затова е и станало нужда да се облицова отвътре с тухли. Пещта има 2.40 м. в диаметър и е била снабдена с малка вратичка от към южната страна, т. е. вратичката е била с лице към външния вход на постройка А. Подобно разположение на двете врати една срещу друга може би не е случайно, а се е обуславало от нуждата да излиза димът през външната врата. Същото разположение наблюдаваме и в някои славянски пещи открити в територията на СССР[1]). Пред вратичката на пещта има един правоъгълен камък, който образува нещо като продължение на пода на самата пещ. Тази подробност се среща също в някои от славянските каменни пещи.

Сграда В се намира северно от постройка А, до която първата е долепена. Формата на сградата е правоъгълник. Южната стена отвън е

[1]) В. Равдоникас, Археологически изследвания в Стара Ладога. Сб. Славянска археология и етнография в Съветския съюз, София 1947, 87.

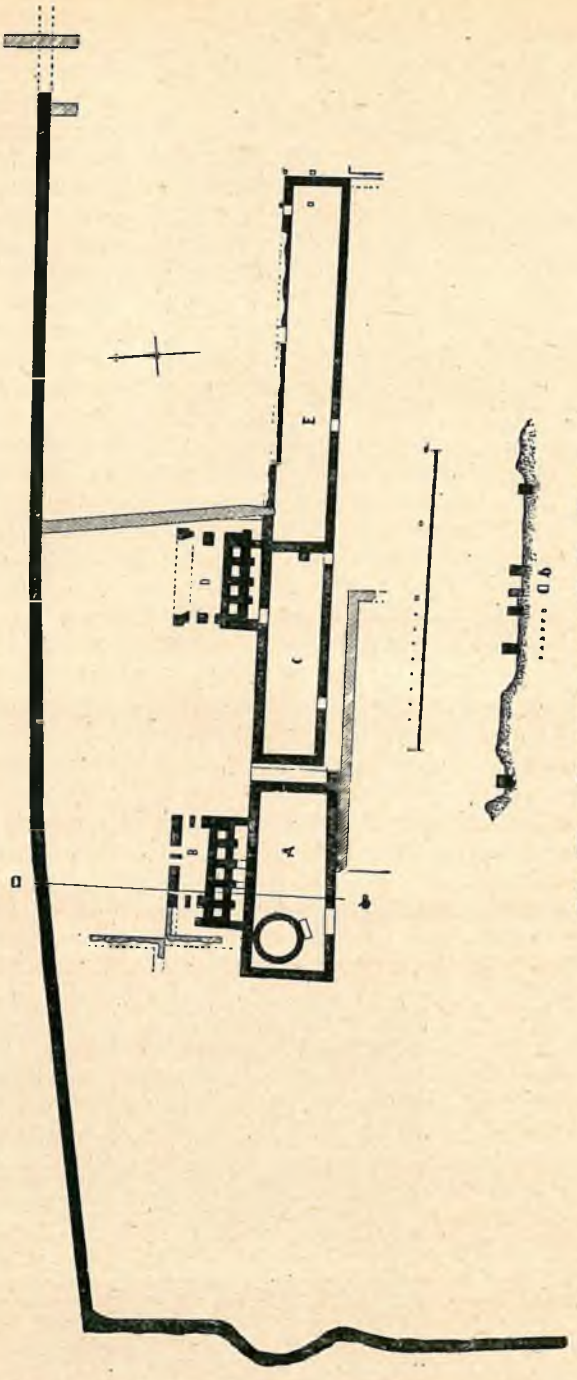

Обр. 32. — Цивилна сграда № 31. План

Обр. 33. — Цивилни сгради № 31. Пещ от помещение А, гледана отвътре

разчлечена от четири полупиластра. В вътрешността, гдето няма никакви подразделения, се влиза през три двойни врати, разположени в източната, западната и северната страна на помещението. Южният зид, който е дебелъ 1.70 м. съдържа четири квадратни дупки, които отдолу са постлани с груби местни камъни. В вътрешността на помещението се намериха следи от горяло — пепел, въглени, обгорени керамични фрагменти, напукани от висока температура камъни и др., а също и извънредно голямо количество керамика.

Като се вземе под внимание големия брой глинени фрагменти, които бяха намерени тук, присъствието на голямо количество горели материали между които и сгурия, а също и обстоятелство, че дупките в южната стена са се съобщавали, както изглежда, с вътрешността на помещението и са играли ролята на отдушници, би могло с голяма вероятност да се предположи, че се намираме в присъствието на работилница за глинени изделия, респ. глиненени съдове. Не е безинтересно да се отбележи, че керамичните фрагменти не се намериха върху пода, а в самия насип, който запълваше вътрешността на постройката. Това показва, че глинените съдовете не са се намирали първоначално в тази част на сградата, а са паднали вероятно някъде отгоре. Може да се предполага, че самата работилница се е намирала на горния етаж, а откритата част представя само основата на този етаж. Тук вероятно се е помещавала и самата пещ.

Помещения С и D. Постройка С се намира на изток от постройка А и е отделена от тази последната чрез един постлан с каменни плочи пасаж, широк около 1.50 м. И тази постройка се състои от едно единствено помещение, подобно на А, но още по-удължено. Към източната му стена отвътре, е долепен един дебел полупиластър, какъвто вече констатирахме и при други цивилни и религиозни постройки. Помещението е снабдено с

Обр. 34. — Цивилни сгради № 31. Пещ от помещение А, гледана отвън.

два твърде тесни входа откъм юг. Освен малкото количество керамика, тук не бе намерен никакъв материал, по който бихме могли да съдим за предназначението на това помещение. В всеки случай сигурно е че то е имало подобна служба, каквато е имало и помещение А, тъй като сграда D, която е почти долепена до северната му страна, има същата форма, а следователно и подобно назначение, каквото е имала и сграда В. Сграда С отговаря по форма и назначение на сграда А, а сграда D — на сграда В. Явно е, че тук имаме едно и също разположение повторено два пъти. Явно става също, че помещение А и В от една страна, и помещение С и D от друга, вървят заедно и се намират в известна зависимост едно от друго. При първите две помещения тази зависимост е изразена в съществуващата пещ, която сигурно е обслужвала и помещение В. Що се отнася до помещения С и D, те се съобщават помежду си чрез една врата пробита в северната стена на първото помещение. Липсата, обаче, на пещ в помещение С показва, че все пак е имало известна разлика в назначението на двата чифта сгради.

По отношение на находките в помещение D не би могло да се прибави нищо към онова, което вече се каза за помещение В, освен, че в помещение D се намераха някои нови форми от начупени глинени съдове с зеленикава глазура.

Помещение Е е конструктивно свързано с помещение С и представя неговото продължение на изток. Западната му стена е същевременно и източна стена на помещение С. Без да променя формата на помещения А и С, помещение Е се явява още по-удължено от тях. То е снабдено с един вход в южната и един в северната стена. Прави впечатление, че входовете на всички помещения са много тесни.

Главният интерес към помещение Е лежи в източната му част, гдето бяха открити следи от по-старо жилище, от което са запазени само четири побити в земята камъни, от които един се намира вътре в помещението (обр. 32, Е). Тези камъни бележат, по всяка вероятност, мястото на старо огнище. Около тях се намериха голямо количество въглени, пепел и др. горели материали. Явно е, че жилището е било унищожено от пожар. Около огнището и особено на запад от него се намериха следи от дебела мазилка от червена пръст, примесена с ситна слама. Мазилката произхожда безсъмнено от по-старата постройка, тъй като се намира на същото равнище, на което се намериха и другите горели материали около огнището. По някои отломъци от мазилката се виждат следи от греди. Това показва донякъде, че горните части на сградата са били дървени — вероятно греди и плет, които са били измазвани, както отвън така и отвътре. Все около огнището, и предимно на запад от него, се намериха фрагменти от глинени съдове, които по всичко се схождат с глинените съдове от другите помещения. Бяха намерени и голям брой керамиди с различна форма и големина, които също се срещат и в останалите помещения. Керамидите безсъмнено произхождат от покрива на старата сграда, тъй като някои от тях се намериха една върху друга, т. е. точно така, както са стояли и на покрива. От находките се вижда, че по-старата сграда се отнася приблизително към същото време, към което се отнасят и останалите постройки. Освен споменатите градежни материали, тук се намериха и фрагменти от стъклен съд с сиво-белезникава иризация.

*

Разкопките на № 31 не дадоха богатия материал от находки, който естествено можеше да се очаква при разкопаването на цивилни сгради. Освен

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ПЛОВДИВ

керамиката, на която ще се спрем специално по-долу, намериха се и голям брой керамиди. Тухли рядко се срещат. Керамиди бяха открити в всички помещения и особено в голямо количество в помещение Е. Очевидно всички помещения са били покрити с керамиди. Тези последните имат различна форма и големина, но най-често се срещат такива с размери 47×33×3 см. и 54×34×2 см. Керамидите с тези размери са правоъгълни и съвсем слабо извити. Тези с по-големите размери са очертани отвътре по краищата от вътрешната страна с една линия теглена с пръст. Срещат се и обикновени извити керамиди, които се разделят на две групи: 1. такива с размери 48×18×13×2.5 см. при дълбочина на извивката 5 см. и 2. други с размери: 43×18×13×2 см. с същата дълбочина. Първият тип е от жълта глина, а вторият — от червена. Големите плоски керамиди са правени както от жълта, така и от червена глина. Между извитите керамиди се намери една с твърде интересна украса на гърба, състояща се от двойни линии правени с пръсти в прясната глина по дължината на керамидата и в формата на буквата Т. От двете страни на отвесната хаста на Т-то има по една двойна вълниста линия правена също с два пръста в прясната още глина. Подобна керамида се намира в Русенския музей и произхожда от стария римски лагер Prista. Тухли украсени с вълнисти линии се срещат и в Мадара[1]).

По някои керамидни фрагменти откриваме и знаци (обр. 35). Върху един от камъните в зида на помещение С се намира и един каменоделски знак (обр. 35 2). До интересни заключения може да се дойде, ако се изследва състава на намерената в помещение В и D сгурия. Така, дори и без химически анализ, се вижда, че някои от тях (предимно тези намерени в помещение D) съдържат между другото и оцветена жълтозеленикава стъклена смес, произхождаща без съмнение от приготвяната тук глазура. Като се има предвид, че глинени съдове със глазура се намериха почти изключително само в помещение Е, може да се допусне, че тъкмо в това помещение е ставало глазирането на съдовете. В помещение D бяха намерени и два пръстени прешлена — първият с размери: височина 1.3 см., диаметър при общата основа 2.2 см., а другият съответно 2 и 3 см. Формата на двата прешлена е една и съща: два пресечени конуса долепени един до друг с големите си основи. Стените на малкия прешлен са прави, а тези на по-големия леко изпъкнали. Интересен е по-малкият прешлен (обр. 36), върху стените на който се четат два надписа, единият от които гласи IPHNH т. е. Ирина, вероятно собственото име на притежателката на прешлена. Другият надпис е неясен. Завършва с КМН и означава вероятно пак женско име. Началните букви биха могли да се прочетат като СФА или САN.

Обр. 35. — Цивилни сгради № 31. Знаци върху керамиди и камъни

В помещение Е бяха намерени и няколко ковани гвоздеи с сравнително малки главички (обр. 37). Пак там бе намерена и една металическа игла с счупен връх (обр. 37 2). До се-

[1]) Р. Попов, цит. съч., обр. 176 и 178.

верната оградна стена се намери елипсовидна халка (обр. 37_9), До северната стена на помещение В отвън бе намерено едно каменно корито, употребявано вероятно в самата работилница а вътре в същото помещение — едно каменно точило с длъгнеста форма и заоблени краища (обр. 45_8). Подобни точила се срещат и в други славянски селища.

Обр. 36.— Цивилни сгради № 31. Прешлен

4. Сондажи в вътрешната крепост. През 1946 год. по липса на достатъчно работници, вместо редовни разкопки, беше направен един сондаж в вътрешната крепост, на една едва забележима могилка, югоизточно от Големия дворец. На това място се откри част от зид с направление с-и — ю-з. Зидът е от местни камъни и кал. Лошото състояние на зида не позволява да се определи към какъв вид сграда е принадлежал. Намериха се късове от обичайните глинени съдове, а също и един цял съд (обр. 38). Съдът представя обикновено гърне, височина 16 см., диаметър при устието — 11 см., без дръжка и с една врязана спираловидна линия, която обикаля три пъти и половина под шийката на съда. Гърнето беше пълно с пръст, в която се намериха кости от птица, както и няколко черупки от яйце. Гърнето бе похлупено с устието надолу върху настилка от плочи. На 1.20 м. дълбочина под плочите се намериха отломъци от червен хоросан, както и фрагменти от глинени съдове. Изглежда, че това е някакъв случаен насип, който може да се отнесе по време към дворцовите сгради, върху които по-късно (по времето, когато са били издигнати голяма част от градежите на Външния град) е била издигната по-нова постройка.

5. През 1947 год. бе направен един втори сондаж, също в вътрешната крепост, на един малък обект, намиращ

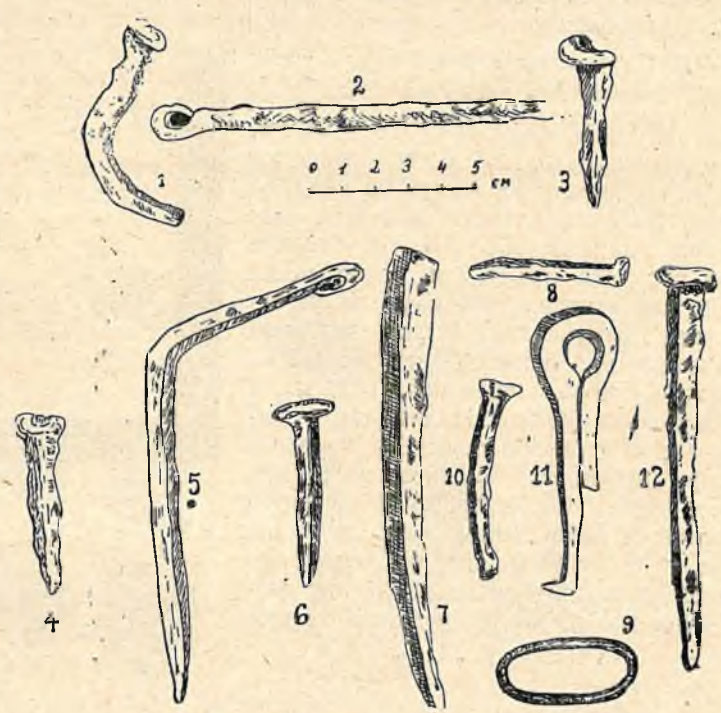

Обр. 37. — Цивилни сгради № 31 и парцел № 7 на Вътрешния град. Металически предмети

Обр. 38. — Глинен съд от сондажа югоизточно от Големия дворец

се на по-малко от стотина метра западно от Малкия дворец (квартал 2 парцел VII). На дълбочина около 0.50 м. тук бяха намерени следи от с-з ъгъл на една постройка (обр. 39), градена с местни камъни и кал. Височината на запазените зидове е около 0.60 м. На дълбочината на зидовете бяха намерени няколко керамични фрагмента, късове от широки керамиди, от които една цяла, леко извита, с размери: дължина 0.49, широчина 0.28 и дебелина 0.025 м. Откъм вдлъбната страна на керамидата е начертан знак с форма на буквата Т (подобен на знака върху една от извитите керамиди от № 31[1]). В същия пласт бяха намерени и следните предмети:

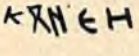

1. Две бронзови ромбовидни стрелички, едната от които с размери: дължина 0·062 м., максимална широчина — 0·016 м., а другата съответно: 0·074 м. и № 0·029 м.

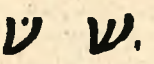

Обр. 38а.

2. Железен палешник (обр. 40) с дължина 0·20 м., макс. шир. 0·14 м. и макс. дебелина 0·045 м. Конкавната извивка на палешника е разцепена. В цепнатината се е слагала дървената или железна дръжка. Палешникът има подковообразна форма. Подобен палешник с по-малки размери се намира в музея в Плиска. Същите форми на палешници са намирани и от К. Шкорпил.[2]

3. Един четиристенен кован гвоздей с отчупена главичка (обр. 37_7).

На дълбочина около 0·80—0·90 м. под равнището, на което лежи последния ред от основите на зида, бе открита една отчасти запазена глинена подница (обр. 39). От следите на горялата пръст, тя лесно може се възстанови. Формата ѝ представя правоъгълник с леко заоблени върхове и с размери: дължина 2 м., шир. 1·20 м., дебелина 0·05 м. и дълбочина 0·07 м. Подницата е направена от добре изпечена червеникава пръст със значителен примес от слама. От направените стратиграфски наблюдения се вижда ясно, че тук е имало две жилища едно над друго, следователно от две различни епохи. Както се вижда от про-

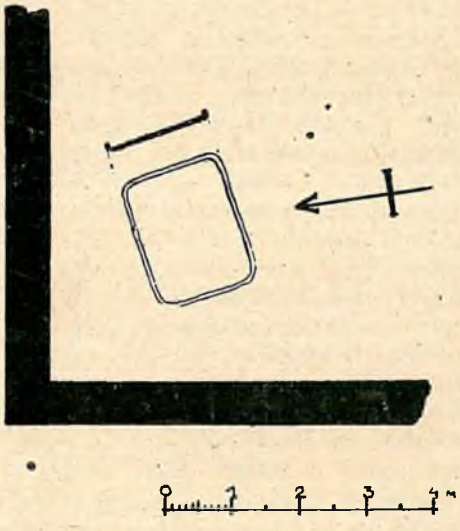

Обр. 39. — Западно от Малкия дворец. План на сондаж

[1] Виж по-горе, 210.

[2] АП, 311 и табл. LIX, 1—3.

фила на направения изкоп, по-новото жилище, към което принадлежат откритите зидове, е било постлано с един слой жълта пръст с дебелина 0·10 м. Над този пласт жълта пръст, както и под него, следва черна пръст. Естественият геологически пласт жълта пръст тук се среща сравнително на голяма дълбочина — около 2·50 м. т. е. под равнището, на което лежи подницата. Навсякъде около подницата и особено в източния й край се намериха овъглени дървета в извънредно голямо количество. Насипът от въглени достига дебелина до 0·20—0·30 м. под нивото на подницата, обстоятелство, което ни навежда на мисълта, че огнището е било издигнато на известна височина от пода на жилището, както обикновено се е практикувало и във всички старославянски селища известни до сега.

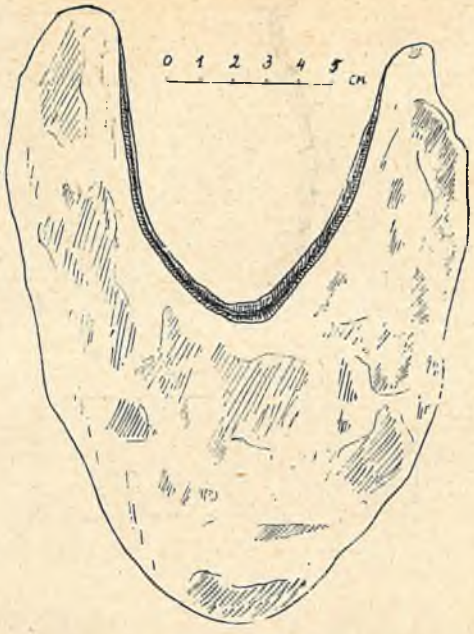

Обр. 40. — Палешник от сондажа западно от Малкия дворец

Материалът, който се намери в този пласт, е, за съжаление, твърде оскъден и недостатъчен, за да може да се установи точна хронология на жилищата. Освен съвършено незначителното количество керамични фрагменти, които се срещат в по-горния пласт на новата постройка, не се намериха никакви предмети, които да са характерни за подолния слой.

Може да се предполага, че откритата подница представя част от някакво паянтово жилище — вероятно землянка. Подобни землянки

Обр. 41. — 1—11) Цивилни сгради № 31. Керамика; 13 и 17) Църква № 5. Желязно кръстче и металическа ажур на тока; 16) Църква № 29. Металическа тока; 14—15) Топчета от девташларите при Везир-тепе

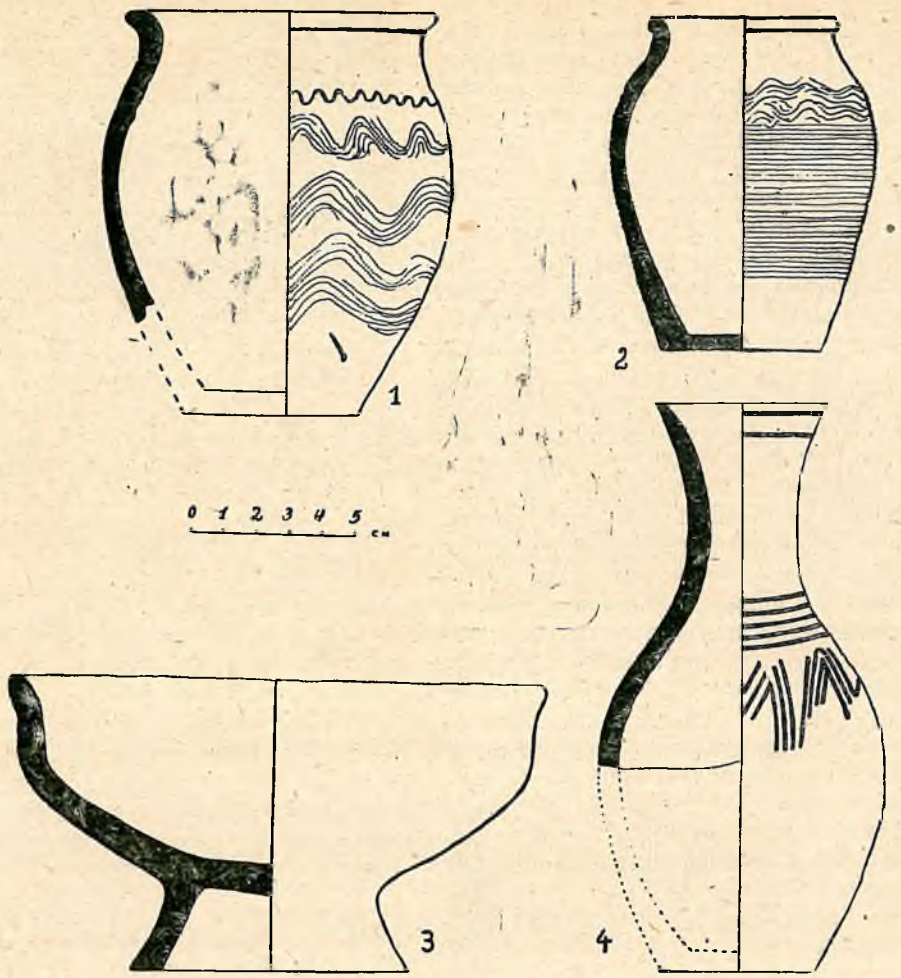

Обр. 42. — Цивилни сгради № 31. Графично възстановени съдове

са известни и у славянските племена[1], обитаващи някога една част от територията на СССР, гдето между XI и XIII в. се намира в пълен разцвет дървената архитектура. Интересно е да се отбележи, че размерите на нашата подница-пещ се схождат с размерите на пещите открити в руските землянки между XI—XIII в.[2] Сходството се простира и върху бедността на находките. По отношение на керамиката напр. има пълна еднаквост, както това вече се отбелязва и от някои съветски археолози[3], между находките в Плиска и тези в изучените стари руски градища като Новгород, Рязан, Стара Ладога и др. Еднаквите находки у нас и в СССР, напр. по отношение на керамиката намерена в Плиска от една страна и в Киев от друга, могат до голяма степен да се обяснят в светлината

[1] М. Каргер, Землянка-мастерская киевского художника XIII века. КСИИМК, XI (1945), 5-7.

[2] Пак там, 7.

[3] Пак там, 9, обр. 4. Вж. също: А. Арциховский, За средновековното културно единство на славяните. Славянска археология и етнография, 146.

на резултатите от последните проучвания на някои съветски археолози, които проследяват разселванията на славяните от тяхната прародина[1].

4. През лятото на 1947 година бе разкопана една малка могилка, означена на картата на Шкорпил с № II и намираща се северно и вън от окопа. Могилката имаше височина около 1 м. при диаметър на основата 20 40 м. По форма беше доста правилна. Тя бе разкопана на сектори и по пластове — стратиграфски, с дълбочина на всеки пласт около 0·30 м. Намериха се ломени камъни, които обаче не може да се каже, че са били поставени в някакъв определен ред. Всичко това показва, че могилката е била разкопавана. Вероятно тук е имало погребение с изгаряне, тъй като цяло погребение не се намери. Заслужава на всеки случай да се отбележи, че на различни дълбочини бяха намерени фрагменти от керамика, които по нищо не се отличават от керамичните фрагменти, които срещнахме из всички разкопани сгради, за които говорихме по-горе.[2] Въз основа единствено на намерената керамика не сме в състояние да определим точно епохата, към която се отнася тая могила. Би могло все пак да се предполага, че тя принадлежи към късно римското владичество в нашите земи.

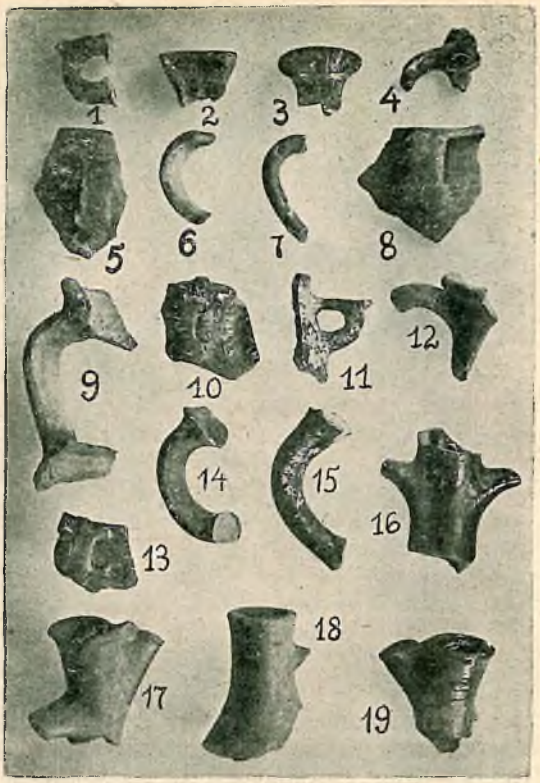

Обр. 43. — Цивилни сгради № 31. Дръжки от съдове

V. КЕРАМИКА

Във всички открити до сега църкви и особено в цивилните постройки № 31 се намери богат керамичен материал, който заслужава да бъде разгледан по-обстойно. Изучаването на керамиката е толкова по-важно, че то представя и един малък принос към определяне датата на разкопаните както религиозни, така и цивилни постройки.

Тъй като керамичните фрагменти от религиозните постройки не се различават по нищо от фрагментите намерени в цивилните сгради и по-специално в сградата с работилницата за глинени съдове, тук ще разгледаме общо керамиката, без да държим сметка, от где произхождат отделните фрагменти, като само в случай на нужда ще посочваме точното им местонахождение.

---

[1] Б. Рыбаков, Поляне и северяне. Советская этнография VI—VII (1947), 94.
[2] За керамиката вж. по-долу

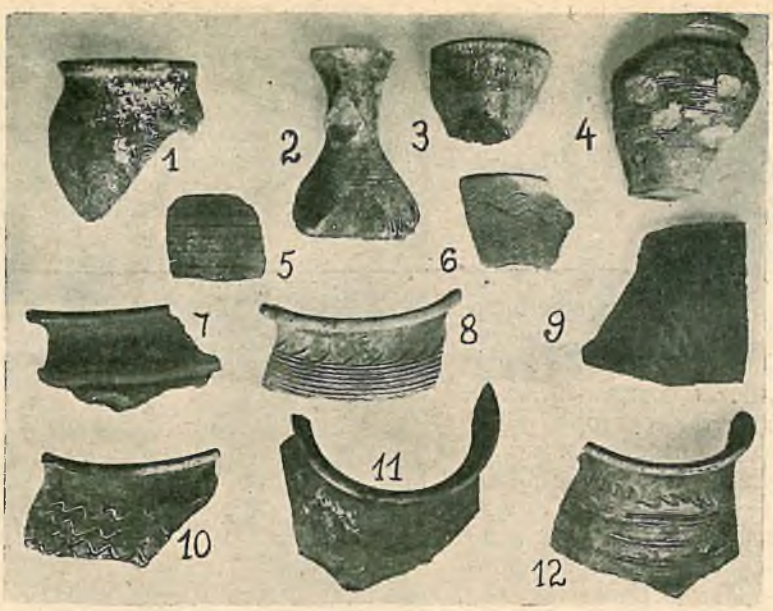

Обр. 44. — Цивилни сгради № 31. Керамични фрагменти

Любопитно е да се отбележи в самото начало, че през тригодишния отчетен период се намериха само два цели съда, като само единия от тях беше съвършено здрав (обр. 38), а другия — начупен на множество късове, които можаха отпосле да бъдат слепени и съдът възстановен (обр. 41 $_4$). От тези запазени съдове, както и от някои други фрагменти, по които съдовете лесно се възстановяват графично (обр. 42), се вижда, че разглежданата керамика е доста богата, както по отношение на форми, така и по отношение на украса. Най-обичайният съд се явява във формата на познатото и до днес гърне без дръжка, с равно отсечено и непрофилирано дъно и с широко почти винаги ясно профилирано навън устие. Съдовете обикновено са издути под шийката и имат на това място най-големия си радиус. Колкото се отива към дъното, толкова повече радиусът намалява и съдът се стеснява. По тоя начин долната част на съда понякога се явява леко удължен във формата на пресечен конус (41 $_4$). Подобни съдове с удължени дъна са намерени и в Мадара,[1] а също и в много други страни, обитавани от славянски или варварски народи.[1] Наред с тези обичайни форми срещат се и други със сплеснати профили. Тези последните са плитки и представят блюда или паници, снабдени с високи кухи дъна (обр. 42 $_3$). Съдовете от този тип имат зеленикава глазура. Те са намерени почти изключително в помещение D на № 31. Абсолютно същия тип съдове са намерени и при разкопките в Мадара.[3] Заслужава да се отбележи, че глазирана керамика не се откри в нито една от църквите, с изключение на

[1] Сб. Мадара II, табл. III

[2] Archaeologia Ertesitö 44, Budapest (1930) обр. 97$_2$, 100$_2$, 101$_4$, и 94$_1$

Срв. също: J. Hampel, Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn II. Braunschweig 1905, 714, обр. 7; 709, обр. 9.

[3] Мадара II, табл. I и обр. 69 А, Б и В.

църква № 28, гдето бе намерен само един такъв фрагмент. По отношение на формата може да се каже, че най-обикновеният тип съд от Плиска представя нещо средно между съдовете с удължени и тези със сплеснати профили. Голям е броят и на онези съдове, които са снабдени с дръжки. Тези последните са най-разнообразни по форма, а също и по големина. Обикновено те са правени, за да се държат с ръка, но има и такива, които са били предназначени да бъдат връзвани (обр. 43 10, 13) Обикновено дръжките са сплеснати, с леко профилиран троен ръб на гърба, но срещат се и други с кръгла форма. Вити дръжки не се срещат. Интересна форма имат дръжките на намерените няколко фрагменти от малки зелено-глазирани съдчета в помещение D на № 31 (обр. 43 1, 11).

Обр. 45. — Цивилни сгради № 31. Керамични фрагменти и точило

Известно разнообразие представят и устията на съдовете. Освен обикновените широки устия с леко профилирани навън ръбове, срещат се и такива с по-тесни отвори. Това са обикновено малки съдчета с тесни гърла и фуниеобразни устия (обр. 44 2). Срещат се и по-големи съдове с тесни устия. Някои от тях наподобяват амфори с двойни дръжки, а други — стомни с единични дръжки. Тези последните имат обикновено прищъпнати устия.

От възстановените съдове, па и от отделни части на устия, дъна и др. може да се заключи, че намерените фрагменти произхождат предимно от малки или средни съдове. Срещат се и такива с по-големи размери, но в твърде ограничено количество. В това число заслужава да се отбележи и запазеното отчасти устие на един съд с радиус 0·13 м. и дебелина на стените — 0·02 м. (обр. 41 1), който е най-големия съд. намерен до сега във Външния град. Особен интерес представят съдчетата с хуниобразни устия, намерени предимно в помещение D на № 31. Предвид малките им размери едва ли може да се допустне, че те са имали някакво практическо предназначение. Подобни малки съдчета с една дръжка и със светло-жълта или зеленикава глазура, както и с абсолютно същите размери са намерени и при разкопките в стария Киев и

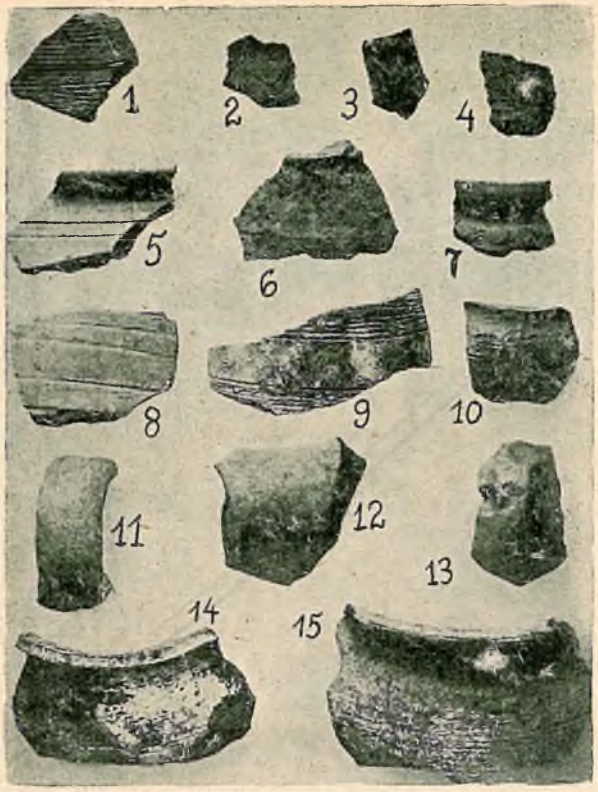

Обр. 46. — Цивилни сгради № 31. Керамични фрагменти

са датирани между XI и XIII[1] в. Подобни находки са известни и от Унгария[2].

Всички съдове, без изключение, са работени на грънчарско колело. Стените им, които понякога са много тънки и достигат до 0·005 м. дебелина, са гладки отвътре, а отвън украсени с набраздявания в най-различни комбинации. Само един фрагмент, очевидно от римски произход, има гладки стени отвън и дълбоко набраздени отвътре (обр. № 45$_{10}$). Глината, от която са правени съдовете, не е една и съща. Пречистването и изпичането ѝ е също различно в различните фрагменти. Първоначалният цвят на съдовете, както изглежда, е бил жълто-червен. Наред с този цвят, обаче, срещат се и фрагменти със сиво-черен цвят. Едната и другата глина са от местен произход. Добре е пречистена и добре изпечена. Сиво черната е донасяна от подножията на възвишението Стана до село Памукчи. Що се отнася до жълто-червеникавата, тя се намира почти навсякъде из полето и е доставяна безсъмнено от близката околност, вероятно от същото място — на около 200 м. източно от грънчарската работилница, където и днес се издига една примитивна тухларница. В помещение № 31 бе намерен къс от дъно на съд от сива глина, която при изпичането е придобила почти бял цвят. Фрагментът има отвътре ясно-зелена глазура, а отвън — блядо-жълта. Произхода му изглежда да е турски. Съдове с подобна глазура се намират и до днес южно от днешното село Плиска, където някога е имало татарско селище.

Украсата на съдовете (обр. 44—49 и др.), която е особено богата и разнообразна, се състои от успоредно набраздени или хоризонтално вълнообразни линии, разположени обикновено или под шийката на съда или по раменете му. Понякога по тоя начин са украсени целите стени на съдовете. Освен прави и вълнообразни хоризонтални врязани линии поотделно, срещат се и такива комбинирани заедно — на отделни пасма. Тези два основни елемента се срещат в най-различни съчетания, като

[1] Каргер, цит. съч., 8—9 и обр. 4.
[2] Archaeologiai Ertesitö, 44, обр. 98—99.

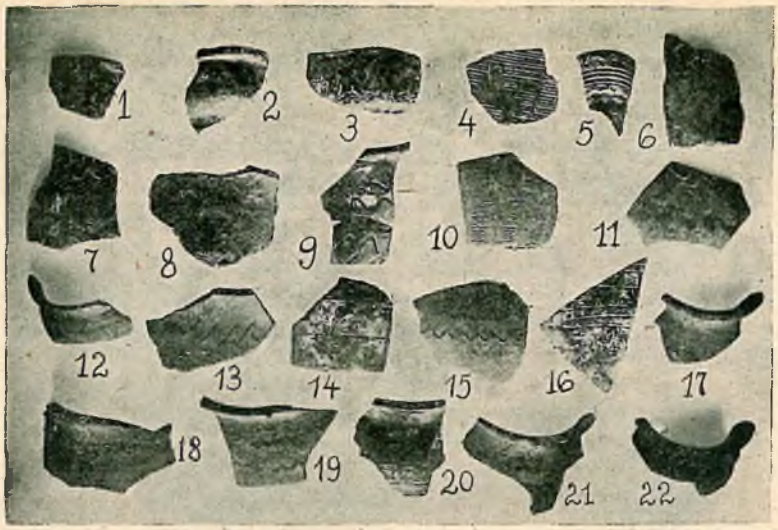

Обр. 47. — Цивилни сгради № 31. Керамични фрагменти

една от обичайните им форми е ритмичното им редуване. Наред с тези линии срещат се и други врязвания, между които характерен е орнамента във формата на рибена кост (обр. 48 $_6$).

Като украса на съдовете се практикуват и врязвания с нокът. Този вид орнамент се среща изключително около шийката на съдовете. Едно от малките съдчета с тесна шийка е украсено с малки четвъртити вдълбавания, разположени покрай самото устие на съда. Тази интересна украса се среща за първи път в Плиска. Между по-интересните фрагменти по отношение на тяхната украса можем да посочим и няколко

Обр. 48. — Църква № 12. Керамични фрагменти

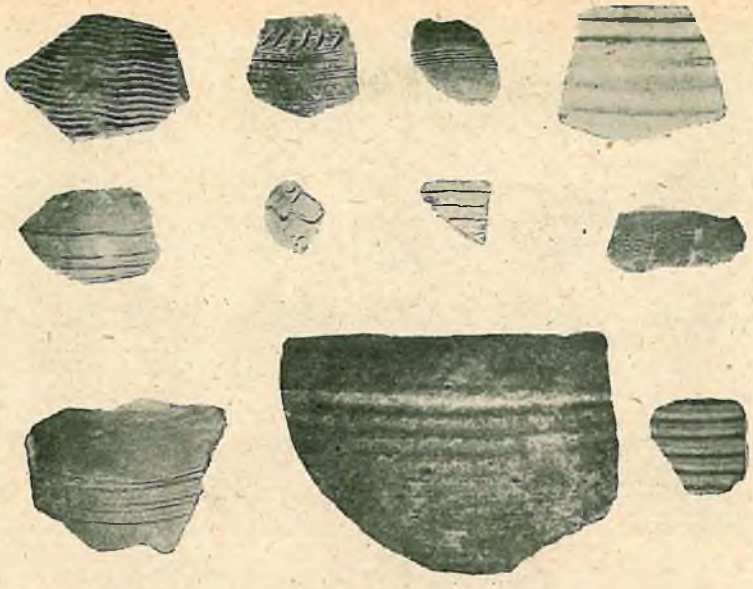

Обр. 49. — Керамични фрагменти: 1—4) от Разградския хисарлък; 5—8) от т. н. Крумов дворец в Плиска; 9—11) от цивилни сгради № 32

керамични къса от сива глина, които притежават един мрежест декор, правен със свободна ръка и с помощта на тъпо острие. Както се вижда от самата техника на изпълнението, този орнамент е бил правен след като глината е поизсъхнала малко, така че влачейки тъпия предмет по стените на съда, са се получавали загладени, лъскави линии. Един подобен фрагмент бе намерен в базилика № 12 (обр. 48,), а друг един — в помещение D на № 31.

Между богатия керамичен материал се намериха сравнително твърде малко знаци на дъна (обр. 50). Такива бяха намерени всичко три на брой в № 31. Нито един от тях не се намира върху цял съд. Все пак формата на щемпелуваните съдове може да се възстанови: и трите са от типа на обикновеното леко удължено гърне без дръжка. И трите знака са изпълнени релиефно. Първият от тях, който е същевременно и най-добре запазен, представя окръжност, от която радиално излизат лъчи. Окръжността, заедно с лъчите, обхваща цялата повърхност на дъното на съда. Подобни знаци са намерени и върху керамика от другите славянски и някои неславянски страни.[1] Интересно е да се отбележи, че почти същия знак е бил намерен и върху съдове от Мадара[2].

Другите два знака представят — единият пентаграма, затворена в малък кръг, а другият — четирилистна детелина. И двата знака не са запазени цели, но те лесно могат да се възстановят. Върху едно четвърто дъно се намери знак с форма на гръцката б ква т. Освен върху дъната, знаци понякога се срещат и върху шийката на съдовете. Един подобен знак бе намерен в базилика № 24 (обр. 51). Процентно взето, клейма върху дъната не се срещат често. Те са редки не само у нас, но и в другите славянски страни. Като се има предвид, че печати не се срещат върху съдовете от този тип преди X—XI в., то става ясно

[1] Niederle, Manuel II, 121, обр 25, 125, обр. 13-16 и 24. Срв. също: Niederluv Sbornik (1925). Табл. II 3 б и 7 б.

[2] Мадара II, обр. 83.

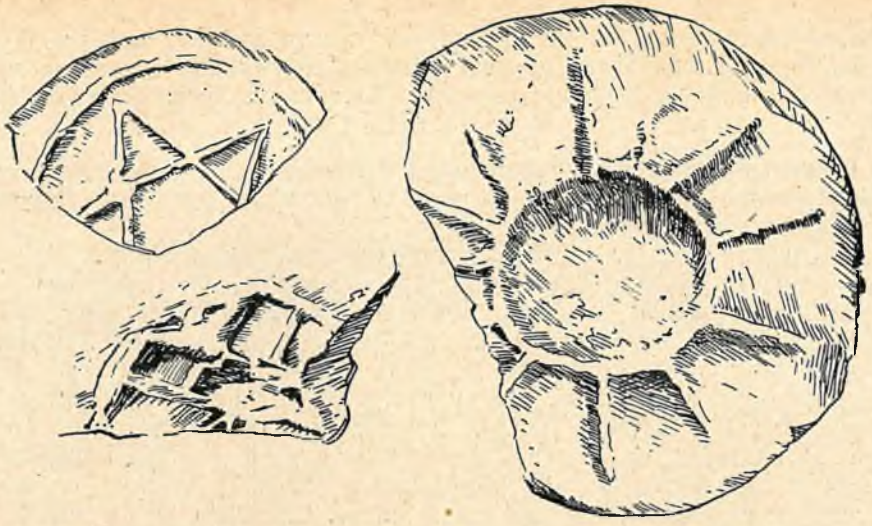

Обр. 50. — Цивилни сгради № 41. Знаци по дъна на глинени съдове

колко голямо значение придобиват те за датирането на самите цивилни постройки, в които бяха намерени[1].

И така, въз основа на проучванията направени досега на разглежданата тук керамика, може да се каже, че фрагментите от глинени съдове открити в Плиска от 1945 год. насам се отнасят именно към този последен етап от развитието на тази керамика, който настъпва след X и XI в. Зараждането и появата на отделните елементи на тази линейна украса трябва да се търсят в далечната епоха, когато славяните още не са били обособени в отделна етническа групировка. Отделни съставки на тази украса може да се открият още в неолитната керамика. Развилата се през камено-медната епоха т. н. Триполска култура в южна Русия, която безспорно има връзки и с нашите земи, е резултат на една културна общност, на фона на която, както изглежда, се развива и покъсната славянска култура. Латенската култура има особено голямо значение за развитието на така наречената славянска култура.[2] Континюитетът от неолита до латенската епоха, по отношение на керамиката, има тепърва да се доказва. Едно е ясно, обаче, още от сега, а именно, че обширните граници, в които се разпростира триполската култура, съвпадат до голяма степен с границите на примитивната култура на обособилите се около I в. преди и след Хр. славянски племена[3], за които съобщават античните писатели Тацит, Птолемей и Плиний. Някои форми на съдове и украса, които срещаме в римската керамика из нашите земи, се срещат

Обр. 51. — Църква № 24. Знак върху съд

[1] Срв. също статията Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав, печатана в този сборник.

[2] Ivan Borkowsky, Die Altslavische Keramik in Mitteleuropa. Prag 1940, 74.

[3] В. Мавродин, Формирование русской нации. Ленинград 1947, 9.

и в славянската керамика. Такъв е случаят с остродънните амфори[1]. Това показва, че провинциалната римска керамика на Балкана е указала чувствително влияние на обособилата се след X в. типична славянска керамика[2].

*

Новооткритите цивилни постройки в Плиска и на първо място тези от № 31, които са единствени по рода си, поставят пред нас няколко важни проблеми за разрешение.

На първо място те хвърлят съвършено нова светлина върху въпроса за характера на късното славяно-българско жилище. От известията на стари летописци знаем, че прабългарите още в своята прародина имали градове[3]. За някои от славянските племена също разполагаме с подобни сведения.[4] Как точно обаче, са изглеждали тези градове, за това нищо положително не се съобщава. Безсъмнено, под градове тук трябва да се разбират само населени места. Следователно положителното, което можем да извлечем от подобни съобщения е това, че прабългарите, а може би и славяните, имайки силно развито социално чувство, са заживели твърде отрано свой организиран живот. Опирайки се на тези лаконични съобщения обаче, невъзможно е да се обоснове съществуването на някаква строителна традиция у прабългарите в тяхната прародина.

Що се отнася до славянската архитектура, за нея имаме малко поточна пред това, благодарение главно на системно проведените разкопки, от страна на съветските археолози, на важни старославянски селища в територията на СССР.[5] От тези проучвания се установява, че първите архитектурни паметници на славяните са били от дърво. Може основателно да се предполага, че и славяно-българите отсам Дунава са имали първоначално подобна архитектура. Благодарение обаче, на близостта със средиземноморския кам нен строеж, от една страна, и изобилието на каменен материал от друга, трябва да се предполага, че българите отрано са се приучили да строят, най-напред култовите си сгради, а после и жилищата си, от камък. Дървеният материал обаче, никога не е бил напълно изхвърлен. Успоредно с първите стъпки на това каменно строителство, изглежда, че голяма част от населението е продължавало да живее в съвършено паянтови жилища — вероятно землянки.

Оскъдните материали, с които разполагаме, ни позволяват да установим, че населението се е занимавало със земеделие и е водело обществено организиран живот. Открити керамични пещи са особено характерни за организирания труд и квалификацията на производителните сили. Как е било разпределено населението в областта на Външния град, най-добре личи от местоположението на базиликите от плисковския тип, около които са гравитирали малки комунални поселения. По късните малки църквички, които са имали ограничено обществено значение, могат да свидетелствуват за смяна на икономическата субструкция на обществото, именно — преминаване към феодализма. Що се отнася до етническата принадлежност на тези строежи, то безспорно те принадлежат към кръга на славяно-българската култура.

---

[1] Б. Рыбаков, Надпись киевского гончара XI века. КСИИМК XII (1944), 137, обр. 62 б.

[2] Срв Кр. Миятев, Славянска керамика в България. София 1948 и печатаната в този сборник статия Домашната керамика от Преслав.

[3] Срв. съобщението на Захари Ретор. Вестник древней истории, I (1939), 114.

[4] Според един баварски летописец от X в тъверците имали 148 града, а уличите — 318. Срв. П. И. Шафарик, Славянские древности II, кн. I. Москва, (1848), 216

[5] Славянска археология и етнография, 1—119 и др.

FOUILLES A PLISKA (1945—1947)

A la suite des travaux effectués par le Musée National au cours de trois étés consécutifs (1945 — 1947) furent mis au jour 20 édifices, dont I6 appartiennent à l'architecture religieuse et 4 à l'architecture civile. Les églises peuvent être réparties en deux groupes: . basiliques du „type de Pliska" et 2. autres basiliques et églises cruciformes.

Toutes les constructions — églises et édifices civils — sont bâties en moellons de calcaire liaisonnés avec de l'argile. Le mortier ne se rencontre qu'exceptionnellement dans la seule église cruciforme № 24. Les basiliques du type de Pliska sont au nombre de six. Elles semblent calquées l'une sur l'autre, ayant non seulement le même plan, mais aussi, ce qui est étonnant, les mêmes dimensions. Elles ont trois nefs séparées par deux paires de supports, la nef du milieu étant presque deux fois plus large que les collatéraux, un narthex à l'ouest et une abside semi-circulaire à l'intérieur et à trois pans à l'extérieur.

Ces églises peuvent être placées à l'origine du type basilical local et pour ainsi dire rustique, de cette région et être considérées comme provenant du type simplifié ou raccourci de la basilique hellénistique. Elles peuvent être rattachées, quant au plan général, à certaines églises de l'Asie Mineure et notamment à celles du groupe de Bin-Bir Kilissé.

La répétition inlassable d'un même plan, sans aucun changement ni dans sa disposition générale, ni dans ses détails, peut servir d'indication que les architectes ou pour mieux dire — les maîtres d'oeuvre, manquaient d'expérience. Les églises du type de Pliska pourraient être datées du début du XIe siècle.

Dans celles du deuxième groupe est marquée nettement la tendance à se rapprocher des églises de Preslav. Certaines d'entre elles, par exemple l'église № 8, sont décorées à la manière byzantine. Leurs murs extérieurs sont munis d'arcatures et de niches plates. Les églises du second groupe ont d'ordinaire des dimensions assez restreintes.

D'après le nombre des absides, les églises à trois nefs se divisent en deux groupes: églises à une abside et églises à trois absides. Au premier groupe appartiennent les № № 8 et 25. Les églises à nef unique se subdivisent également en deux groupes: églises à nef longitudinale (№ № 3, et 4) et une église triconque (№ 28).

Une attention toute particulière mérite l'église № 3 (fig. 19 C) dont le plan se superpose au plan d'un édifice plus ancien (fig. 19 D). L'ancien édifice est irrégulier dans ses fondations et cette irrégularité se transmet au plan de l'église Les entrées sont munies à l'extérieur de porches. Il paraît que les porches dans l'ancien édifice étaient seulement de profondes niches et n'existaient pas sous leur forme actuelle. On peut présumer que l'ancienne bâtisse était un lieu de culte, appartenant probablement aux Bulgares païens. De ce fait il se rangerait, quant à la date, en tête des églises que nous étudions ici. Un bon nombre d'églises de ce groupe présentent certaines particularités qui nous autorisent à les placer à l'origine de l'architecture religieuse du second empire Il paraît qu'il existait une tradition locale, bien plus forte

et plus vivace, que ne l'étaient les influences étrangères. Les églises du type de Pliska en sont une preuve.

Les églises du deuxième groupe s'échelonnent sur une période de temps bien plus étendue que les églises du premier groupe. Nous les rapportons aussi à l'époque après le XIe siècle, sans pouvoir toutefois en préciser la date. L'église triconque (№ 28) appuierait cette datation tardive. Vers la même époque nous orientent certaines particularités d'ordre architectural, comme la fréquence de l'église à nef unique, les petites dimensions, le démembrement des murs extérieurs par des niches, arcs etc. Les trouvailles, toutes de provenances tardive, concourent aux mêmes conclusions.

Des quatre édifices civils (№№ 14, 30, 31 et 32) le numéro 31 est le plus important. C'est un complexe de différents bâtiments relativement bien conservés (la hauteur moyenne des murs atteint 0.70 m.). Ils sont bâtis des mêmes matériaux fragiles et de la même façon maladroite que les églises précitées. Les différentes pièces, au nombre de cinq, sont alignées en deux rangés de direction Est-Ouest. Entre les pièces A et C il existe un passage dallé. Les pièces s'étendent vers l'Est en croissant en longueur. Dans la pièce, A a été déblayé un four de forme circulaire, dont les murs sont plaqués à l'intérieur de briques rouges (Fig. 33—34). La pièce adjacente du nord, qui se retrouve également au nord de la pièce E, présente certains indices qui permettent de considérer ce complexe de constructions comme un atelier de poterie. Précisément dans les pièces B et D a été trouvé un nombre considérable de fragments de céramique à ornementation très variée: raies parallèles et curvilignes incisées à même l'argile fraîche, ornementation en arête de poisson, ornements faits à l'aide de l'ongle, etc. Les pièces A et B correspondent par leur mode de construction, aussi bien que par leur destination, aux pièces C et D, à cette différence près, que le four que nous avons noté dans la pièce A, ne se retrouve plus dans la pièce correspondante de C. Quant aux pièces B et D elles servaient tous les deux d'ateliers de poterie proprement dits. Grâce au matériel céramique nous pouvons préciser que le bâtiment D était la pièce où se préparait la glaçure et s'effectuait le vernissage des vases. La cinquième pièce désignée par la lettre E a la même forme et disposition que les pièces A et C. Les entrées des pièces allongées sont ménagées dans les murs méridionaux. Il paraît que certaines d'entre elles servaient d'habitation. Telle a dû être la destination de la pièce E, sous laquelle ont été découverts, dans sa partie orientale, les restes d'un ancien foyer, marqué par quatre pierres disposées en forme de carré. Selon toute évidence ce foyer appartient à un édifice plus ancien que la pièce E. Cependant les matériaux qu'i ont été trouvés ne permettent pas d'attribuer le foyer à un édifice sensiblement plus ancien que l'ensemble des autres constructions. Il est à noter que dans cette pièce ont été découverts les fragments du pot unique (fig. 41 $_4$), qui a put être restitué en entier.

Vu son importance, nous signalons le sondage dans „l'Enceinte intérieure" (fig. 39) qui permet d'établir deux couches culturelles, dont celle de dessous, étant la plus ancienne, montre certaines affinités avec les habitations demis-souterraines des anciens tribus slaves, habitant autrefois sur le territoire actuel de l'URSS. Dans la couche inférieure ont été découvertes des traces d'un foyer primitif surhaussé. La céramique que l'on y a relevée est la même que la céramique de la couche supérieure.

La céramique, d'une façon générale, est faite au tour et ne semble pas remonter au delà du X-e—XI-e siècle. En ce qui concerne sa forme et sa décoration, elle montre des analogies avec la céramique „slave", dont on

peut suivre l'évolution sur un vaste territoire, où s'etaient formées et ont vécu les nations slaves. Dans certains pays, dont Yougoslavie et Bulgarie, cette tradition, encore que simplifiée et appauvrie, se perpétue jusqu'à nos jours.

Les édifices religieux et civils, dont nous avons parlé plus haut, jettent une nouvelle lumière sur la culture matérielle des Bulgares slavisés. Ils marquent un contraste par rapport aux constructions monumentales de la „Ville intérieure".

Le peuple qui a construit ces églises, pour ainsi dire rustiques, connaissait le labourage de la terre et l'élevage du bétail. C'était à coup sûr un peuple sédentaire qui avait depuis longtemps une organisation sociale. La découverte d'ateliers de céramique montre qu'il existait aussi une organisation du travail. A en juger par l'emplacement des basiliques d'aspect local, nous pouvons déterminer le nombre et la localisation des différentes communautés qui gravitaient autour de ces basiliques. Quant aux églises du deuxième groupe, elles indiqueraient la transition vers un ordre social nouveau — le féodalisme, où de riches et puissants particuliers pouvaient élever des chapelles familiales qui, par suite, devenaient des chapelles funéraires.

Stamène Mikhaïlov

КЕРАМИКА ОТ ГОЛЯМАТА МОГИЛА В ПЛИСКА

ПРЕДВАРИТЕЛНО СЪОБЩЕНИЕ

СТАНЧО СТАНЧЕВ

Така наречената „Голяма могила" в плисковския стан се намира на около двеста метра северно от северозападния ъгъл на каменната крепост. В плана към том X на ИРАИК, табл. I, тя е означена с № XXXIII. По думите на К. Шкорпил могилата има „форма на пресечен конус с овална основа"[1].

През 1935 г. могилата е била отчасти разкопана под ръководството на Г. Фехер. Копано е на равнището на хоризонта и е отрязана част по-малка от една четвърт от насипа. За съжаление Г. Фехер не е оставил каквито и да е било бележки и още по-малко — дневник на разкопките[2]. Намерените материали, по-голямата част от които са глинени съдове, са стояли натрошени така, както са били открити, а част от тези, които са били още тогава възстановени, са се начупили повторно. Напоследък скулпторът при Музея Д. Бучински успя да възстанови по-голямата част от натрошените и да закрепи слепените по-рано съдове така, че ние днес имаме напълно възстановени 31 съда и няколко други — отчасти. Освен това има много фрагменти от различни други съдове, един глинен капак и една глинена гъбичка за грънчарско колело. В могилата са намерени и няколко железни предмета — глава на боздуган, една плоска железна летвичка, в единия край на която има част от стенна хоросанена мазилка, един тънък железен предмет, извит под прав ъгъл и разклонен на две в единия край и един калъп, вероятно за изливане на метални предмети.

Глинените съдове можем да разделим, според тяхната форма, на три групи. Най-голяма част съставят широкоотворените урни и гърнета без дръжки. Дръжки има само едно гърне (обр. 2_8). Втора, по-малобройна група, са стомните и каните. Към нея причисляваме и една издута амфора. Трета група образуват три широки блюда с високи столчета.

Съдовете се различават по техника на изработката и по състав на глината. По-голямата част от урните и гърнетата са правени от песъчлива, непречистена глина. Няколко малки гърнета обаче, са правени от почиста ситнозърнеста глина. Почти всички съдове са работени на колело. Изключение прави само съдът 15 на обр. 2, който е правен на ръка.

Не всички съдове имат добре изпечени стени. Вътрешността на стените на по-голямата част от урните и гърнетата имат сивия цвят на недопечената глина. Почти всички съдове имат бляд керамидено-червен цвят с различни оттенъци: охро-кремав, светлокафяв и сив. Други имат чисто блядожълти и охро-жълти стени. Почти всички съдове са опушвани при употреба. Много фрагменти са опушвани след начупването на съда. Някои от късовете след начупването на съда са попаднали в силно горене и са започнали да се топят и се превръщат в шуплива маса. В два случая (обр 1_6 при устието и обр. 1_4 при дъното) фрагментът се

---

[1] ИРИАК X, 326

[2] Срв. Кр. Миятев Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана. София 1948, 39. заб. 2.

е извил от огъня и при възстановяването се е получило леко деформиране на съда.

Като не взимаме под внимание украсата, на която ще се спрем подробно по-долу, повърхността на стените в повечето случаи е неоглаждана — матова. Обаче два съда правят изключение. Това са двете гърнета обр. 1_{15} и 1_{16}, които, освен другата украса, имат изцяло гладко лъсната повърхност на стените. Това е станало, когато съдовете са били още влажни. Стените са оглаждани с кожа (обр. 1_{15}) или плосък гладък предмет (обр. 1_{16}). Порите на матовите и шуплести стени, каквито виждаме на другите съдове, тук са запълнени и стените имат гладка, чиста повърхност.

А) Урни и гърнета[1] Броят на съдовете от този вид е няколко пъти по-голям от броя на останалите съдове. По формата си и особено според украсата си тези съдове са от два типа. Тук ще разгледаме едновременно тяхната форма и тяхната украса.

1-и тип. Урните от този тип са изобщо по-стройни и то главно в сравнение с урните и гърнетата от втория тип. Гърлото им обикновено е широко отворено, венчето е силно издадено навън. Само в един случай (обр. 1_{12}) то не е извито в горния край. При урните и гърнетата от този тип сравнително лесно може да се различи горната част на съда. Раменете са обикновено най-широката му част (напр. обр. 1, 1, 2, 6, 7, 14), коремът е приобран и в долната си част много съдове от този тип имат форма на обърнат пресечен конус. Други имат по-издута форма. Някои (обр. 1_{11}) имат яйцевидно тяло. Всички урни и гърнета от този тип са без дръжки. Украсата им се състои само от вдлъбнати линии. Разлика има единствено в вида и разположението на тези линии:

а) По-тънки линии, врязвани обикновено с гребен. Те са разположени на отделни, хоризонтални или нагънати снопчета околовръст съда или покриват изцяло стените на гърнето и урната. Когато коремът на съда е изцяло покрит с хоризонтални линии, в горния край, при шийката, виждаме една ивица нагънати линии. Това е единственото съчетание на два вида линии и то само в горната част на съда.

б) По-широки линии, правени само с едно плоско острие. Линиите от този вид се срещат и по урните и гърнетата от втория тип. Тези врязани линии са обикновено разделени една от друга и са разположени само в един пояс върху най издутата част на съда.

2-и тип. Това са обикновено по-големи съдове, които по форма приличат на урните от първия тип. Тялото им обикновено е по-заоблено, а при някои съдове — напълно сферично (обр. $2_{5,6}$). Дъната им са плоски, шийката — къса, а венчето — силно извито навън, съ о както при урните от първия тип. Особената украса е главната им отлика от първата група урни. По стените на съда не виждаме гъстите врязани линии, които са характерни за първия тип. Разглежданите съдове са украсявани само с един, обикновено широк сноп плоски вдлъбнати линии по най-издутата част. Освен с тези линии горната част на съда е покрита с по-тесни или по-широки лъскави ивици, отвесни или слабо наклонени, или пък пресичащи се и образуващи мрежа от малки ромбчета.

Като преход между двата типа тук ще посочим съдовете обр. 1_{16} и особено обр. 1_{15}. В формата на тялото на последния съд може ясно да се различи рамото от долната част на съда, нещо, което често не може да се направи при втората група съдове. Украсата, обаче, на този съд е характерна за втория тип урни. Под най-издутата част на съда има една

[1] Тук освен съдове обр. 1 1, 14 и 3, 7, 8, 12 както и обр. 2 2, 3, 5, 7, са публи-

Обр. 1. — Глинени съдове от Голямата могила (№ XXXIII) в Плиска

хоризонтална ивица от успоредни, вдлъбнати, широки линии. Рамената на съда са замрежени с тънки излъскани линии. Под трите успоредни линии личат няколко по-широки, отвесни, изглаждани линии в долната част на съда. Освен тази украса, в горната част на съда личи особено ясно, че повърхността е била, както споменахме вече, излъсквана по механичен начин за разлика от другите съдове с подобна украса. При тях стената е матова и лесно се отличават лъскавите ивици върху нея. На някои места по рамената на съда (обр. 1 15) тънката, лъскава, гладка корица е паднала.

Другият съд (обр. 1 16) е малко, силно издуто гърне. Две трети от тялото му е покрито с вдлъбнати, широки успоредни линии. Шийката му е къса, слабо извита навън. Излъскването на стените му, за което споменахме, е станало с гладък предмет, след като са били врязани успоредните хоризонтални линии.

По форма и украса съдът обр, 2 8 прилича на разглеждания 1 16. Той също има издуто тяло и слабо извита навън, почти отвесна, къса шийка. Украсата му е същата – широките вдлъбнати линии в горния край на корема правят повърхността му вълнообразно нагъната. Последната е оглаждана след прокарването на хоризонталните линии. Две малки, тесни дръжчици с елипсовидно сечение съединяват шийката с горната част на тялото му. В тесните им уши може да влезе само един пръст.

По дъната на три от разглежданите урни намираме изпълнали грънчарски знаци. Така на съда обр. 1 3 виждаме знак обр. 1 13, на съда на обр. 1 7 — знакът обр. 1 17 и на съда обр 2 7 знакът обр. 1 18. Знаците 1 13 и 1 18 си приличат по обща форма. Те се срещат и по други съдове от Плиска, Мадара и Преслав. По-особен е знакът на урната обр. 1 7. До колкото знаем, не са известни от по-рано примери на такъв знак по дъната на съдове от центровете на първото царство в североизточна България.

Б. Амфори, стомни, кани.[1] Запазени са изцяло една амфора (обр. 2 10) и три стомни (обр. 2 9, 11, 13). Амфората има напълно сферично тяло и тясно, цилиндрично гърло. Особено характерна е формата на една от стомните (обр. 2 9). Тялото ѝ е несъразмерно широко и разлато. Гърлото е тясно. Дръжката има елипсовидно сечение. Устието е леко извито навън и срещуположната страна на дръжката е издадена в форма на широк клюн. Дъното на този съд, както и дъното на амфората, не е плоско, а запазва общата сферична форма на съда. По гърлата и дръжките си те приличат на стомните, които обикновено имат плоски дъна. Върху горния край на дръжката и от двете страни на шийката на една от тях (обр. 2 9) има три малки, плоски пъпчести издатъци. Третата стомна е плоскодънна, със сферично тяло. Шията ѝ е по-висока и в горния край се разширява. Устието е леко притиснато от двете страни и напомня формата на трилистник. Стените на трите съда са украсени с широки, плитки, успоредни хоризонтални линии. Така съдът е придобил хоризонтално-нагъната повърхност.

Стомната обр. 2 13 има стройно тяло. Най-широката част на търбуха се намира в горния край на тялото. Долната част на тялото ѝ прилича на обърнат, пресечен конус. Дъното е малко, плоско. Шийката не е висока и се леко стеснява към единия край. където завършва с един объл пръстен, издаден навън при самото устие. Дръжката е плоска и прибрана. Стомната няма никаква украса.

[1]) Съдовете обр. 2 10, 11, 14, 16 са дадени в книгата на Кр. Миятев на обр. 44 и 45.

СТАНЧО СТАНЧЕВ

Обр. 2. — Глинени съдове от Голямата могила (№ XXXIII) в Плиска

Каничката обр. 2$_{12}$ има малко тяло, достигащо половината от височината на съда. То има яйцевидна форма. Дъното е плоско и краят му е леко издаден навън като заоблен ръб. Шийката е висока колкото тялото. В долния ѝ край личат две леки ръбчета един над друг. Горният край, над шийката, е притиснат от двете страни и при устието, което завършва с плосък ръб, стените са слепени. По този начин предната част на устието е напълно отделена от останалата му част и образува тесен отвор за изливане на течността. Устието има подчертана форма на трилистник. Дръжката е обла. Тя започва под устието на шийката и достига до горния край на тялото. Съдът е покрит с ангоба и глазура. Рядката бяла ангоба е била поляна върху съда, а над ангобата е била нанесена прозрачна, зелена глазура.

Особен по форма се явява съдът обр. 2$_{14}$. Тялото му е силно издуто, сферично. Дъното му е широко, плоско. Горният край на тялото завършва с невисока шийка, която при ръба си има същия пръстен, както съдът обр. 2$_{13}$. В най-издутата част на корема е поставена дръжката, прилична на пръстен с тясно ухо само за един пръст. В предния край на съда е поставена висока, леко издадена навън чучурка. Повърхността на съда е леко нагъната от широки, плоски, хоризонтални гънки, които я правят вълнообразно нагъната.

В. Паници. Особени по форма са съдовете обр. 2$_{16, 17, 18}$. Те са широки панички, поставени на кухи столчета. Най-високо е столчето на съдът обр. 2$_{16}$. То има конусовидна форма. В горния му край има един хоризонтален двускатен ръб. Самата паничка е заоблена в полусферична форма. Широкият плосък бордюр, който се е издавал настрани в горния ѝ край, е отчупен. Отвътре, близо до дъното, има една тънка, хоризонтална вдлъбната линия. Столчето на втория съд е по-ниско и набраздено от две широки, успоредни вдлъбнати линии. Самата паничка има същата форма като обр. 2$_{16}$. Бордюрът в горния ѝ край бе запазен откъм едната страна, което позволи възстановяването му. Той е слабо наклонен навътре. Две плитки врязани линии личат от двете му страни. Третата паничка (2$_{18}$) има най-ниско столче. Формата на съда е същата, а широкият бордюр е силно наклонен навътре и прави паницата по-дълбока. В центъра на дъното има един кръг, отбелязан с широка, плитка вдлъбната линия.

И трите съда са покрити с бяла ангоба, върху която е нанасяна тънка, зелена глазура. Откъм външната страна на съда обр. 2$_{18}$ стената е набраздена с един ред отвесни, листовидни вдлъбнатини, правени с ръба на някакъв плосък предмет.

Нашия кратък преглед на керамиката от Голямата могила в Плиска ще завършим с няколко общи исторически бележки.

От оскъдните странични сведения, от вида на могилата и особено от керамичните съдове можем да заключим, че тук има голямо погребение. По всяка вероятност, прекъсването на разкопките не е дало възможност да се открие скелета или урната с праха на погребания. Следите от силен огън, в който са попаднали някои фрагменти, показват, че съдовете са разбивани. може би, над голяма клада. В такъв случай ние се натъкваме на един погребален ритуал, разпространен както у славяните,[1] така и у някои източни народи.[2]

---

[1] Срв. L. Niederle, Rucovět slovanské archeologie. Praha 1931, 87.
[2]) Напр. проф. П. Рыков, Очерк по истории мордвы. Москва 1933, 99.

В разглежданата битова керамика се обособяват три главни групи[1]. От една страна е групата на съдовете от чисто славянски тип. Това са съдовете обр. 1 1—12 и 14. Те носят характерните белези на масово разпространената из славянските земи керамика и имат, изобщо, форма на обикновена урна без дръжки. Липсата на бележки и дневник на разкопките затруднява датирането им, но въз основа на други примери от нашите средновековни центрове и от останалите славянски страни можем да смятаме, че най-стари са урните обр 1 1 и 2 — от VII—VIII в.

Друга голяма група съдове е тази (обр. 2), в която откриваме една техника и осо ено украса, чужда на славянската керамика (обр. 2 1—8). Известните находки в югоизточна Украина, областта на р. Кубан, Кримския полуостров и особено находките от Унгария показват пътя на тази керамика от изток. Унгарските учени свързват с хуните откритите в Унгария съдове от този тип. Съдовете с характерната форма на нашия обр. 2 14 се смятат пак в Унгария за аварски. Без да разглеждаме различните съображения за принадлежността на тези съдове и за точния етнически произход на носителите им, ние можем да ги смятаме за прабългарски.

В третата група съдове (обр. 2 9—13 и 16—18) сме наклонни да виждаме по-силно или по-слабо изразено едно римско наследство или византийско влияние. Докато в съдовете обр. 2 9 и 10 проличава едно варваризиране на античната и византийска остродънна амфора и съчетание между формите на амфората и обикновената плоскодънна стомна, съдовете обр. 2 11 и особено 12, 16—18 носят наследените форми на провинциално-римската и ранно-византийската керамика. Типичното оглаждане на повръхността на римските съдове виждаме в нашия съд обр. 1 16. Неговата линийна украса, обаче, намираме на съдовете, съчетана с лъскавия източен орнамент. Дали тези хоризонтални плоски вдлъбнати линии грънчарите пришълци са заели от провинциално-римската керамика или са белези на източната грънчарска традиция и следователно са донесени, а не наследени от чуждата за пришълците провинциално-римска техника — това са въпроси, които стоят пред бъдещите проучвания.

Знаците по дъната на три от урните се смятат за белег на славянската средновековна керамика. Интересен проблем създава фактът, че знака обр. 1 18, който е типично славянски, се намира на дъното на съд от оная група, която има чъртите, присъщи на източната керамика.

Пълното и подробно издаване на разглежданата керамика с необходимия сравнителен материал ще допринесе за разрешаването на много спорни въпроси във връзка с материалната култура на първата българска столица.

---

[1]) Срв. нашата статия Домашната керамика от Преслав в този сборник.

POTERIE PROVENANT DU TUMULUS „GOLIAMATA MOGUILA" A PLISKA

COMPTE-RENDU PRELIMINAIRE

A deux cent mètres environ au nord de l'angle nord-ouest de l'enceinte intérieure de Pliska se trouve le grand tumulus — „Goliamata mogila" (XXXIII). En 1935 l'archéologue hongrois G. Fechér en a fouillé le secteur nord-est. Les résultats n'ayant pas été publiés nous manquons de données précises. Nous publions ici une grande partie de la poterie recueillie dans ces fouilles et qui a été réstaurée tout recemment (fig. 1 et 2).

La couche de noir de fumée, qui couvre un grand nombre de tessons aussi que les déformations de certains d'entre eux nous font comprendre que les récipients déjà cassés ont été soumis à l'action d'un feu intense, probablement celui du bûcher funèbre. Le bris de vases faisant partie d'un rite funéraire est attesté ches les Slaves et ches certains peuples de l'Orient.

D'après leur forme, les ustensiles peuvent être classés en trois groupes: A. Urnes et pots; B. Cruches, amphores et gobelets à anse; C. Assiettes.

A l'intérieur du premier groupe (urnes et pots), peut être établie une subdivision d'après le caractère du décor. La première est représentée par les pots 1_1—$_{15}$. Ce sont des ustensiles slaves typiques. Leur décor consiste exclusivement en raies incisées. La seconde comprend les urnes et les pots représentés à la fig. 2_1—$_{10}$. La panse est plus renflée et la décoration diffère de celle du premier type par la présence sur les épaules d'une suite de bandes lustrées parallèles ou réticulées qu'on ne voit jamais dans la céramique proprement slave. C'est la décoration caractéristique de la poterie des peuples venant de l'Orient à la fin de l'époque antique. Des exemples typiques de cette poterie se trouvent partout sur leur passage, surtout dans les régions des steppes, dans le Kouban ou en Hongrie. Nous rattachons à la même subdivision les cruches amphoroïdes fig. $2_{10, 11}$.

Les ustensiles fig. 2_{10}—$_{18}$ forment un groupe bien défini. Par la forme et la technique ils dérivent de la céramique romaine provinciale et se rattachent à la tradition byzantine. La forme des cruches fig. $2_{10, 11}$ peut etre tenue pour une forme antique (amphore) barbarisée.

Trois urnes (fig. $1_{3, 7}$ et fig. 2_7 portent sur le fond des marques caractéristiques (fig 1, N-os correspondents $_{13, 17, 18}$.) Ce sont les marques bien connues dans la poterie slave médievale.

Le tumulus „Goliamata mogaila" à Pliska doit recouvrir une sépulture du VIIIe - IXe siècle.

Stantcho Stantchev

ГРЪНЧАРСКИ ЗНАЦИ ОТ ПЛИСКА, МАДАРА И ПРЕСЛАВ

СТАНЧО СТАНЧЕВ

В музеите на Преслав, Плиска и Мадара се пазят няколко глинени съдове с изпъкнали знаци по дъната. В складовете на тези музеи има и много части от дъна с такива знаци. Всички те са останали, с едно изключение, необнародвани до сега. Интересът, който те представят за славянската древност ни накара да съберем в тази малка статия всички цели или отчасти запазени изпъкнали знаци от посочените места. За пълнота тук даваме и тези, които се намериха през последните три години при разкопките в Преслав и не влизат в нашата работа за домашната керамика в Преслав, печатана в този сборник.[1]

За съжаление голяма част от разглежданите тук знаци са непълни, особено откритите напоследък в Преслав. Много от тях ние допълваме схематично въз основа на запазената им част или според запазени цели примери. В последния случай, особено що се отнася до въстано ката на знака обр. 4 бр. 2, ние имахме пред вид и разпространението на знаците в другите славянски страни, гдето кръстът вписан в кръг се среща извънредно често. При възстановяването на непълните знаци сме се ограничили с най-необходимите контури, достатъчни за разбирането на целия знак. Само в случаи като при обр. $2_{16, 17, 18}$ допълването на знака е несигурно (срв. обр. 4, бр. 17, 18). №№ 17 и 18 на обр. 2 се доближават по форма до известните мотиви от другите знаци. Това са кръст в кръг (2_{17}) и кръг с две радиално долепени до него линии (2_{18}).

С изключение на обр. 1_4 и $_5$ всички знаци са изпъкнали над повърхността на дъното. По-голямата част от тях представ т само изпъкнали контури на знаците. Само обр. 1_{15} и обр. 2_{20} са изцяло изпъкнали. Както се вижда по сечението А—Б на 1_{15} полетата на изрезите между контурите на кръга и вписания кръст са изпъкнали наравно с контурите на кръга и кръста, противно на обр. 1_8. При обр. 2_{20} средн та част на дъното е изцяло издигната над периферията. Поради това контурите на знака, оформен там, са силно изтрити от употребата на съда. Вдълбани са, както споменахме, само знаците обр. 1_4 и $_5$. Те представят широки кръгли вдлъбнатини в средата на дъното.

На дадените изображения се виждат ясно очертанията на разглежданите знаци. Групирани по типове, те се свеждат до 18 типа (обр. 4). Главен съставен елемент при по-голямата част от тях е кръгът. В едни случаи окръжността може да бъде в средата на дъното било като самостоен знак, било в съчетание с друга фигура. В други случаи (обр. $1_{8, 9, 13}$, обр. $2_{25, 26}$) тя може да минава по самия ръб на дъното и да се слива с

---

[1] В посочената статия се спираме само на 4 изпъкнали знака по дъна на съдове от манастира на Аврадака (срв. в този сборник стр. 143) и от църква № 2 в Бял-вяр (стр. 144). Три от тях са изпъкнали кръгове, един — кръг с точка в центъра. Пак там (стр 139) обнародваме други четири подобни знаци — кръст в кръг и петолъчна звезда в кръг — от двойната сграда № 14 в Плиска и кръст в кръг и пресичащи се линии вписани в кръг от Голямата могила в Плиска Тези знаци, дадени в посочената ст тия като примери, са важно допълнение към серията знаци, предмет на настоящата статия.

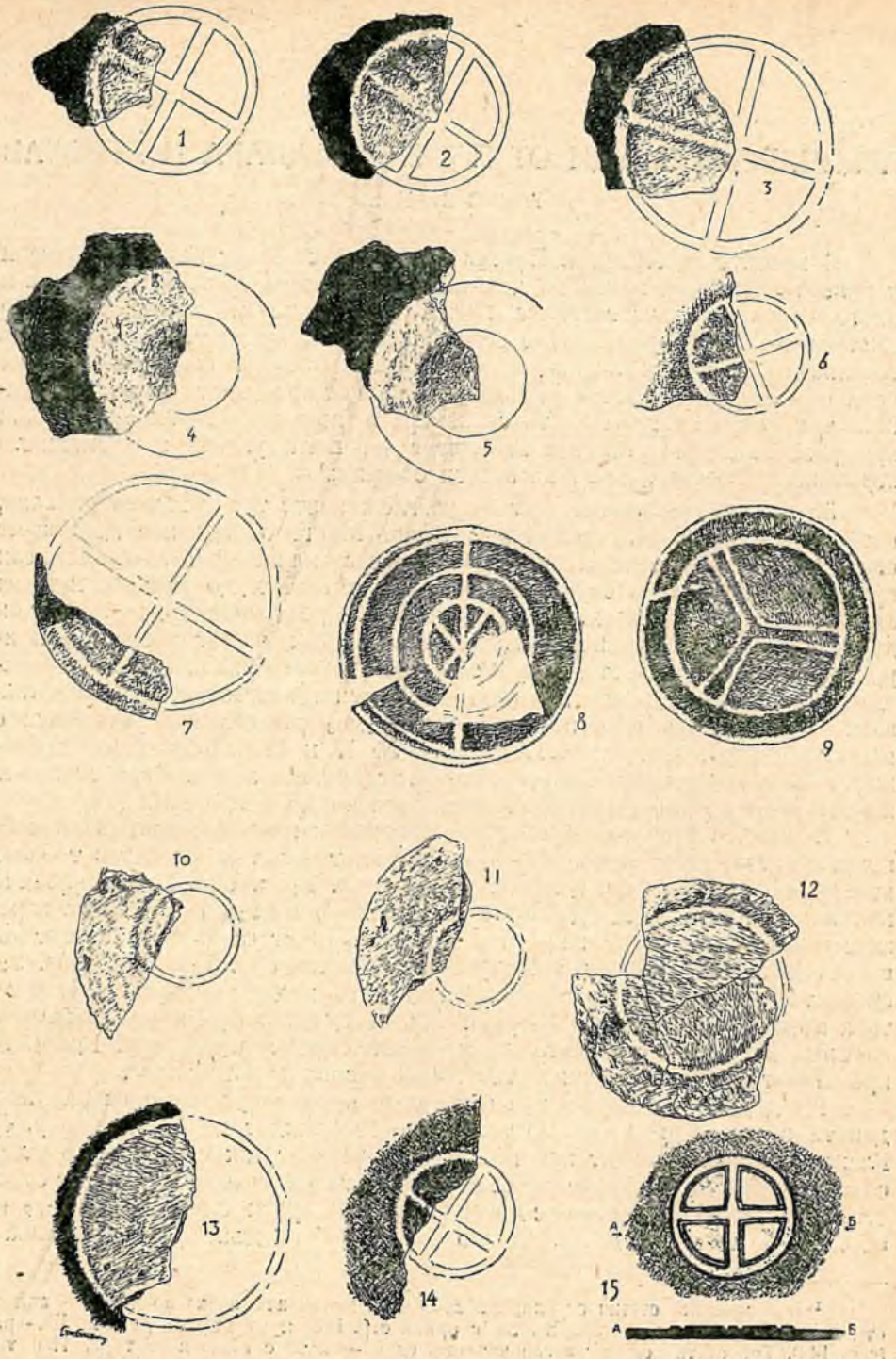

Обр. 1) 1, 11, 13. — Преслав, Аврадака, стопански сгради. 2. 12. — Преслав, сев. стена на вътрешната крепост. 3, 4, 5. — Преслав, Аврадака, манастира. 6, 7. — Мадара. 8, 9, 14, 15. — Плиска. 10. — Преслав, Бял бряг, църкви № 1 и № 2

стените на съда. Вписаният кръст е ясен само при обр. 1 15 и 6. В останалите случаи ние възстановяваме схематично изображението на знака въз основа на тези два примера. При обр. 1 1–3, 7, 14, обр. 2 27 може да се отнася и само до един диаметър, който разделя кръга на две равни половини. Но това е знак, който се среща рядко. При обр. 1 8 виждаме съчетание на две концентрични окръжности, пресечени от диаметър и кръг с вписан кръст (срв. обр. 4, бр. 5). Кръгът може да бъде разделен на осем равни части от четири пресичащи се в центъра диаметри — обр. 3 31 (срв. обр. 4, бр. 4). При обр. 2 20 имаме пак съчетание на три концентрични окръжности. Вътрешните две са съединени чрез шест радиално разположени хасти и представят самостоен знак (срв. обр. 4, бр. 3). По-особен е знакът обр. 1 9. Той представя поле, заградено от две концентрични окръжности. Вътрешният кръг е разделен на три изреза, които не опират един о друг. Три дъги заграждат тясно поле между изрезите. Знакът обр. 3 29 представя съчетание от окръжност с вписан квадрат. Две съседни страни се пресичат, излизат извън квадрата и опират в окръжността (срв. обр. 4, бр. 6). Знакът обр. 3 30 е, може би, кръг, разделен на шест изреза чрез три диаметри (срв. обр. 4, бр. 16). От двете страни на окръжността при знака обр. 2 18 личат долепени две части от широки, изпъкнали полета. На нашия фрагмент те не са разположени по радиуса на окръжността и това показва, че ако ги продължим симетрично върху полето на загубената част, можем да получим знакът 17 на обр. 4. Възстановката на знака обр. 2 16 е също несигурна, но е най-вероятна с оглед на запазената му част. Тук също виждаме окръжност с две или три радиално разположени около нея къси хасти (срв. обр. 4, бр. 18). Най-вероятната форма на знака обр. 2 17 е пак кръст в кръг. Лекото вдаване на окръжността навътре, там, гдето опира вписания кръст, дава възможност за друга конфигурация — трилистна или четирилистна детелина. Единственият обнародван знак е обр. 2 22[1]. По рисунката, която дава Р. Попов, не може да се разбере сложното съчетание от знаци в окръжността, която ги описва. Между тях най-изпъкнал е знакът обр. 4, бр. 10. Него можем да смятаме за основен.

Шест от разглежданите знаци не са съчетание с окръжност. Знакът обр. 2 19, чиято възстановка е сигурна, представя две къси хасти, които се пресичат косо (срв. обр. 4, бр. 8). Подобен е знакът обр. 2 21 — четири симетрично пресичащи се къси, прави линии (обр. 4, бр. 12). Знакът обр. 2 23 прилича на вписаният в окръжност знак обр. 2 22 (обр. 4, бр. 9). Хоризонталната линия обаче, която пресича долната част на знака обр. 4, бр. 10, тук само опира в единия му край. Знакът обр. 2 24 прилича донякъде на знаците обр. 4, бр. 9 и 10. Напълно ясно е очертанието и на знака обр. 3 28 (срв. обр. 4, бр. 14). Това е една петолъчна звезда с свързани срещулежащи лъчи. Оригинален по форма се явява знакът обр. 3 33 (срв. обр. 4, бр. 13) — въртяща се на десно свастика с прибрани под прав ъгъл рамене.

Не знаем формата на по-голямата част от съдовете, чиито дъна носят изцяло или отчасти запазените знаци, разглеждани тук. Цели са съдовете само на обр. 1 8, 15; обр. 2 23, 24, обр. 3 28, 29.

Знакът обр. 1 8 е върху дъно на низко гърне с широк отвор, леко издаден навън ръб, от който излиза малка, плоска дръжчица. Долният й край е залепен върху най-издутата част на съда. Тялото му е украсено с

[1] Р. Попов, Материали от разкопките през 1934/35 г. Мадара II, 58, обр. 83 б.

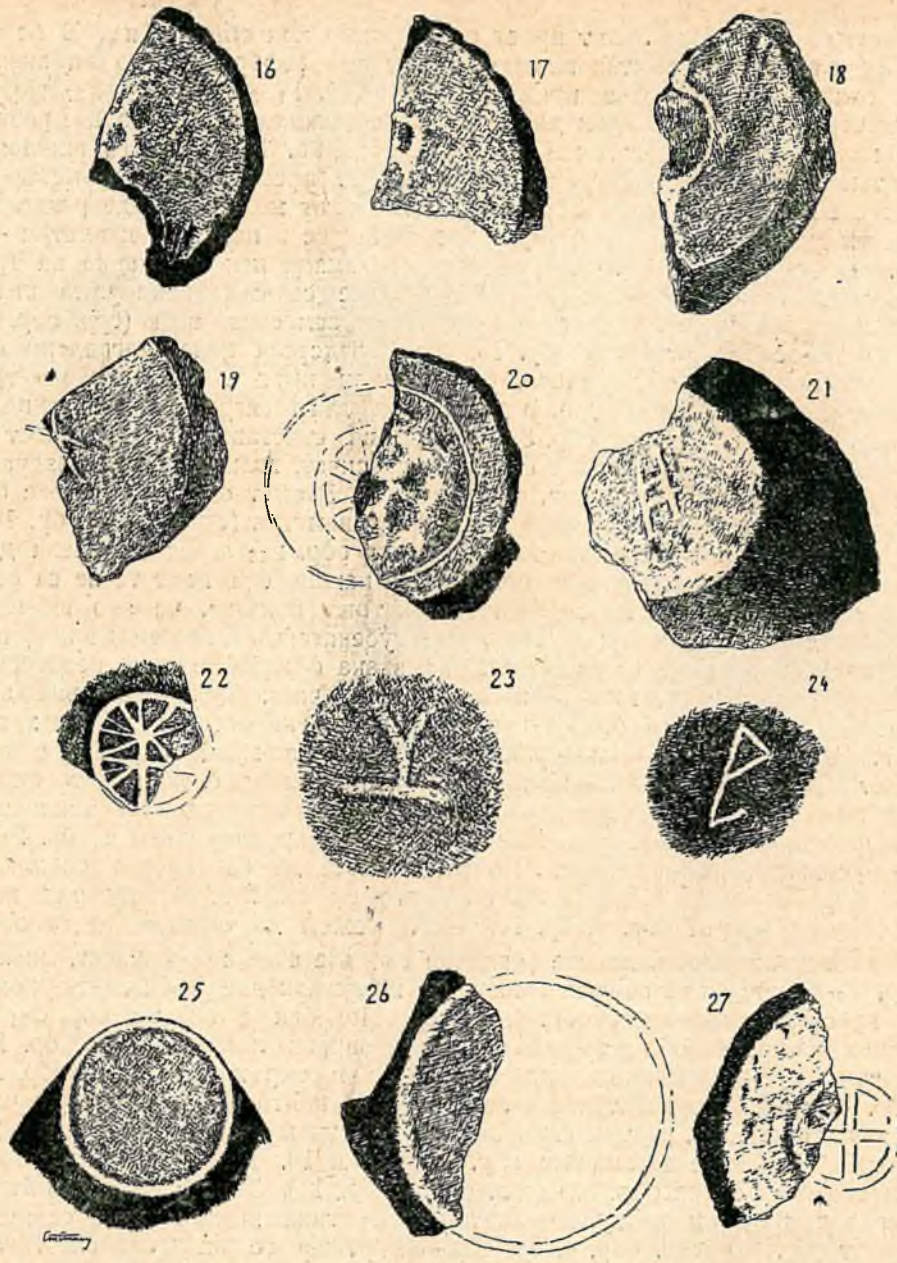

Обр. 2) 16—19. — Преслав, сев. стена на вътрешната крепост. 20, 21, 26, 27. — Преслав, Аврадака, стопански сгради. 22, 23. — Мадара. 24. Преслав. 25. — Плиска

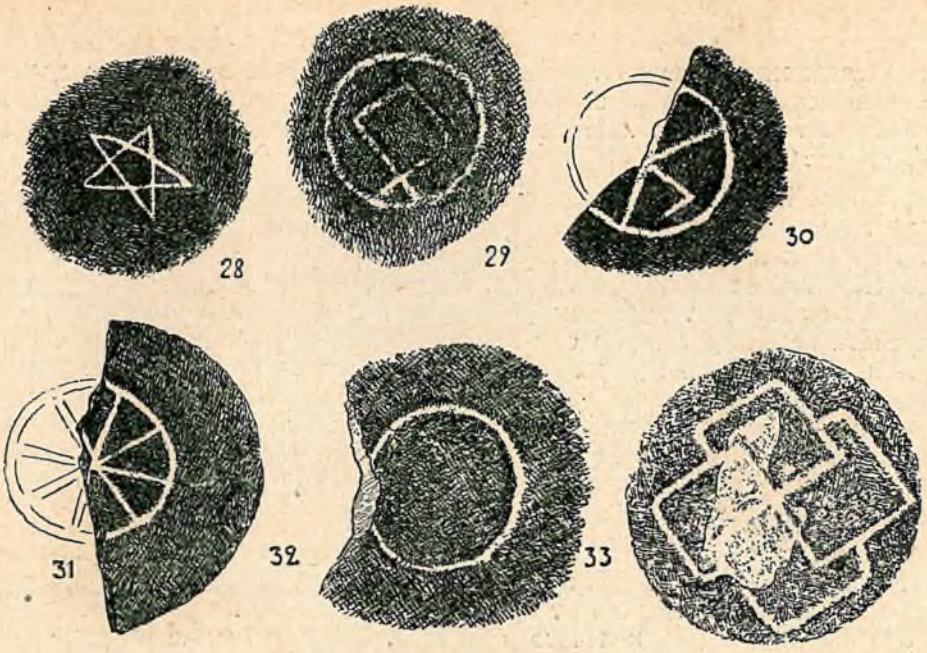

Обр. 3) 28—33. Преслав

леки хоризонтални врязани линии. Знакът обр. 2_{23} се намира върху дъното на малко, стройно гърне, с широко отворено устие и извит навън ръб. Върху рамото на този съд е врязан знакът IYI. Знакът обр. 2_{24} се намира върху дъното на стройна, ви ока стомна с две дръжки. Тялото ѝ е украсено с три реда плоски, вдълбани линии. Покрита е с светло-зелена, матова глеч. Знакът обр. 1_{15} е оформен върху дъното на едно гърне с издут търбух. Стените му са украсени с хоризонтални ивици врязан орнамент. Последният се състои от вдълбани триъгълничета, близо едно до друго и поставени с върховете си едно срещу друго. По този начин се получават изпъкнали зигзаговидни линии (обр. 5). Характерната форма на този орнамент напомня техниката на дърворезбата по оръдия а домашния бит. Знакът обр. 3_{28} е върху дъното на малко стройно гърне с тънки, керамидено-червени стени, без украса. Знакът обр. 3_{29} е оформен върху дъното на низко, издуто гърне с широко устие, силно извито навън. На раменете си има малка дръжчица. Стените му са без украса.

На късовете обр. $1_{2,4}$, обр. 2_{21} е запазена и малка част от стените на съдовете. Върху тях личат тънки, хоризонтални, успоредни, врязани линии. Това е обикновената, масово разпространена украса по глинени съдове от Плиска, Мадара и Преслав, присъща на славянската грънчарска традиция. Към нея принадлежат и разгледаните цели съдове. Стройната висока стомна с две дръжки, която носи на плоското си дъно знакът обр. 2_{24} има чертите на усъвършенствуваната домашна керамика от X в. насетне. Знакът обр. 3_{33} е върху дъното, вероятно, на също такава плоскодънна стройна, глечосана стомна с две дръжки. Останалите съдове са от същата епоха.

*

Произходът, разпространението и значението на знаците по дъната на славянските глинени съдове са проучвани от редица изследвачи на славянската древност. Ще се спрем накратко върху схващанията на някои от тях.

Макс Небе[1] обобщава резултатите от изследванията на някои археолози преди него, въз основа на познатия до тогава керамичен материал от Германия и прилежащите ѝ области. Той смята, че началото на тази практика трябва да се търси в т. н. индоевропейска общност на народите. Някои от знаците той схваща като израз на определени култове. В славянската керамика знаците се разпространяват сравнително късно, едва в X в., и то под влияние на германската култура. Това важи особено за кръста вписан в кръг по дъна на съдове от източните германски провинции — някогашни славянски земи. Небе схваща този знак като израз на борбата на немското християнство с езичеството на славяните. Според Небе, знаците са правени с помощта на подвижен щемпел след изтъчването на съда.

Против схващанията на М. Небе се обявява полският археолог J. Kostrzewski[2]. Той смята знаците по дъната на съдовете за обикновени грънчарски марки, слагани от производителя, а не от потребителя. Знакът е бил изрязван върху колелото в негатив. Той доказва, че разпространението на кръста като керамичен знак не е свързано с християнството и че се среща по славянски съдове преди покръстването на славяните. Разпространението на знаците по дъната той свързва особено с разпространението на грънчарското колело и опровергава твърдението на Небе, че знаците са правени със щемпел. При избора на знаците се е предпочитал родовия знак на производителя при разширено занаятчийско производство. Подобно е схващането на K. Jaszdżewski[3]. J. Höllrigl[4] се занимава с знаци по дъната на съдове от Унгария. Някои от тях той свързва с знаци по монети на Арпадите.

Iv. Borkovský[5] се спира върху гледищата на Kostrzewski и на Näbe и смята, че знаците по славянски съдове могат да се схващат като символи, загубили първоначалното си значение. Той се спира особено на широките вдлъбнатини по дъната на глинени съдове, които Jakimowicz[6] поставя във връзка с грънчарския кръг. Тези вдлъбнатини той свързва с т. н. Fenstergeffässe в германската керамика и ги смята за отражение на угаснали магически и символически вярвания при погребалния обред.

---

[1] M. Näbe, D'e Bodenstempel auf wendischen und frühdeutschen Gefässen der 9—14 nachchrist'ichen Jahrhunderts. Mannus X (1918), 71 сл.

[2] J. Kostrzewski. Znaki na dnach naczyn wczesnoh'storycznych z Wielk'polski. Niederluv sbornik (1925), 117 сл. Срв. също id. Ceramika slow'anska medzy Laba a Odra w zaran'u dz'ejow. Prz glad archeolog'czny, VII. 1, 29 сл. по повод книгата на H. A Knorr, Die slawische Keram'k Zw'schen Elbe und Oder (Mannus Bücherei, Tom 58, Leipz'g 1937).

[3] K. Jazdzewski, Howe materj'ły do pradz'ejów Gn'ezna. Przeglad archeologiczny, IV (19.8—32). 45 сл.

[4] J. Höllrigl, Arpádkori keramikánk (Ungar'sche Keram'k aus der Zeit der Arpaden), Archaeol g'ai értes'tő, XLVI. Budapest 930, 142 сл. (Auszug 288 сл.)

[5] Iv. Borkovský, Staroslovanská keram'ka ve střední Evropě. Praha 1940, 51 сл.

[6] Jak'mowicz, Przyczynki do poznan'a ceram'ka grodz'skowej. Ksiega pamiatkowa Demetryk'ewicza, 1930, 351—2 цитиран по Iv. Borkovský, пос. съч. 52.

В една статия, печатана посмъртно, на съветския археолог А. А. Мансуров, са обнародвани грънчарски знаци от Старая Рязань и Пронск[1]. Там Мансуров изказва мнението, че, действително, някои знаци могат да имат култов произход. Той намира сходство между някои знаци по дъна с знаците на земевладелци по синурни камъни, както и по етнографски материали. Мансуров констатира, че за по-лесно снемане на източения съд от колелото, без да бъде повреден знака, негативът на знака и цялото колело е било посипвано с пепел.

Формите на разглежданите тук знаци са в тясна връзка с формите на знаците по глинени съдове от другите славянски страни и отчасти и с формата на знаците по строителни материали от центровете на първото българско царство. Последното е особено важно в случая, тъй като керамичните знаци, които разглеждаме тук, са от същите центрове. Приликата, а някъде и пълното сходство, между някои от тях е несъмнена. Следната таблица показва сходството между нашите знаци от обр. 4 и знаците от Плиска, Мадара и Преслав според публикациите.

Грънчарски знак от обр. 4	Преслав, по сб. „България 1100 години"	Плиска, по ИРАИК X, Албом и ИАИ XIV 80, обр. 146	Мадара, по сб. „Мадара" т. I и т. II
брой 6	—	ИРАИК ib., XLIX 86 а, б; 87, 88, 89; ИАИ ib; 31, 32, 49.	т. I 409, обр. 46.
„ 8	стр. 273, таб. XLVIII 2, с.	ИРАИК ib., XLIX 37 20,	т. I 38, обр. 51, 4, 8, 11, ib, 152, обр. 15. т. I 411, обр. 59.
„ 9	ib., 2, е.	ИРАИК ib., XLIX 46 в, 69—71; L 41, 54. ИАИ ib, 39.	т. I 408, обр. 43, 43 а; ib., 417, обр 84; ib., 401, обр. 268, 2.
„ 10	—	ИРАИК ib., LXIX 75, L 43.	т. I 408, обр. 44. ib., 411, обр. 53;
„ 11	—	—	(отчасти) т. I 406 сл. обр. 35 35 б.
„ 12	—	ИАИ ib., 2.,	

От таблицата се вижда, че знаците обр. 4 бр. 8 и 9 имат съответствия в Мадара, Плиска и Преслав. Знаците обр. 4 бр. 6 и 10 — в Мадара и Плиска. Знакът обр. 4 бр. 11 — само в Мадара и знакът обр. 4 бр. 12 — само в Плиска.

Това сходство на знаци по керамични съдове с знаци по строителен материал показва, че те имат един общ произход. Това може да ни улесни и по отношение на хронологията, тъй като повечето от построй-

[1] А. Мансуров, Старо-рязанские и пронские гончарние клейма. СА VIII, 293 сл.

ките в Мадара, Плиска и Преслав са датирани в IX или X вв. М. Небе, чиито схващания по горе споменахме, твърди, че в периода от 500 г. до 900 г. в славянската керамика се срещат рядко знаци[1]. Наистина от времето след тази дата произхождат по-голямата част от славянските съдове с знаци известни до сега. Като не забравяме, че Kostrzewski свързва разпространението на знаците по дъната с разпространението на грънчарския кръг, ние можем да направим някои изводи въз основа на културно-историческата обстановка на Балканския полуостров. Известно е, че до епохата на движението на народите, в земите на Горна и Долна Мизия, Малка Скития, Македония и Тракия е имало големи и малки градски центрове, които са водили развит градски живот дори до епохата на славянските заселвания[2]. Новите културно-исторически условия, които славянските племена заварват тук, са коренно различни от условията на техния примитивен бит[3]. Особено важни и качествено нови условия (с които, впрочем, са могли да се запознаят още и в римска Дакия), те са заварили в областта на стопанския живот. Много естествено е да се мисли, че южните славянски племена се запознават с грънчарския кръг много по-рано от другите славяни. У последните грънчарското колело си пробива път едва към X в.[4]. Лепени на ръка съдове от времето на първото българско царство се срещат рядко[5] докато в Полша и Чехия такива съдове се работят чак до късна епоха. Между новите материални придобивки, които бавно, но сигурно са си пробивали път вред славянските маси на Балканския полуостров, грънчарското колело е изиграло, естествено, голяма роля, движеща напред развитието на занаятчийството. Неговото обособяване, предизвикано от нарастването на материалните сили на славянското общество и от новите технически придобивки, заварени тук, е допринесло, изглежда, за общественото разделение на труда в рамките на рода. Размяната и търговията са главната причина за появата на знаците. Както отбелязва Kostrzewski, производителят е трябвало да отбележи с своя марка произведената от него стока. Естествено е, както смята и Мансуров, няколко работилници от една област да имат еднакви или подобни знаци. Многообразието на знаците, от една страна, и широкото разпространение на едни и същи типове по целия славянски свят, от друга, може да се обясни с общия им произход. Тези знаци, явно, са наследени от дълбочината на вековете. Отначало те, може би, са имали магически смисъл[6] и особено като такива са могли да бъдат отличителни знаци на отделни обществени единици. И в такъв смисъл, вероятно, те са се наложили и на съзнанието на занаятчията.

Техническите въпроси около производството на глинените съдове са особено важни за обяснението на много проблеми, които се повдигат около грънчарските знаци. От значение е да се знае, дали

---

[1] M. Näbe, цит. съч., 85.

[2] Срв. Я. Тодоров, Античната цивилизация в България, БИБ II 2, 25 сл.

[3] Срв. Кр. Миятев, Славянска керамика в България. БАН, Археол. институт. Трудове на секцията за славянска археология, кн. II. София 1948, стр. 14—16. Също Кр. Миятев, Из историята на Старобългарската култура. Сб. През вековете, 68 сл.

[4] А. Арциховский, Введение в археологию. Москва 1947, 169.

[5] Това показва и керамичният материал от Голямата могила (XXXIII) в Плиска, който може да се отнесе най-късно до IX в. (без оглед на сравнителния материал, който ни липсва). Между 30-те цели запазени или възстановени съдове, само един е работен на ръка. (Срв. нашата статия „Керамиката от Голямата могила в Плиска" в този сборник).

[6] Iv. Borkovsky, цит. съч., 52.

негативът на знака по дъното на съда е бил изрязван на самото грънчарско колело или е отбелязван след източването на съда. Още J. Höllrigl[1] изтъква, че е невъзможно готовите и още меки съдове да се снемат от кръга без да се повреди знакът. Kostrzewski[2] дава убедителни доводи в подкрепа на схващането си, че знаците са отбелязвани още върху самия кръг. Мансуров, както казахме, смята, че за лесното снемане на готовия съд кръгът се е посипвал преди това с пепел[3]. Но, в такъв случай, меката глина не би могла да прилепне о дървения кръг при източването на съда.

Ние сме наклонни да смятаме, че разпространението на знаците по дъната е свързано пряко или косвено с разпространението на грънчарския кръг и то по-скоро косвено, тъй като въпросът все още не е задоволително разрешен откъм техническата му страна. В подкрепа на това ще приведем някои съображения и сравнения. Изтъкнахме по-горе, че усвояването на новата техника, основана на грънчарския кръг, е дала силен тласък на развитието на грънчарския занаят. По този начин, разрастването на производствените възможности е довело до необходимостта съдовете, произведени от един майстор, да се отличават от съдовете на друг, главно с оглед на един разширен пазар.

Сходствата между знаците по съдове и знаците по строителен материал ни карат да търсим успоредици в развитието на други занаяти, като каменоделството, тухларството и др. п. Това развитие особено проличава в IX век, когато и историческите и социално-икономическите условия благоприятствуват за това[4]. Предположението, че в дълбоката древност тези знаци, или поне някои от тях, са имали магически смисъл и че са били родови знаци може да се приеме еднакво, както за знаците по съдове, така и за тези по камъни и тухли. Голямото разнообразие на тези знаци, както споменава и Borkovský[5], може да противоречи на мнението за произхода им като родов знак. Мансуров, обаче, показва, че много знаци от един и същи вид са само вариации с един общ произход[6] — от един основен знак. В нашия случай можем също да смятаме, че знаците, при които един от елементите на фигурата е кръгът (срв. обр. 4, бр. 1—7, 16—18) имат общ произход. За заобелязване е, че кръгът се среща твърде рядко като знак по строителни материали, докато той е често използван, самостойно или в съчетание с други елементи, като знак по дъна на съдове.

При търсенето на съответствия между разглежданите тук изпъкнали знаци по дъна и знаци върху други материали, едно особено сходство трябва да се отбележи. Знакът Y, който виждаме на обр. 4, бр. 9 и 10 е масово разпространен знак по строителен материал, както в Плиска, така в Мадара, Преслав и другаде, било сам, било в съчетанието IYI, докато е неизвестен у западните славяни[7]. Това последно съчетание

---

[1] J. Höllrigl, цит. съч., 289.

[2] Kostrzevski, цит. съч., 122 сл.

[3] А. Мансуров, цит. съч.. 293.

[4] Широкото приложение на робски труд в големите строежи от времето на Омортага не е изключвало използването на свободни занаятчии — поне за по-специални работи.

[5] Iv. Borkovsky, цит. съч., 52.

[6] А. Мансуров, цит. съч., 298.

[7] В Русия Y е съставна част в герба на киевски князе. (Срв. Б. Рыбаков, Знаки собствености в княжеском хозяйстве киевской Руси. СА VI, 236. обр. 19, 20.)

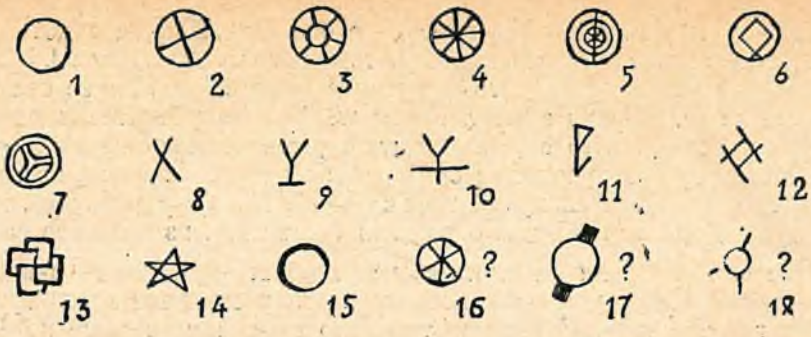

Обр. 4) Зн. 1—7 примера, зн. 2—9 примера, зн. 3 до 14 и 16 до 18 — по 1 пример зн. 15—2 примера

виждаме врязано и по стените и горната част на глинени съдове[1]. Но това, което е особено важно в случая — знакът Y се среща и по метални предмети за накит.[2] Известен е златният пръстен от Престовац Югославия[3]. Друг един златен пръстен от Видин[4] носи знакът Y. Изказаните по-горе схващания за произхода на знаците могат да се съгласуват с тези факти. Знакът Y има родов произход. Присъствието му върху дъната на глинени съдове в ролята на фабричен знак, показва тясната връзка между производителя на глинените съдове и носителите на златните пръстени. Че това е действително родов знак показват паралелите, които откриваме в Азия. Известно е, че ядката на Аспаруховата дружина[5] — основата на аристокрацията около царския двор, е пазила доста дълго своите стари източни традиции. Тези съображения ни карат да смятаме, че родовите знаци на племето Огуз в Туркмения[6] могат да бъдат един принос за обяснението на нашите знаци. Така родът „афшар" на това племе има за свой родов знак ⊤; родът „баят" има знак IY[7].

От всички тези данни заключаваме, че знаците на нашите дъна обр. 2$_{22-24}$, особено 23 са представителни знаци на някой голям и стар род. Дали те показват родовата принадлежност на майстора-грънчар и, следователно, пазят стари традиции на производителите, или изразяват икономическа зависимост на даден грънчар от някой род — това ще трябва да се установява занапред. За сега за нас е ясно, че поне някои от знаците по дъна действително имат родов произход. Едно друго обстоятелство може да бъде в подкрепа на мнението, че знакът Y по дъна на съдове показва икономическа зависимост на производителя. Това е, че съдът на нашия обр. 2$_{23}$ има подчертаните белези на славянски съд. Знакът, обаче, е неславянски. В такъв случай трябва да

[1] Срв. Ив. Моллов, Почистзания и проучвания в Плиска през 1930—1931 г. ИАИ XIV 71, обр. 1. 9.

[2] Също и върху въоръжение, срв. в този сборник статията Разкопки и проучвания в Плиска.

[3] Срв. N. Mavrodinov, Le trésor protob. lgare de Nagyszentmiklós (Archaeologia Hungarica XXIX. Budapest 1943), 78, обр. 43.

[4] Необнародван още, инв. № 3320 на Средновековния отдел на Музея.

[5] Срв. Н. Державин, История Болгарии I. М.-Л. 1945, 193.

[6] Материалы по истории Туркмен и Туркмении, т. I (VII—XV вв.). Труды института востоковедения XXIX. М.-Л. 1939. Тук благодаря на Иван Венедиков, уредник в Нар. арх. музеи, който ми посочи тези материали.

[7] Други знаци, които имат съответствия по строителни материали от Мадара, Плиска и Преслав са знаците на рода „кийък" — IVI, на рода „салгур" — ↑ и под. Срв. също М. Артамонов, Средневековые поселения на нижнем Дону, Л. 1935, 90 слл. особено 95—97. Тази книга можахме да прегледаме едва при коригирането на статията.

приемем, че производителят — славянин е изоставил своя стар родов знак и е започнал да произвежда съдове с този знак. Тези доводи могат да намерят подкрепа и в историческата и икономическата картина на България от IX и X векове. Тук ние няма да се спираме на тази страна на въпроса, която се нуждае от специално проучване[1].

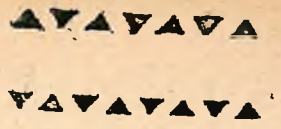

Обр. 5. Вдълбан орнамент в горната част на съд от Плиска.

Нужно е по-обстойно историко-икономическо осветление на въпроса, защо е толкова малък процентно броят на откритите дъна с знаци. Изниква и въпросът за натуралната размяна и за периодичните пазари. Някои съображения, които се привеждат тук, могат да добият друга светлина при изясняването на въпросите около размяната в средновековна България, особено през първото българско царство.[2] От изясняването на тези въпроси зависи и обяснението на факта, че изпъкнали знаци по дъната на глинени съдове не се срещат вече в късното средновековие. За сега това се обяснява с промяната в техниката на производството[3]. Но техническата страна на въпроса, както вече споменахме, не е все още задоволително изяснена.

Бъдещите проучвания сигурно ще дадат своя принос за обяснението на много спорни и несигурни въпроси в връзка с знаците. Целта ни тук беше да поставим тези проблеми в светлината на икономическия живот на нашата средновековна държава. Ние сме убедени, че по този път ще се достигне до правилното им обяснение.

---

[1] Разглежданите тук археологически данни се явяват в подкрепа на схващането, изказано от някои наши историци, за сравнително ранната поява на феодална зависимост в старобългарското общество (Срв. Ал. Бурмов, Феодализмът в средновековна България. Исторически преглед, II 2, 157–172, и Д. Ангелов, Византийски влияния върху средновековна България Пак там, IV 4—5, 411 сл).

[2] Срв. И. Сакъзов, Обществено и стопанско развитие на България през епохата на първото царство. Сб. България 1000 години, 114. Също Н. Державин, История Болгарии II. М.-Л. 1946, 36.

[3] А. Мансуров, цит. съч., 293.

MARQUES SUR DES VASES EN ARGILE PROVENANT DE PLISKA, DE MADARA ET DE PRESLAV

La plus grande partie des marques qui font l'objet de cet article sont publiées pour la première fois. Seule la marque de la fig. 2_{22} a été publiée dans le Recueil Madara II 57, fig. 83 b. Les marques en question se trouvent en grande partie sur des tessons recueillis pendant les dernières fouilles à Preslav (1945—1947) — fig. $1_{1-5, 10-13}$; fig. $2_{16-21, 26, 27}$, quelques — unes seulement (fig. 2_{24}, fig. 3) — sur des vases antérieurement connus. Les marques de Pliska (fig. $1_{8, 9, 14, 15}$; fig. 2_{25}) et de Madara (fig. $1_{6, 7}$ et fig. $2_{22, 23}$) n'ont pas été étudiées, quoiqu'elles se trouvent sur des fragments ou sur le fond de vases entiers connus depuis longtemps. Les marques qui nous sont parvenues en état fragmentaire peuvent être complétées en grande partie d'après des spécimens entiers trouvés chez nous ou dans d'autres pays slaves. Presque tous les vases conservés en entier et munis de marques sur le fond appartiennent à la céramique slave de Bulgarie au X-e siècle.

Après avoir passé en revue diverses opinions de savants, qui se sont occupés des marques sur les vases slaves (nous citons les opinions de M. Näbe, Kostrzewski, Jazdzewski, Höllrigl, Borkovský, Mansourov), nous estimons, qu'il est encore beaucoup de questions techniques mal élucidées, se rapportant à la fabrication des vases qui portent des marques sur le fond. L'usage du tour, repandu très tôt parmi les peuples balkaniques, nous oblige à nous occuper aussi de la structure de la société slave dans les anciennes provinces romaines au Sud du Danube. Ayant trouvé des similitudes entre certaines marques sur le fond de vases slaves et des marques sur les matériaux de construction de Pliska, de Madara et de Preslav, nous concluons qu'un grand nombre d'entre elles ne sont que de marques d'artisans. Elles ont été au début des marques de famille employées dans la production comme marques d'atelier. Cependant certaines de ces marques semblent avoir été d'origine non slave. Des tamgas de clans en Turkménie presentent des similitudes avec des marques de nos régions et cela non seulement avec les marques sur le fond de vases, mais encore sur des objets de parure et d'armement. Nous admettons que la présence d'une marque non slave (Y) sur le fond d'un vase slave peut être l'indice de la dépendance économique de l'artisan vis-à-vis d'un grand propriétaire ou de sa famille.

Nous sommes persuadé que la réponse définitive à ces questions doit être cherchée à la lumière des relations économiques dans la société bulgare du moyen âge.

Stantcho Stantchev

БИБЛИОГРАФСКИ СЪКРАЩЕНИЯ

БИБ — Българска историческа библиотека.
ГНМ — Годишник на Народния музей в София.
ГПлБ — Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей.
ГСУифф — Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет.
ИАД — Известия на Българското археологическо д-во в София.
ИАИ — Известия на Българския археологически институт в София.
ИВАД — Известия на Варненското археологическо дружество.
ИРАИК или АП — Известия Русскаго археологическаго института в Константинополе, Абоба—Плиска.
КСИИМК — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
СА — Советская археология.
СпБАН — Списание на Българската академия на науките.
BCH — Bulletin de correspondance hellénique.
BZ или Byz. Zeitschr — Byzantinische Zeitschrift.
ÖJ — Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Instituts.

ПОПРАВКИ

Стр.	Ред		вместо	да се чете
6	2	отгоре	Шорпил	Шкорпил
51	2	отдолу	Architectn	Architectur
55	2	отгоре	дълговидно	дъговидно
67	25	отгоре	мнообройни	многобройни
94	15	„	fremière	première
„	16	„	renporcement	renforcement
100	18	„	ernier	dernier
„	19	„	alle	dalle
„	19	„	paques	plaques
„	20	„	éramique	céramique
121	27	„	Теофил.	Теофил за техниката на трапезната керамика, която и във Византия, както и в Преслав е била еднаква с техниката на декоративната. За керамична стенна украса ни говори и един ръкопис от X - XI век.
127	3	отдолу	Le moine Théophile	Un manuscript du Xe—XIe siècle
133	12	отгоре	предплоожения	предположения
153	2	отдолу	Архитект	Архитектура
162	24	отгоре	най-челният	напречният

Обърнати клишета: Стр. 43—обр. 35; стр. 69—обр. 8; стр. 181 — обр. 12.

СЪДЪРЖАНИЕ

Стр.

Предговор от директора на Музея Никола Мавродинов
1, Разкопки на Аврадака в Преслав — Вера Иванова 13
2. Базилика на Дели-душка в Преслав — Вера Иванова 65
3. Разкопки из долината Бял-бряг в Преслав — Йордан Господинов 73
4. Три новоразкрити църкви в Преслав — Станчо Станчев 79
5. Гробнични църкви на Тузлалъка в Преслав — Йордан Господинов 97
6. Декоративната керамика от Тузлалъка в Преслав — Иванка Акрабова 101
7. Домашната керамика от Преслав — Станчо Станчев 129
8. Две църкви на Бял-бряг в Преслав — Вера Иванова 149
9. Разкопки и проучвания в Плиска — Никола Мавродинов 159
10. Разкопки в Плиска през 1945—1947 година — Стамен Михайлов 171
11. Керамика от Голямата могила в Плиска (предварително съобщение) — Станчо Станчев 227
12, Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав — Станчо Станчев 235

TABLE DES MATIERES

Page

Avant-propos — Nicolas Mavrodinov.
1. Fouilles sur l'Avradak à Preslav — Véra Ivanova 13
2. Basilique de Deli-douchka à Preslav — Véra Ivanova 65
3. Fouilles dans la vallée Bial-briag à Preslav — Yordan Gospoginov 73
4. Trois églises récemment découvertes à Preslav — Stantcho Stantchev 79
5. Chapelles funéraires de Touzlalak à Preslav — Yordan Gospodinov 97
6. La céramique décorative de Touzlalak à Preslav — Ivanka Akrabova 101
7. La poterie domestique recuillie à Preslav au cours des fouilles de 1945 — 1947 — Stantcho Stantchev 129
8. Deux églises de Bial-Briag à Preslav — Vera Ivanova 149
9. Fouilles et recherches à Pliska — Nicolas Mavrodinov 159
10. Fouilles à Pliska (1945—1647) Stamène Mikhaïlov 171
11. Poterie provenant du tumulus „Goliamata moghila" à Pliska. Compte rendu provisoire — Stantcho Stantchev 227
12. Marques sur vases en argile provenant de Pliska, de Madara et de Preslav — Stantcho Stantchev 235

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА-ШУМЕН